Tartalom

LVI. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

2002. OKTÓBER

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ: Egy kicsit fáj 3
ÁGH ISTVÁN: Hordótánc; Holdviszony 5
JENEI LÁSZLÓ: Aman angyali arca 7
KOVÁCS ANDRÁS FERENC: Cloaca Maxima (Grafitto cézári közvécéből); Falfirka Seneca síremlékén; Római grafitto; Que sommes-nous?; Vásárhelyi csendélet; Morbus Hungaricus; Kontrasztok, 1940 („Szép vagy, gyönyörű vagy…") 23
MARSALL LÁSZLÓ: Ahogyan az eperfa alól; Tabló egy XXI. századi inváziójáról 26
GÖMÖRI GYÖRGY: Költőt temetünk; Apám panaszkodik 28
KABDEBÓ TAMÁS: Zengő kapufa (Orbán Ottó és a költészet) 30

Magyarok és horvátok – 900 év kapcsolatai

KRISTÓ GYULA: A magyar–horvát perszonálunió kialakulása 39
HEKA LÁSZLÓ: Közös hőseink 45
KISS GY. CSABA: A horvát himnusz közép-európai kontextusban 60
LŐKÖS ISTVÁN: „A Zrínyi–Frangepán összeesküvés" (Jegyzetek Eugen Kumičić regényének margójára) 68
ĆURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA: Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében 77
MANN JOLÁN: Kánonproblémák Molnár Ferenc színdarabjainak magyar és horvát kritikáiban 88

ÖRÖKSÉG

POMOGÁTS BÉLA: Tudós Kolozsváron (Emlékezés Jancsó Elemérre) 99

KRITIKA

MONOSTORI IMRE: „Sorshiányban szenvedünk” (Csoóri Sándor: Forgácsok a földön) 107
ALFÖLDY JENŐ: Valami rendben van (Rába György: A jelenlét furfangjai) 112
TÓTH ÁKOS: „Hát ádiő aranykor” (Kovács András Ferenc: Aranyos vitézi órák [Versek, 1998–2001]) 117

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

OLEXA JÓZSEF munkái a 4., 22., 25., 29., 38., 59., 76., és a 116. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

VADAI ISTVÁN: „Szenvedni annyi, mint diadalt aratni” (Babits Mihály Psychoanalysis Christiana című verséről)

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ

Egy kicsit fáj

Hódolat Ahmatovának
*Márciusi elégiá*jáért

1.

Ma percre pontosan tudom a dolgom:
huszonnégy órán át zenére várni;
mindegy, mi lesz: a Rekviem, akármi –
legyen zene. A többit majd megoldom...

...Ha jól emlékszem, néhány napja kezdett
jobban bosszantani, mint rendesen
(azelőtt azt reméltem, átesem
majd rajta én is, ha már ez a helyzet
és így tovább)...
A tegnap este mégis
rámtört valami furcsa nyugalom;
hogy mitől, azt én persze nem tudom,
de nem volt benne semmi csakazértis,
inkább valamiféle élvezet...
Még nem tudom, hogy ez mihez vezet;

2.

amit tudok: már nem kérdem, ki átkoz,
hogy huszonévesen kellett a rákhoz
hozzászoknom, mint levélnek az ághoz
(s ha nem félnék, hogy elrontja a pátosz
a verset teljesen, zene helyett
lovagolhatnék még ezen a témán)...

Szóval: a tegnap este Ahmatován
gondolkoztam, egy verssora felett,
hogy „Kincseimből még maradt nekem...”,
és hogy jön ehhez az én esetem...

És tévednék, ha ma azt gondolom,
innen jöhet a furcsa nyugalom?
Hogy azt hazudtam, egyszer hátha jó lesz:
felnőhetek végre a kincseimhez...

ÁGH ISTVÁN

Hordótánc

A szüret után remetének
marad a hegyen néhány Péter,
nagy kovácsoltvas pincekulccsal,
kapás Ferenc, kosaras Miklós,
egy-egy madárijesztő Károly,
akit a varjak is meguntak,
kora tavasztól késő őszig
övék a végvár, most a mustot
vigyázhatják, míg lassan elforr,
legyen valahogy mégis hasznos,
kit a háznál csak kiszolgálnak,
pedig ha tudnák, mi történik,
mikor egyszerre összeállnak,

micsoda meglepő mulatság,
ahogy az öreg szőlősgazdák
körülfogják a fölállított
hordót, s azon, tele csöbörből,
a közös kupát megmerítik,
ki tudja, milyen régi titkot
fojtanak borba éppen akkor,
mintha egyből az egész élet
áldomását, az ifjúságot,
rekedt torkukba döntenék le,
aztán a kalapos cigányok
hegedűjére hajadonfőtt
járni kezdik a méltóságos

táncot, arcuk is égbe dugnák,
nincs annál szomorúbb mulatság,
ha szájuk széle görcsbe dermed,
mikor nótára alakítják,

sírni kellene, hát azért se
lássa könnyezni senki őket,
szoknya se lebbenjen, a csizmák
mintha szívükből dobbannának,
a hegytető eresze alján,
vagy benn a hegyben utoljára
lobbot vetnek a hunyó lángok,
szárnyszegetten még röppen egyet
a Péter, Ferenc, Miklós, Károly.

Holdviszony

Hónapok óta nem láttam a holdat,
ha láttam volna, csupán elfogyóban,
mikor keletről elém áll az ablak
négyszögében, s nem múlik negyed óra,
már eltűnik, hiszen csak néhány méter,
amit a házak szememnek kimérnek
a pályából, melynek háttal hiányzik
minden, mi nélkülem terül mögöttem,
hiába teljes, ha sohase látszik
a menny egésze, elveszti az ember
jobbik felét, mintha nem is lett volna
fiatal, inkább az öreg, mogorva
hold hasonmása, melyből lehetetlen
fölidézni a valódi csodákat,
pedig szavamra, családi kemence
hevéből szállt az égig érő fára,
isten kalácsa volt, és nyúltam érte
anyám öléből, amíg el nem értem.

JENEI LÁSZLÓ

Aman angyali arca

Aman angyali arca úgy lebegett a koszos terítő fölött, mint a hold egy melegebb éjszakán. Álmos volt a kicsi, korán kellett kelnie. Álmos volt és sápadt.

A szegényes reggeli láttán savas böfögés mart az ínyébe. Aman nem tudott elképzelni olyan érvet, mely segítségével képes lesz áthidalni, legalább lélekben, a mostani és az egykori étkezéseik közti hatalmas szakadékot. Most, fátyolos tekintetét a tálkányi sárga zsírban megfeneklett egyetlen húsdarabra meresztve, a gyors gyermeki következtetések logikája oda vezette, hogy ez nem is ugyanaz a tevékenység. Azelőtt később kelhetett, a kora délelőtti napfény színezte át a terítéket, s a szilárd és folyékony étkek megnyugtatóan bevált menetrend szerint követték egymást.

Ráadásul nem ültek idegenek a körükben, mint itt, gyorsan rágó, hangosan nyelő, zsiradéktól fénylő ajkú idegenek, akiket csak egyetlen vonásuk tett elviselhetővé, az, amelyben hasonlatosak voltak családjához: letagadhatatlan, szüntelen rettegésük.

Ez a testvériség azonban nagyon sérülékeny volt. Aman a maga kis magánvilágában is pontosan érzékelte ezt.

A gyűlölet vadállatként járkál körülöttünk.

Mikor erre Aman azt válaszolta az apjának, hogy *a vadállatok többsége csak éhesen támad, majd elalszik*, az apja először csak felhorkant: *hát nem állandóan éhesek vagyunk?!* Majd hogy a rossz szagú zsír maszatjával az állán egyáltalán nem kívánt a téma rabjává válni, kijavította magát: *a gyűlölet olyan vadállat, amelyről az ember azt gondolja, hogy mindig őt cserkészi éppen*. Amant nem nyugtatta meg ez a magyarázat, hiszen egy másik alkalommal éppen azt sulykolták belé, hogy mindenkinek aludnia kell egyszer.

Azelőtt ilyen szövevényes helyzetekkel szembesülve Aman azonnal visszakozott volna. Nagyapja szokta lehűteni a lelkesedését.

A gyermek gondjai nem érintik a nap járását.

Hát ha eddig nem is, most már igen, gondolta Aman. Nem adott ugyan hangot nézetének, de magában elraktározta győzelmét. Ő ugyanis tudja, mikor alszik az a vadállat.

Korábban persze az is furcsa lett volna, hogy Aman ilyesmikkel foglalkozzon. Vadállatokkal, gyűlölettel, az idegenekhez való viszonyával. Az életkörülményeik azonban egy csapásra annyira fájdalmasan megváltoztak, amilyen fájdalmasan csak a jóból a rosszba lehet zuhanni.

Aman arcán meglátszott az elmúlt napok nélkülözése. Nem lett ugyan soványabb, nem bukkantak elő új árnyak új mélyedésekben, arca mégis más volt. Aman angyali arca érettebb lett. Amennyiben az érettségnek abban kell kiteljesednie, hogy megtanulunk együtt élni a félelemmel.

A nem szűnő félelem sápadtsága ült Aman arcán.

Létezhet olyan közösség, melynek megbomlását csak egy gyerek érzi meg. Annak a közösségnek, amelyről csak a gyerek tud, a megbomlását is csak a gyerek veheti észre. Aman finom szálakkal szőtt magánvilágában tudott egy közösségről, ami több volt a családjánál. Minden hozzátartozójának volt egy szelleme is, akik mintegy leváltak az eltávozó testről, s újra egyesültek vele, ha hazaértek. Ennek a varázslatnak az otthonuk volt az életben tartó tere. Ott lebegtek ezek a szellemek, mint a gázzal telt léggömbök, a plafon alá szorulva, lebegtek egész nap Aman feje fölött, még akkor is, ha a felnőttek rövid időre egyedül hagyták.

Amikor az otthonukat el kellett hagyniuk, az apjának szinte ki kellett tépnie Amant a bejárati ajtón. Reszketve kapaszkodott mindenbe, siratta ketté szakított életét. Órák múltán csendesedett csak el annyira, hogy ki tudja mondani: fél.

Azután sírtak a szülők is, mert az egyszerű vigaszra már érzéketlen gyermeki rettegés látványa csillapíthatatlanná tette a fájdalmukat, és sírtak azért is, mert minden bizonnyal létezett egy olyan, hasonlóan finom szálakkal szőtt közösség is, amelyről viszont Aman nem tudott.

Egy hete voltak úton. Gyalog haladtak. Apja egy kisebb kordéban húzta maga után a múltjuk egy részét. Aman igényei szerint igen csak kis részét. Ráadásul ez az örökség szinte kizárólag olyan dolgokat rejtett magában, amelyeknek semmi közük nem volt az ő létezéséhez. Meg is fordult a fejében, hogy ha a túlélésről van szó, amint azt az apja mondta, miért nem jönnek számításba az ő dolgai. De belenyugodott, hogy az ő szeretett tárgyai, kedves apróságai, melyeknek érintése olyan jó volt, amelyeket olyan boldogság volt a közelében tudni, nem lesznek részei az ő felzaklató sebességgel formálódó új magánvilágának.

Az út, amelyen haladtak, zsúfolt volt. Többnyire hozzájuk hasonló családok törtek előre szívós léptekkel. Amíg így meneteltek, Aman biztonságban érezte magát. Tenyerét szemöldöke fölé szorítva nézelődött. A fáradtság nem gyűrhette le, legfeljebb az unalom. Előbb apját figyelte, aki ehhez fogható erőkifejtésre talán még sohasem kényszerült. Töprengett rajta Aman, hogy elég fontosak-e az ő elvárásai, mert neki tetszett így, új meg új nekifeszüléssel helytálló hősként. Azután anyját bámulta meg, akinek csak úgy szikráztatta a nap a szemében rezgő, illendőségből visszatartott könnyeket. Az anyja egy másodpercre sem fordította másfelé az arcát, tekintete hozzáragadt a férjéhez. Azt az

érzést hizlalgatta magában Aman, hogy ők ketten így, a kötelezőtől őszintébb figyelmességükkel segítenek a meggörbült hátú férfinak.

A menet előbb lelassult, feltorlódtak a talicskák, szekerek, felkavarodott a por, egyik hang hátán emelkedett a másik, és mire megálltak, fokozatosan kiteljesedett a hangzavar. Aman mindig akkor kezdett félni, amikor megálltak.

A táborokat utálta Aman. Olyan rend uralkodott bennük, amelyet egy nap alatt képtelenség volt kiismerni. Ilyenformán képtelenség volt neki megfelelni is. Aman szemében ezek a táborok a félelem csomópontjai voltak egy egyenesen, a rendetlenséget mutató kiismerhetetlen rend bázisai, ahonnan csak tovább menekülni volt érdemes. Tovább az egyenesen, amely, ha hinni lehet a bizonytalanul elsuttogott szavaknak, vezet valahová.

A táborokban mégis élni kellett. Élni legalább egy napot, vagy egyetlen éjszakát, mert nem lehetett folyamatosan menni. Apjának így is sebes volt a tenyere, tönkrement a cipője, s az ín a nyakán úgy kidomborodott egy-egy bukkanónál, hogy attól is sírni kellett.

A táborokban tehát élni kellett, de Aman úgy látta, hogy sokan inkább meghalnak ott. Hogy azért állnak meg csupán, hogy meghaljanak. Mintha menet közben nem lehetne feladni, megállnak éjszakára, és csendben meghalnak. Aman sok öreget látott, akiket reggel az ilyen táborok szélén temettek el.

Némelyik szinte parádézott a halál küszöbén. Bár az élet már láthatóan lemondott róla, egyre csak a mellkasára mutogatott, jelezve, hogy lélegzik még. Aman rútnak, nagyon rútnak tartotta azokat az indulást megelőző, hajnali képeket, amelyeken egy-egy ehhez hasonló öreg lapos kis testén babrálgattak a légzését kutatva. Egyre ritkábban tapasztalhatta azt, hogy a lélektelen vizsgálat után a rongycsomó meglendül, s egy férfi hátára kerül. Ezek kaptak még időt, és bizonyára örültek is neki. Annyi erőt meríthettek az esélyből, hogy kiütköző karcsontjaik láthatóan elszorították a férfinyakakat.

Aman hamar megtanulta, hogy jobban jár, ha kérdéseit csak a maga számára fogalmazza meg. A kimondott kérdések csak hizlalják a félelmet. Minden kérdésben a bizonytalanság lakik. Azt azonban szívesen megkérdezte volna az apjától, hogy honnan merítenek erőt az öregek. Némelyik még zsörtölődik is, ha rázzák, a susogásuk kígyóként csúszik ki a fogatlan íny alól. S ha Aman megtudhatná, hogy honnan ez az erő, már azt is megkérdezné, hogy mire fordítják? Hogy miben reménykednek? A nagyapja tanította meg Amannak, hogyan ismerje fel azt az állást, amelynél a sakkjátszmát már tisztességesebb feladni. Akkor azt mondta, hogy ehhez is erő kell. Lehet, hogy itt a megoldás?

A halottak látványa nem riasztotta annyira Amant, mint a beteg gyerekeké. Róluk az jutott az eszébe, hogy lám, ezekre is vigyáztak a szüleik. És mégis hová jutottak? Némelyiknek tályog volt az arcán, váladékozó seb a karján, mások meg olyan lázasak voltak, hogy kifőtt kis arcuk szinte izzott, hajuk tö-

vében kirobbanó verejtékcseppek tűntek elő, majd száradtak fel azonnal. Rettenetes volt a sok meghajló hát, a csupasz földön fekvő gyermekeik fölé dőlt anyák és apák háta. Aman erejét megsokszorozta a képtelenségek láttán felgyűlt iszonyat, és ilyenkor kis híján megroppantotta anyja gerincét, annyira szorította, annyira ölelte, szinte könyörgött, némán esdekelt, hogy védje meg a láztól, a haláltól. Az anyja simogatta a haját, úgy nyugtatgatta, de ezt nem lehetett így levezetni. Aman tudta, éjszaka látni fogja újra ezeket a képeket lehunyt szemhéja mögött is, és szorítania kell újra az anyját, mert amíg szorítja, érzi, hogy él, élnek mindketten.

Apja azt mondta a múlt éjszaka, amikor a szomszédjukban meghalt egy Amanhoz hasonló korú kislány, hogy az eszme után meg fog halni az Isten is.

A vándorlásuk első napjának estéjén, a nagyapa temetésén közölte hangosan, hogy elveszett belőle az eszme. Nagyapát a kórházból kellett elhurcolni, és magukkal vinni, mert ott már nem volt biztonságban. Velük biztonságban volt, de meghalt. Aman úgy gondolta, visszaemlékezve a kórházkapuban apja vállán feltűnő nagyapa elkínzott arcára, hogy neki valóban a halál a biztonság. A temetésén már nem kellett némán sajnálni, hanem lehetett hangosan sírni.

A sírnál, s ettől Aman is megrettent egy kicsit, furcsa módon boldognak érezte magát. Boldogan sírt, bő könnyel, hangosakat hüppögve.

Az eszme nagyapa eszméje volt, s ahogy neki is tanították, tőle kapta az apja is. A nagyapa halálával apjából elveszett az eszme. Aman számára ez így világos volt.

A múlt éjszaka, ahogy a kislány elernyedt karját látta lecsüngeni a sír felé araszoló anya öléből, Aman megértette azt is, hogy az Istent hogyan lehet elveszíteni.

Az új nap új útszakaszára lépve felvillant benne még egy felismerés. Vereség volt a szellemeinek elvesztése, nagyapja halála, a gyermekek pusztulása, anyjának a könnyei. És ilyen az, ha a vereség nem csupán egyszeri megaláztatás? Ha ennek az állapotnak időbeli kiterjedése lesz? Most úton vannak a vereség és a halál között? *Mennyi erő kell ehhez nagyapa* – nyögte egymás után többször is Aman, hátha valamelyikre válasz is születik benne –, *s ki fog nekem szólni, hogy már tisztességesebb lenne feladni?* Úgy döntött, egyelőre elég vigyáznia, nehogy a haldokló Isten megérezze bármelyik szavában is a jóváhagyást.

Még egy-két ilyen ízelítő az északi szélből, és vége. Ez volt az általános vélemény.

És apja az általános véleménynek adott hangot a kordé alá kuporodva. Hárman bújtak össze, fejükre takarót borítva. Aman ujjongott. Két oldalról érezte a tüzet, mely apja és anyja vállából sugárzott felé. Ráadásul az apja mesélt. Hosszan ecsetelte, hogy milyen volt nagyapa, és azt mondta, hogy azért tud róla beszélni, mert közben a fülében hallja őt. Ő már csak elismétli, amit

hall. És amint az apja közvetített köztük, nagyapa a felbomlott egyetértésről, az önkényeskedő erőszakról üzent. Aman ekkor tudta meg, hogy az öreg már a kórházkapuban megjósolta útjuk minden lépését. Minden felmerült gondjukról előre beszámolt. És mindent tudott arról is, ami az út végén várja őket. Ennek leírásától Aman a tűz ellenére is reszketni kezdett.

Zavaró volt, hogy az egyenletes ütemben, rendezetten előadott, hosszú üzenet apja hangján szólalt meg. Mert nagyapától szinte el is várta volna, hogy a saját éleslátását ilyen kaján elégedettséggel nyugtázza. Apja viszont nem ilyen volt. Az ő hangja mindig túlfűtötten, átszellemülten csengett, de rövid futamokban. *A kevés szép. Csak akkor szólj, ha kérdeznek. A gondolataid lényegét mond, és tömören*. Aman így nőtt fel. És az apja hangján nagyapa most mintha csúfolódna azon, hogy tulajdonuk után tulajdonságaikból is kiforgatták őket.

A zavaró hatás azonban csak átmeneti volt. Az álmosság, és egy új, varázsos hangulat, mint a huzat a port, kivitt belőle minden mást. Angyali arcán végigfutott az öröm pirossága, mert néhány percre visszanyerhette otthonának szellemeit, szerettei megsokszorozva ültek ott a takaró alatti sötétben, apjában a nagyapja, anyjában pedig az egész, Aman által ismert világ.

Ébredésekor a vihar még tombolt, apja alig hallhatóan horkolt, anyja viszont éberen ült. Az anyja egyformaságában éppen az volt a rossz, ami a jó is. Hogy meg lehetett szokni. Egyedül akkor zökkent ki szokásos viselkedéséből, ha ki akart lépni közülük. És ezt bármikor, azonnal megtehette. Volt egy olyan adottsága, hogy szavak nélkül is jelezni tudta a külvilágnak: hagyják békén. Ez olyan volt, mint egy bolt lehúzott redőnye, el se lehetett téveszteni. Jelzését az apja is tiszteletben tartotta, így Aman meg sem próbálkozott a redőny mögé tekinteni. Ritkán fordult elő, és ahogy meg lehetett figyelni, nem volt összefüggésben a verésekkel, az egyedülléttel, sőt egyáltalán semmivel. Nem előzte meg ok. A redőny lehullott, és mögötte az anyja valószínűleg fiatalkorának tükrében nézegette magát. Ezt is nagyapa mondta, hogy ilyenkor előkerül valahonnan ez a tükör, és benne az anyja sokkal szebb, mint most. Aman mindig is mást gondolt erről. Mitől annyira zavart akkor utána, amikor már egy ujjnyival feljebb emelkedett az álla, s ebben az apró mozdulatban, mint egy könyvben, írva volt, hogy megtért közéjük. És ebből miért van ő, mármint Aman, kizárva?

Mióta elindultak, most először mesélt neki az anyja. A nagynéniről mesélt, anyja nővéréről. Hogy a családjával egy embernyi mély árkot ásatott, belefeküdt, és magára húzta a földet. Ez még a szülővárosukban történt. Tudták már, hogy indulniuk kell, s a nagynéni így döntött. A nagyapa, mikor meghallotta a képtelenséget, hogy élve eltemette magát, azt mondta róla, hogy rosszul döntött. Nem azt mondta, hogy nem volt joga hozzá, vagy hogy kivihetetlen maga a tett. Egyszerűen azt mondta, hogy rosszul döntött.

Aman annyira belemerült a talányos helyzet elképzelésébe, hogy nem észlelte, anyja mikor lépett el ismét mellőle, mikor hullott újra le a redőny. Az asszony a takaró alatt elválasztott még egy kis teret magának, amelyben már a testvére jajveszékelt, tombolt a sír szélén, ahonnan kiráncigálta a férje, s az az emlék is elevenné vált, mennyire megbabonázta mindnyájukat a porló rögöket hullajtó ruha látványa. Mintha egy halott kelt volna életre.

Mikor Aman erősebben megszorította a karját, az asszony visszatért. Visszatért, és csendesen mesélte tovább, hogyan értette a nagyapa, amit akkor mondott. Hogy a tett nem volt egészen *megcsinálva*. Hogy abba a sírba holtan kellett volna a nagynéninek belefeküdnie. Beleesnie tán. A döntése az volt, hogy *jelzi* csupán a tiltakozását. Ezen nem ment túl. Aman megértette a nagyapa szavait, de megértette a nagynéniét is.

Aman nem is sejtette, hogy az anyja mindig is félt a nagyapától. Most ebbe is beavatták. Szólni akart, hogy elég, ezek a történetek csak további kérdések ékeit verik közéjük, de az anyja csak mondta, egyre meggyőzőbben, s az ismeretlen részletek valóban sok mindent más oldaláról mutattak. Hogy nagyapa úgy viselkedett, mint aki mindent tud, pedig a betegsége is készületlenül érte. Aman annyit tudott, hogy amikor először összeesett, kiabált, hogy még ne, és azok, akik körülötte álltak, egy ideig azt hitték, hogy hagyni kell még a földön. Pedig hát, mondja most az anyja, arról volt szó, hogy a betegség érte készületlenül. Annak szólt, hogy várhatna még.

Az öreg szinte azonnal meghalt, ahogy a várost elhagyták. Az anyja most azt mondja Aman-nak, hogy már akkor meghalt, amikor leesett a lábáról.

Aman apja, mikor temette nagyapát, belekiabált a napba. Felemelte a fejét, és valami sosem hallott dalfélét kiabált a napba. Aman most azt is megtudhatta, hogy az anyja felismerte a hangok között a jól ismert jeleket, a bizonytalanságról árulkodó leszálló szóvégeket. De magát a dalt nem ismerte. Szégyellte ugyan, de ezért a titokért is a nagyapára haragudott. És azt érezte, hogy amit Aman apja művel, azzal kirángatja a föld alól az öreget, akárcsak otthon a nagynénit, s nagyapa ugyanúgy él, láb nélkül vonszolódik mellettük a porban, s most, amikor itt állnak a cél közelében, mindennél egyértelműbben irányítja őket.

Aman az indulásig már nem tudott visszaaludni. Kidugott kézfejével méricskélte a szél erejét, és nagyon szomorú volt, hogy hamarosan indulniuk kell tovább. Mikor fellökték a takarót, és leverték magukról a port, Aman titkon körülnézett, látja-e a láb nélkül vonszolódó nagyapát.

A következő két nap rettenetes volt. Az északi szél az utolsó tábort szétzilálta, a menetet, az erős kaptató nehézségeit tetézve, csaknem kilátástalan helyzetbe sodorta. Pedig az apja abban bízott, hogy a tetőt közvetlenül megelőző kis völgyben némi nyugalmuk lesz. Azon a területen romok nemzedékei

takarták el egymást. Időtlen idők óta hódolnak a népek ennek a társasjátéknak, réteg a rétegre, vigyázva, a következő szintet már leendő romként valósítva meg. Aman apja ismerte ezt a helyet. Említette, hogy évekkel ezelőtt részese volt a társasjáték egy újabb fejezetének.

Ott a sziklák réseket képeznek, ahol majd meg lehet bújni. A résekben nem fúj a szél, a peremek fedezéknek is kiválóak. És a hírek arról is szóltak, hogy van ott valahol egy akkora tábor, mint egy város.

Eddigi útjuk során a táboraik látványa ugyanolyan egyhangú volt, mint a meneteké. Képsorok ismétlődtek itt is. Ahogy a vándorlásban, úgy itt is szomszédjaik lettek. Ideiglenes szomszédok, akik ugyanazt az ördögien kétarcú testvériséget érezték egymással szemben. Szomszédok voltak ugyan, de akkora volt két kis csoport között a távolság, legalábbis lélekben, mintha mérföldekre laktak volna.

Aman le tudta volna rajzolni ezeknek a kényszer által megváltoztatott magánvilágoknak a vándorlását. Kis köröket rótt volna a papírra. Olyan köröket, amelyeknek egyik pontján sem vékonyodik el a vonal, amelyek a biztonság iránti vágy alkotásai. Kis mozgó, előre haladó körök ők, így érezte néha Aman, körök, melyek a félelem csomópontjait éjszakának nevezve, nappal egy egyenes mentén verik fel a port.

Azonban nem messze innen egy városnyi tábor fekszik. Ez volt a cél. A táborváros megannyi lehetőséggel kecsegtette a vándorokat, az élet ezernyi esélyét rejtette.

Aman apja óvatosan a földre eresztette a kordé rúdjait. Látszott, hogy keservesen nehéz volt felemelkednie utána. Panaszkodott, hogy az izmai úgyahogy teljesítenek, de a csontjait prés alatt tartja valami.

A magasföldön álltak, és Aman a kordé tetejéről rálátott a vöröskő falra, melynek kígyója a völgyből már a táborvárosra mutatott.

Aman összerezzent, ahogy meghallotta apja parancsoló hangját. Rohant hozzá, s megállt előtte. Könnyes szemmel nézett rá a hatalmas férfi, s Aman nemigen értette, mit vizsgál olyan behatóan rajta. Néhányszor már felingerelte az apját a szépségével. Az apja csak ráköpte azt a cseppnyi mondatot, hogy lány ez inkább. Félrehúzott szájszéllel bámulta hamvas arcbőrét, óriási, felfelé kunkorodó szempilláit, őszinte, ragaszkodó tekintetét, s a szépen rakott szemöldököket, melyek az épphogy domborodó homlok aljába rajzoltak határt. Határt, ami fölött minden az apjáé, s ami alatt Aman látványosan az anyjáé.

Most nem lehetett megállapítani, hogy hová néz az apja, de a szeme könnyes volt, Aman meg mert volna rá esküdni. Másodszor látja ilyennek. Első alkalommal azt kellett megtanulnia, hogy az apja szeret egyértelmű utasításokat kapni az életére vonatkozóan. Most annyit mondott, hogy *szemmel kell tartani az időt*. Mert az idő őt előbb férfiassá tette, majd apává, s végül a gyász-

szal előtérbe tolta benne azt a szunnyadó elvet, hogy a fájdalom megerősít, és ezúttal bebizonyította azt is, hogy érdemes küzdeni, mert minden ellenség legyőzhető.

Amanban azonban frissek voltak az elmúlt hetek élményei, s magában megtoldotta az apja mondatait annyival, csupán nem mellőzhető körülményként, hogy *a jövő egy adott pillanatában úgyis minden küzdőfél megszűnik lélegezni.*

Akkor figyeltek fel arra, hogy mindenki köréjük gyűlt. De nem őket nézték. Tekintetüket egy pontra szegezik, előre, le a völgybe. Ott álltak a platón a csendben, és körülöttük is mindenki, aki az előbb még helyezkedve zsivajgott. Álltak, a megélt időn túli szellemi állapotban. Nem haladt az idő előre, nem hívta őket magával.

Egyetlen megválaszolható kérdés volt a menet, s mikor a felelet megszületett, az idő, a menettel együtt ismét meglódult, visszanyerte egyenes folyását. A táborvárosig már csak fékezni kellett a kordét.

A táborvároson kívül rekedt ugyan az északi szél, viszont nem volt ennivaló. Aman örült neki, hogy a menetbeli emberek kis körei itt bővültek valamelyest, ráadásul a körök anyagból varázsolt, tömör burkot nyertek. Egy fémvázzal megszilárdított sátorba két-három család is elfért.

Aman vágyai nem teljesültek, nem ültek össze a családfők, hogy fennhangon régi férfilakomákról adomázgassanak. Elmentek és elnéztek egymás mellett, mintha súlyos titkot őriznének. Az elvégzett műveletek gyakorlati azonosságán túl egy fölös morranás, vagy mozdulat sem támasztotta alá, hogy ők most egy sorson osztoznának. Mivel Aman a maga gyermeki nézőpontjából ezt nevetségesnek, kiábrándítónak tartotta, úgy döntött, hogy jobb lesz őket magukra hagynia. Sátorbeli hiányával mélyebb értelemben vállal velük közösséget, a hiányával segíti őket férfias játékaikban.

A céltudatosság nyomait azonban odakint sem lelte. Előreejtett vállak, földre szegezett tekintetek mindenfelé. A lábak alig emelkedtek a lépések közben, így egészen úgy tűnt, mintha csúsznának a földön. Aman egyik kutyája tudott így csinálni. A lábai talán bele is olvadtak a földbe, másképp nem tudta volna olyan szorosan szántani a földet a hasával. Így feküdt akkor is, miközben Aman apja agyonverte. A bűne az volt, hogy felborított egy kisasztalt, mikor vendégek voltak a háznál. A tea a vaj sárgáján szaladt gyors, barna patakként, Aman el is gyönyörködött a látványban. Persze, ha tudta volna, mivel jár majd ez a röpke élvezet, mi az ára a gyermeki kárörömmel fűszerezett élménynek, nem kellett volna a mosolyának elrejtésével vesződnie. Sírt volna inkább jó előre.

Az apja egy bottal verte agyon a kutyát, és bár az ütések minden képzeletet felülmúlóan erősek voltak, látszólag nem tört el az állat csontja, s a bot is kitartott. Valahogy meg kellett volna állítania az apját, mert a karja egyre maga-

sabbra lendült, s ez az állandó, heves le-föl kapkodás, akárha pumpálná, már önkéntelen sikolyokat préselt ki, hívott elő Amanból. A kutyája helyett vonított. A lassan üvegesedő állati szemből olvasta a kottát, s szűkölt, vonított a némán kiszenvedő állat helyett, hogy egészen beleizzadt.

Nagyapa azt mondta utána az anyjának – hallotta Aman is, azt hitték, már alszik –, hogy az engedékenységet akkor is tudni kell érzékeltetni, ha amúgy nincs meg az emberben. Még egy ilyen túlkapás, és ez a gyerek belehal. És amikor az anyja visszavágott, hogy nem ilyen gyenge az ő fia, a nagyapa fejét billentgetve mondta, hogy hát éppen ez az, hogy *nagyon is erős*, mert másként közbelépett volna.

Ez az emlék most belemart Aman szívébe, mert itt is voltak kutyák, s némelyik egészen hasonlított az övéhez. A kutyák és az emberek is a sátorváros titkait kutatták.

Aman sátorvárosa kész labirintus volt. Puha falak határolta árkokban jártak-keltek az emberek. Aman úgy érezte, hogy ezt nem innen, belülről kell néznie, mert innen valóban nem szép. Ezért ez a kétségbeesett grimasz az emberek arcán. Ez a sátorváros felülről lehet szép. Visszamászott hát a hegygerincre, ahonnan egy nappal azelőtt utolsót ereszkedtek a kordéval. Szöget ütött a fejébe, hogy akkor miért nem fedezték fel a sátrak bepöttyözte völgy gyönyörű, mértani rendjét, miért nem töltötte el őket az egységesség és befejezettség megnyugtató érzése.

Aman mindig szerette a rendet maga körül. Apja gyakran megdicsérte a szépség iránti érzékéért. Mert az apja számára a rend volt a szépség egyedüli forrása. Aman jó gyerek volt, angyalarcáról csak úgy sugárzott a ragaszkodás, kezdetektől fogva igyekezett tehát a rendet ő is szépnek látni.

A tábor úgy feküdt előtte, mint egy leterített kendő. Volt is anyjának egy ehhez hasonló kendője, melyen mintha kis, rovátkolt kockákat öntöttek volna el. Aman úgy gondolta, hogy ez a tábor anyja kendője, melyen egy-egy sátor csak része a mintának. Az anyjára való vonatkozás, majd a kis, elzárkózó emberi körök nagy mintában való feloldódásának képzete Amant végre lecsillapította.

Csak később, anyja unszolására tett kísérletet a gyerekekkel való barátkozásra. A többi gyereket, már amelyik még egészséges volt, Aman gonosznak tartotta. Bár fogalma sem volt arról, hogyan lehet egy gyerek gonosz, azt már megtanulta, hogy ez nem csupán a felnőttek előjoga. Az volt a feltételezése, hogy a gyerek nem olyan, mint az ő pihegő apja a kutyaverés után, akiben a gonoszságnak ugyan még eleven emléke dolgozott, az irányítást azonban már átvette a megbánás. A felnőttekben ez a két dolog mindig valamiféle módon egymás után következik. Sohasem egyenlítődnek ki egyazon érzésben. A gyerekben a gonoszság és a megbánás természetes egységben él, mert engedmé-

nyekkel bírnak, melyek éppen gyermek voltukból fakadnak. Az engedményeket a felnőttek adják, lenézően, de irigyen is. Aman ezt így gondolta. Ez persze se nem jó, se nem rossz. De annyit biztosan tudott, hogy ezzel a gyerekek világa teljesebb.

Aman szerint csak gonosz ember lehet például durva. Furcsa ellentmondása volt ugyanakkor a gondolkodásának, hogy voltak kivételezett személyek és helyzetek, akiket illetve amelyeket nem illethetett senki a *gonosz* jelzővel. Még ha durva volt, akkor sem. Amikor apja megverte az anyját, és mindenkinek órákig hallgatni kellett a büntetését töltő asszony lázas hüppögését, fel sem merült benne, hogy az apja gonosz tettet követett el. Durva volt, de úgy volt durva, ahogyan kellett. Nem fölöslegesen. A durvaságát életük rendje szabályozta. Aman kíméletlenül következetes volt, mert egy alkalommal anyja ütlegek alatti szenvedését még szépnek is látta.

A táborban garázdálkodó gyerekek durvák voltak és gonoszak. Aman a második nap délutánján azon kapta magát, hogy igen elvékonyodott a határvonal gyermek és felnőtt között. Talán a különös körülmények tették, talán az azonos mozgástér, a piócaként viselkedő szükségszerűségek, de úgy látta, hogy a felnőttek és a gyerekek tettei azonos súlyúakká váltak.

Nem tudta máshogy felfogni azt az esetet, amikor az egyik gyerek a szomszéd sátorban lakó anyától lopott, de úgy, hogy menekülés közben az asszony arcába is belecsapott. Másrészt pedig látott felnőtteket, sőt férfiakat is gyermek módjára zokogni. Úgy sírni, hogy nem is fedték el az arcukat. A gyerekek felnőtt módjára, a felnőttek gyermek módjára cselekedtek.

Ahogy Aman ezen gondolkodott, annyit megfejtett, hogy nem egyszerűen ideiglenes cseréről van itt szó. Inkább kiegyenlítődésről. Amint az ő gyermeki szavaival meg tudta fogalmazni, találkoztak egy helyen a tulajdonságok. Egy olyan helyen, ahol mindenki önmagát adhatta, sőt muszáj volt már önmagát adnia. Önmagát. Ami belőle ember, jó és gonosz egyszerre – ezt hozta ki belőlük a tábor. Aman idővel ebben is a rend erejét látta, így rövidesen a jelenség különös varázsát is felfedezte.

Egy olyanféle varázslatot, amivel érdemes kísérletezni is. Mindkét fél, a felnőtt és a gyerek is minduntalan visszakozott, az egyik hamarosan ismét játszott, a másik uralkodott, de csak azért, hogy azután újra és újra elkövesse a kihágást. Ebben a pulzáló helyzetben, amikor az erővonalak – akár a táborban a sátrak fala által rajzolt, napról-napra puhuló utcasorok – veszítettek feszességükből, Aman valamennyire a szülei közötti új szövetség esélyét is ünnepelte.

Csakhogy sok olyasmi is volt a táborban, ami Aman aggodalmát táplálta. Látta az új betegeket. Akik mások voltak, mint azt a betegségről alkotott korábbi, legvadabb elképzelései sejtették.

Függetlenül az egybevetés céljától, Aman két dolog között mindig az azonosságot kereste. Azt a pontot, ahonnan kiindulva elviselhetőbb lesz majd a különbözőségük. Aközött, amit a betegségekről hallott, s amit most látott, nem találta meg ezt a pontot. Ekképp az elképzelés és a tapasztalat különbözősége elviselhetetlenné vált számára.

Aman szórakozásképpen sokszor pergette végig magában a természet által kínált hasonlatokat. Most mégis egyszerű képletbe foglalta élményeit. Amit itt tapasztalt egy-egy haldokló kis test közelében, az egyrészt a csalódottság volt. Egyszerre csalódott a felnőttekben és saját életerejében. Másrészt pedig az elgyengítő rettegés, melyet a valóban mindent elkocsonyásító, tapintatlanul beavatkozó erők nyilvánvaló jelenléte váltott ki.

Amant nem zavarták el a haldoklók közeléből. Nem hoztak helyette döntést. Nem oldották fel illetéktelenségének kegyelemmel felérő hangoztatásával.

A felnőtteknek fel sem tűnt, hogy Aman rendszeres résztvevője lett az úgynevezett utolsó óráknak. Némán ült az elcsendesedő testek mellett, és figyelt. Ha megkérdezik, azt mondta volna, hogy *ezt* a csendet várja. *Ennek* a csendnek a jövetelét figyeli. Amikor csend lesz, úgy érez ismét, mint nagyapja sírjánál. Oldódni látszik a csalódottsága is, s elenyészni az az erő, mely rettegésben tartja.

A beavatkozó erők, Aman szerint, *közvetlenül a halál beállta után, néhány érzékelhető másodpercre békén hagyják a gyászolót*. Amikor ezt az anyjának megpróbálta elmagyarázni, az kinevette.

A fiú nem győzködte az igazáról, biztosan tudta, hogy ez a jelentékeny felfedezése egyszer még a hasznára lesz. Hogy hogyan és mikor, nem tudta, de a táborra kellett csak gondolnia, a sátrak rengetegére, melyek embereket rejtenek, s kétségei elpárologtak.

A rózsaszín hússzelet a tálon csak valóságnak tűnő látszat. A tál üres.

Aman második napja nem evett semmit. A megrakott asztal álma játszott vele. Tisztán látta a koszfoltot, melyet óvatlan anyja ejtett. Gyümölcsízt érzett az ínyén, kelletlenül tologatta a sokféle kenyeret, kedélyjavító teákat kortyolt. Futott volna egyet a ház körül, hogy férjen még bele.

Holdhalat látott a nyílt tengeren, ahol egyszer valóban volt már az apjával, két évvel a menet elindulása előtt. Méteren felüli hús a nyárson – most ennyi volt a hal. Álmában apja kifogta, és Aman nem sajnálta. Egy ilyen lakoma után árulás volt a reggel.

A lábából lassan elszállt az erő. Sokáig üldögélt a sátor előtt. Hallgatta az apját, aki egy előtte ismeretlen szót morzsolt el többször is a fogai között. Dallamából erőt kellett volna merítenie, mert az apjának hatalmában állt csodát tenni, s ez a szó, a szertartásos ismétlődéssel, hívogatása volt valaminek. Amant elbűvölte a hangsor, elzsongította az érzékeit, de nem töltötte fel erővel.

Az a játék, hogy *most ennyi van, több nincs, elégedj meg ennyivel* – rosszabb volt, mint gondolta. Úgy volt vele, mint az erővel. Ha kevés van, nagyobb baj, mert nekiindul az ember ugyan, de menthetetlenül elesik. Ettől már az is jobb, ha jártányi ereje sincs. Fekszik akár, vagy üldögél. Nem teszi próbára magát. Meg sem fordul a fejében. Ilyen dolog keveset enni is. A kevés hamar eltűnik. Az is csak hívogatása valaminek, mint apja szájüregében az a hangsor.

Anyja kezének érintéséből viszont jó volt a kevés is. Ezt utólag már pontosan tudta.

Az anyja meghalt. Azt mondta az apja, hogy fertőzés végzett vele. Eltemették, nem messze attól a helytől, ahová Aman felszaladt érkezésük után. Ahonnan a tábor olyan volt, mint anyjának egyik kendője.

Aman azért sírt, mert nem hallotta *azt* a csendet, amelyik nem ismétlődik soha többé. A halál pillanatát követő csendet. Anyja úgy ment el, hogy nem hagyta itt, vagyis bizonyára itt hagyta, de Aman nem hallotta. Nem is láthatta őt, hiába erőltette gyulladásos szemeit, le volt takarva hátul, a sátor másik végében.

Aman forró párában lebegett, úgy tűnt, nagyon messze van az anyjától, és rengeteg hangot hallott, melyek majd szétvetették a fejét. Újra látta a holdhalat, apja intette, hogy várjon még, forró. A hangok ízekké váltak, és Aman majdnem elmosolyodott, mikor rájött, hogy szinte hallja, szinte látja az ízeket.

Azután az egyik íz valóságosnak bizonyult. Nem volt ugyan forró, de meleg volt, és ízes, jólesően testes. Ledübörgött a nyelőcsövén. A harákolás, hogy meg ne fulladjon, az is igazi volt. A kéz a homlokán szintén. Az apja keze.

Aman egy tágas süllyedéket látott, melybe anyja kendője hullott. A tábor összeomlott, belerogyott ebbe a süllyedékbe. Az emberek körbeállták, olyanok voltak, mint a süllyedék peremére felgyűrődő rögök. Csendben és jókedvűen nézték a pusztulást. Megkönnyebbülést érzett mindenki.

Aman az apjától tudta meg, hogy nagyon beteg volt. A táborba azonban élelem és gyógyszer érkezett. Az anyján már nem segíthettek, de őt sikerült megmenteni.

Aman három nap múlva kivánszorgott a sírhoz. Megnézte. A jel, hogy ott van lent, Amant az egyik madarának a lábára tett azonosító karikára emlékeztette. Semmi más nem volt ott. Se hang, se íz.

A szomorúság a megkönnyebbülés válaszreakciója volt. Alig egy órányi gyaloglás után a mosolyok eltűntek, mintha nem is lettek volna. Egy kisebb emelkedő után újra lejtett az út, így, mintha a természet intézkedett volna, már nem látszott a tábor.

Indulás előtt már beszélték, hogy újabb menetek kígyóznak a nyomukban. Aman belegondolt, miként fognak majd megállni egy pillanatra az anyja sírja

mellett. Megrémült a saját látomásától, melyben az asszony maradványai köré már hatalmasra duzzadt temetőt kerítettek a végeláthatatlan sorban áramló nyomorultak.

Apja mindenét pénzzé tette. Eladogatta mindazt, ami a holmijukból megmaradt. A szóbeszéd szerint egy héten belül elérhetik a várost, ahol befogadják őket. Ott inkább pénzre lesz szükség, mint kacatokra. Jó áron elkelt a kordé is. Az apja hátára vetett batyuban némi ruhanemű és élelem mellett bújtak meg a rongyokba bugyolált papírpénz gurigák.

Aman már tudott a saját lábán is jönni. Időnként elbizonytalanodott, apja ilyenkor felajánlotta, hogy viszi egy darabon. A fiú, lelkes erőfeszítéssel angyali arcán, önérzetesen elutasította, s csak annyit fűzött hozzá, hogy köszöni. Ennyit beszéltek az első napon. Köszönettel vett, de elutasított felajánlások apa és fia között, szikár mondatok, melyek legalább annyira szóltak a külvilágnak, mint a megmaradt társnak. Mindketten a látszat ellen védekeztek, az apa az árvaság, a fiú a gyengeség látszata ellen.

Az eseménytelen út végén valóban ott volt a város. Furcsa volt, hogy milyen könnyed, csengő hangja van annak az embernek, aki a tépett fákkal takarózó első házak oldalában fogadta őket. Aman hiába összpontosított, nem tudott mást kihántani a szavaiból, csupán annyit, hogy vége. Vége az ő nagy menetelésüknek.

Később elvárásokról is szóltak. Igényekről és normákról. Aman azon lepődött meg a legjobban, hogy a család, ahová beköltöztették őket, bűnrészességről beszélt, amelynek terhét az apja levetette a válláról. Levetette és otthagyta abban a városban, amelyet Aman imádott, ahonnan ilyen messzire jöttek, halottaikat is elhagyva.

A továbbiakban azonban ahelyett, hogy közösen a lélek tisztasága fölött örvendeztek volna, érezhetően megváltozott a hangulat. Az egyik pillanatban még zengett a vendéglátó hangja, nem sokkal később pedig már suttogott. Sőt, inkább sziszegett.

Amant a sírás kerülgette. Nem lehetett félreérteni, hogy a hirtelen sorjázni kezdő elvárások közt a leghangsúlyosabb a megalázkodás szükségességére figyelmeztetett. Hogyan keveredhetett ebbe a beszélgetésbe a leplezetlen gyűlölködés, semmiképpen sem értette. Aman apja fintorából is a tanácstalanságot olvasta ki.

Visszahúzódva szobájukba kimondatlanul is tudták mindketten: egyedül abban bízhatnak, hogy a vendéglátójukban tartós lesz a leereszkedés vágya.

Másnap, belenyugodva apjának ijedt visszahúzódásába, Aman sok mindent tisztábban látott. Felemás fogadtatásuk a városban logikus folytatása lett annak a történetnek, amely a szülőföldjén kezdődött el. Ez a lopva szövődő történet,

így visszatekintve, olyan volt, mint egy lassan emelkedő hőfokú mondat. Mihelyst a jelentésteli mondatrészekhez értek, már ordítottak. Az apja például, akinek veszett dühe emberi mércével aligha volt mérhető, mikor bátyja bebörtönzésének hírét vette.

És a történet így bontakozott ki, a burjánzó hangzavarban. A tanulságai is könnyen levonhatók voltak. Ahogy a nagyapja mondta, *nem lehet túl sokféleképpen gondolkozni egy erőteljesen felénk lendülő kézről*.

Két várost számtalan dolog alapján meg lehet különböztetni. Mindegyiknek kiterjedése van és értelme, de mindig másképpen. Ezért mindegyiket meg kell fejteni. Fel kell mérni az égtájak szerint, majd bele kell merülni.

Aman új lakóhelyükön is hangokat és ízeket keresett. Közös pontot, amelyből kiindulva elviselhetőbb lesz majd a különbözőség.

Nyújtsd ki a karodat, és nézd meg, hogy mit érintettél meg. Újra csak nagyapa szavai. Anyja azt mondta, hogy ezzel az öreg érdeklődővé akarja nevelni, de ő ezt nem így szeretné, teljesen fölösleges nyúlkálni, azért van nyelve az embernek, hogy kérdezzen. A nagyapja, amikor ezt hallotta, sejtelmesen mosolygott.

Aman – szíve szerint – most a nagyapja igazára hajlott, menni akart, mint egy megszállott, hiába kérdezte csúfolódva az apja, hogy nem ment-e már eleget. Volt benne, mármint Amanban, egy hely, amelyet utcák rajzolatával kellett kitölteni. Nem volt nyugta, míg ezt nem végezte el. Szerette a könnyen átlátható rendben egymásba fonódó utcákat, melyek ugyancsak örültek a fiúnak, mert neki koszosan is szépek voltak.

Amikor az apjával a tenger felé utaztak, sok városon mentek keresztül. Játékból mindegyikben megjelölt egy helyet, ahonnan – gondolta – egyszer majd felderíti a végpontokat, lépteivel egyeneseket feszít ki a városszélig, míg csak a számtalan nekiindulásból hálót nem sző a megbecsült áldozatra, új városára. Ezen a hálón azután ő, mint egy olyan pók, amely ismeri lehetőségeit, csendesen elüldögél.

Aman elnézte a város forgatagát. A forróság és a por miatt már látszott, hogy nehezebb lesz megszeretnie. Beljebb parkosított területeket is talált ugyan, szép, magas épületekkel, nyugodt, egyenletes léptű, tiszta, túlsúlyos emberekkel. A lakosság számottevő része azonban szaladt, izzadt, ordított.

Bizonyos vízi állatok halivadékkal táplálkoznak, és bekapkodják az ezernyi apró áldozatot. Bizonyos városok ezernyi embert kell, hogy megemésszenek, különben a bennük végbemenő áramlás sebessége megváltozik, szervezetükben felborul az egyensúly, s többé már nehezen találnak magukra.

Az Aman által eddig megismert városok e tekintetben kiváló állapotnak örvendtek. Az egyes kerületekbe több ember kellett, másokba kevesebb. Ezt a törvényt itt is mindenki ismerte, és tudomásul vette.

Mondták neki, hogy idővel hazamehetnek majd. Aman ezért még könnyebben akarta megszeretni ezt a várost. Áldozatok nélkül, örömmel, hisz ez az a hely, ahol megfordulnak. Ahonnan visszafelé vezet az út.

Aman elképzelte, mi várja majd otthon. A szomszédjukban álló házak talán fel lesznek dúlva. A sajátjukat nem tudta így elképzelni. Az utcán lehetnek majd halottak, de azokat kiviszik a temetőbe, s ha az betelik, majd nyitnak egy újat. Amúgy is nyitni kell, hiszen azokat, akik idegenben haltak meg, bizonyára hazaviszik majd.

Apja azt mondta, hogy a történtek után már nem lehet ugyanúgy játszaniuk, mint eddig, nekik, gyermekeknek sem. Új, szokatlan kötelességeik lesznek, amelyekkel nem férnek össze a játszó gyermekek győztesről és vesztesről alkotott, a véglegesség képzetét nélkülöző elképzelései. De ha másképpen is fognak játszani, a házukban, a hazájukban fogják azt tenni. Rendet raknak majd, ahogy Aman a szobájában szokott.

Ezt a várost tehát, ahol ők majd megfordulnak, és ahonnan az útjuk visszafelé vezet, szeretnie kell. Erőlködnie fölösleges. Amerre csak rótta az utcákat, rend volt. A zajos emésztés zajlott. Ámde ahogyan otthon is megbomlott a rend, úgy itt is felbomolhat. Aman nem akarta elhinni, hogy ez megtörténhet.

A hatalmas tömegből hamarosan ki tudta szűrni azokat, akik az első estén megdobálták csoportjuk néhány elcsigázott tagját. Nem pontosan az akkor dobálókat, természetesen, hisz arcokat nem láthatott tisztán, de hozzájuk hasonlókat. Ugyanolyan színű, ijesztő ruhába bújt, lábbeli nélküli alakokat.

Kiváltak a tömegből, és körülvették. Aman a hátát egy falnak vetette, körülötte így félkörbe sorakozhattak fel a fiúk. Alig lehettek idősebbek tőle.

Villámgyorsan szétnézett, de a zörögve-csattogva torlódó sokaság megformálatlan massza volt, hullámzott, akár a tenger. Senki sem figyelt fel az ő kis szigetükön lezajló eseményekre.

Aman megijedt, hogy ezeknek a gyerekeknek miféle játékaik vannak még ebben a rendezett életet élő városban is. Mert nem gondolhatott másra, csak arra, hogy meg fogják verni. Most azért fognak ütni, amiért a vendéglátójuk kedélye tegnap este olyan váratlanul megváltozott. Ugyanaz lesz az ok.

Apja az ágyban úgy hívta ezt, hogy *gyanakvás*. De később, már majdnem félálomban, miközben Aman döbbenten figyelte, hogy rázkódik a válla, azt is mondta még, hogy miért nem tanultunk az apáinktól. Olyan keserűen mondta ezt, hogy Aman már sírni is képtelen volt. Csak megfogta a rázkódó vállat, amennyire tőle tellett, erősen, és magában imádkozott, hogy ezentúl semmit el ne felejtsen, amit az apja mond neki.

Arra azonban nem taníthatta meg senki Amant, hogy mit kezdjen hat begőzölt suhanccal. Már az első ütés úgy találta el őt, hogy megroggyant, a másodikra pedig hanyatt vágódott. A földön egy kő hevert, úgy ökölnyi. Aman

feje jókorát koppant rajta. A szeme felakadt. A suhancok megilletődve, diadalérzés nélkül szétugrottak.

Ez a véletlen, a kővel, már majdnem olyan, mintha nem is történt volna meg. A haladás, a nagy elmék ellenében, létrehoz ehhez fogható véletleneket. A megannyi lehetséges ésszerű változatból, melyek a maguk helyén mindig fontosak, nem tudott az élet válogatni. Aman ilyen kisszerű véget ért.

Angyali vonásait legbehatóbb bírája rendezte el, mégpedig úgy, hogy az arcáról lefutó pír a körülötte állókét borította lángba.

Ez a halál olyan volt, hogy utána mindenki, még a beavatatlanok is úgy érezték, hogy bocsánatot kell kérniük. Mindegy hogyan, kitől.

Az emberek azonban nem kérhetnek mindig, mindenkitől bocsánatot. Azzal az egyetlen, néma, halál utáni pillanattal, melyet Aman annyira szeretett, a megbánásra és megbocsátásra való igény is elenyészett.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Cloaca Maxima

GRAFITTO CÉZÁRI KÖZVÉCÉBŐL

Isten lett a tegnap Caligula!
Megbomlott agyának alig ura –
Utána sem marad
Csak néhány kődarab
S szennytenger mélyén egy clavicula.

Falfirka Seneca síremlékén

Ide kaparták el Senecát...
Hispán volt, de szekáns renegát,
Habár szent bölcselő,
De már nem bölcsel ő:
Nem nyalja több zsarnok fenekét!

Római grafitto

Én, a rongy, szabados Quintipor,
Kit a sors utakon kinn tipor,
Itt, a Nomentanán
Tojok momentán, ám
Holnapra nyomomat hinti por...

Que sommes-nous?

Tahitin mindenki polinéz,
Mindenkit pilleszt a szolid ész,
Mindenki Paul Gauguin –
Pálmafán boldogan
Csurog a napfény, a proli méz.

Vásárhelyi csendélet

Mindenki minimum Picasso.
Mindenkit közölt az „Igaz Szó”.
Mindenki nagy aktor,
Közéleti faktor,
Sőt: fontos aktákat likasztó!

Morbus Hungaricus

Rettegik a dühödt Magyarit,
S haragvó, acsargó agyarit,
Ha dúl-fúl: „Nyomaszt a
Külhoni fogpaszta!” –
S túlhabzik mosván vad agyarit.

Kontrasztok, 1940

„SZÉP VAGY, GYÖNYÖRŰ VAGY…”

Maholnap csomagol, s megy Bartók.
Fajulnak fajankók s megtartók...
Mind harsog, hőbörög,
S hörög, hogy ő örök:
Törzsökös szittya dák s kabar gót.

MARSALL LÁSZLÓ

Ahogyan az eperfa alól

Heverünk eperfa-árnyékban
fedezetlen hitellevél
hulldogál az eperlevél,
reményes kékre festett
idegen Bank az ég,
nem zúdít gyökérre esőt,
szikkaszt föld-, és agykérget
a Központi Égitest,
vetkőzteti meztelenre,
elkurvítja lányainkat,
hűti-hűteleníti az asszonyt
a gerjesztett mű-hűvösség,
táncoltatja vasalt nadrág
éles élén táncoltatja.
Fölkél a Hold, Ady Endre
gipsz halotti maszkja – pecsét,
szavaival körülírva udvara:

k M i
a
P
n É u
N
Z
u r

betűzgetjük, órajárást
hullik ránk az eperlevél
heverészünk valamíg...

Tabló egy XXI. századi invázióról

Az irány: „Kelet!” a „Drang nach Osten!”
változata gyökeredzeni kezd újmódi fejekben
s Héliosz-Napúr hidrogénes haja-szála
veri veresre, böki a gyarmatosító
hollandus ükunoka-fi nyaka-hátát is,
szeplővel pöttyöst, hogy a vizesedő grönlandi
maradéknyi jeget, hűtődobozokban repülőgéppel
szállíttatja s tekeri fríz-földi sajgó
vállaira, Óbégat! Összevizeli magát, hogy
hektárosan Okeánosztól hódított földjét
viszi a víz, oda a Watti tengeri gát, az Issel tó
hala-hódja meg patkányok is az Amszter-
dami-dámák akváriusi kirakatában marnak
idegen matrózoknak illatosított prosti-szemérmet.
Jajj! Irány a Bank, meg a Betétek meg az EURO,
tonnányi tulipánhagyma, majd a repülőgépen
ancúgolnak a magasban! Drang nach Osten! Az ohridi-
tó meg a Balaton, lesz beneficium „á la Apátság”
S máris lerobbant szovjet tankok ügyesen tatarozva-
ékítve, tulipán-koszorús bikinis félrima-dámák
idegenlégiója ... – Taps-propaganda-fityisz
rocko-kokózza, hujjongva bevonulnak Ó!
a balatonfüredi Anna-bál kellős közepébe,
a tapsvihar evidenter „szűnni nem akaró!”
Virágládáiba a Tagore-sétánynak (a nyár közepén!)
dugják-ültetik is a guldeni-édeni tulipánhagymát.

GÖMÖRI GYÖRGY

Költőt temetünk

Kegyetlenül süt a nap,
veszedelmesen tűz le az ősz, tar
meg a gyéren hajazott koponyákra
a ravatalozó bejáratánál. Mennyi
virágot kaptál, Ottó! Mondhatnám:
virágtenger borítja hamvaid.
(Nálunk mindig kedveltek a halottak,
mivel már nem pofázhatnak vissza),
Barátod, Árpád, szól rólad, de az elhangzó
vers szerzője nem te vagy, hanem Weöres:
„mind elmegyünk" – mint fájdalmas
gordonkahang, továbbzeng most a szó,
miközben odaátról biztosan kuncogva nézed
ezt a sok embert, akik meghatódnak
egy roppant (de mélyen igaz) közhelyen,
ami megszenteli a végső formaváltást.

Apám panaszkodik

Apám panaszkodik: nem töltök vele
elég időt folyton mászkálok futkosok
öreg írókat látogatok
– mikor jössz legközelebb? –
szeptember végén írta P. S.
(az egyik legmacsóbb magyar vers
bár ugyanakkor a legszebbek egyike)
– nem biztos hogy még itt találsz!" –
mondta 33 éve ezután még
huszonöt évig élt (utóbb már takaréklángon)

de az álom úgy hazudik hogy igazat mond –
tudom apám kire féltékeny és miért
akarja vele töltsek több időt
és ne múzeumokban meg képkiállításon

KABDEBÓ TAMÁS

Zengő kapufa*

ORBÁN OTTÓ ÉS A KÖLTÉSZET

(„Én kétségkívül Brahms,
a céhhagyományok összeszorított fogú
mestere vagyok")

Tudjuk, hogy bensőnkben két gondolkodás megy végbe: egyidejűleg és párhuzamosan. Az egyik a logikus gondolkodás, mely a gondolatokat logikus rendben, gyakorlati célzattal csoportosítja, hogy egy ítéletet vagy egy elhatározást produkáljon. Ez alatt a gondolkodás alatt folyik állandóan egy másik gondolkodás, ami öncélú: a gondolatok csoportosítása itt nem valami cél irányában történik, hanem a szavak és a fogalmak hangalakjuk hasonlósága, beidegződésük egyidejűsége, hangulati értékűk hasonlósága szerint csoportosulnak. Ezt a gondolkodást asszociatív gondolkozásnak nevezi a pszichológia. Az asszociatív gondolkozás szolgáltatja az anyagot a logikus gondolkozáshoz, maga azonban sötétben marad, nem kerül föl a megvilágított tudatmezőre. Normális körülmények között az ember észre sem veszi a létezését. Észreveszi, ha nagyon fáradt, ha beteg, ha álmodik, ha magán kívül van, ha gyermek, ha költő.

Például Orbán Ottó, az egyik legtudatosabb, legjelesebb magyar költő.

A költészet sok lehetséges definíciója közül koncentráljunk kettőre: a poézis túlzásokkal és az emóciókra apelláló képes beszéddel él, és hellyel közzel varázslat is, a szónak abban az értelmében, hogy átváltoztat; a köznapi valóságot különleges szitákon ereszti át, a közönséges, mindennapi képeket hol eltorzítva, hol bearanyozva hívja elő. Közlekedő edényei elsősorban a szavak, azután a szavakkal papírra rajzolt képek (képvers), majd pedig a szavakat egy jelrendszerrel gazdagító eljárások (posztmodern költészet), és végül a puszta hangok emotív elrendezése. (Ez Magyarországon nem ismeretes, úttörője az angol Bob Cobbings.) A szarvasbőgésből, sámán-kántálásból, az emberi hangok hullámoztatásából előállított költemény – egyelőre különlegesség – a poézist úgy hozza zeneközelbe, mint ahogy a képvers képzőművészeti közelségbe hozta ezt az emóciókkal telített emberi megnyilatkozást.

Orbán Ottó egyelőre nem él más fogásokkal, mint amiket a hagyományos, a szavakat csatarendbe állító versíró tevékenység tradicionálisan rendjére bocsájt.[1] Jelzésértékű, hogy Lowell, a 20. század kiemelkedő amerikai költői géniusza ugyanúgy megmaradt a hagyományos berkeken belül, mint az őt legtöbbet és magyarra legjobban fordító Orbán. Lowell a szerelmi csalódások és az idegösszeroppanások között a senkiföldjén hozta létre legmegdöbbentőbb verseit – Orbán szintúgy hasonló tapasztalatokra-élményekre-taglóütésekre emlékezve élte újra mindezeket versben.[2]

---

* A tanulmány a költő halála előtt készült. (A szerk. megjegy.)

[1] Például saját szavával: „az ezüstös halántékú magyar jambus"-t.

[2] Az egyik legmegrázóbb és legkeservesebb ezek közül az „Apám" című.

Már Lowellnél, John Berrymannél, Sylvia Plathnál, József Attilánál is – a fontos közlendőktől eltekintve – önterápia volt a költészet, bár az utolsó levonásban sikertelen öngyógyítás, Orbán Ottónál éppenséggel a betegséggel és a halállal való viaskodás kitartó bokszmeccse a versírás. A fent említett többek alámerültek, Orbán felett átcsaptak a hullámok, de életerejével és az önerőt serkentő verseivel ez idáig diadalmaskodott.[3] Természetes – és ő maga is tudja –, minden győzelem, legalábbis az egyedre vonatkozóan: pirruszi. Érthető, hogy Orbán, egy-egy viadal után szélcsöndben gondolatilag – vagy mondjuk így: ontológiailag nem lép tovább. Nem bonyolódik bele a világot létrehozó ok-okozati összefüggések magyarázatába, megelégszik azzal, hogy jelenségeit szubjektíven ábrázolja, a tőle telhető maximális hitelességgel és a belső térkép részleteinek pontosításával. Ha akarjuk ez is lehet egy részletmagyarázat:

„Egy sejt, ha a mindenség programja van beleírva, a mindenség maga. A puszta elv csak oszló eszme-gőz."

Mert hiszen minden szánja a verset, mi is az?

lobogó hajú tűzvész
parázsló vers a kor hamu alatt
acsargó és ugató béketűrés..."

És milyen konzekvenciákat von le?

„A teljes-örökség költők és versek hagymázos álma;
a dinnyehéjról a dinnyetermesztőnek nem jut eszébe semmi,
a rakodópartról sem lát mást, csak a túlsó partot..."

Ez a versszak-töredék visszautal József Attila *A Dunánál* c. versére. Miként Yeats meghatározó volt a 20. század ír költészetében, úgy lett József Attila kikerülhetetlen a század magyar költője számára. Ami pedig Orbánt illeti, íme az érintő – súrlódások: Attila félig magyar, félig román; Orbán félig keresztény, félig zsidó. (Ezek persze tudati szubsztanciák, a vérkép, a génvizsgálat aligha adna útmutatást.) Attila proletár volt, ügyvéd, tehát polgári nevelőapával. Anyai részről Orbán proletár származású félárva, aki elkülönítette magát (jobbára) nevelőapjától. Attila egy máig nem diagnosztizált betegséggel küzdött, Orbánt a Parkinson kór érte el. Attila átélt egy háborút és két vakvágányra futott forradalmat, Orbán gyermekként túlélte a második világháborút, fiatalemberként az ötvenhatos vérbetiport forradalmat. (És még hányan mások? Kérdezi az advocatus diaboli, aki számára a párhuzamosságokból nem egyértelmű, hogyan és miként lett két magyar, egyben-másban *hasonszőrű* költővé.) Orbán Ottó is József Attila vonzásába került, ám egészségesebb alkat lévén dolgozott azon, hogy függetlenítse magát tőle, sőt minden más magyar és világirodalmi elődtől is. Ő Orbán Ottó volt és maradt, saját emlékeivel megújított szókincsével, szívós kitartásával. Ő – inter alia – kozmosz nem magyarázó *Kozmikus gavallér.*

Attilának sokféle arca volt, még utolsó éveiben is felfénylik a gondolkodó, filozofáló, a panteista, a népe sorsával törődő, a szerelmes, a lemondóan búcsúzkodó, mászszor az elkeseredetten üvöltő költő. Orbánnak, egy időben – főleg a kezdetekben – mondhatni szokásává vált a verssel való üvöltés. Aligha az őrület megnyilvánulása volt

[3] „Mert mi más egy vers, mint a szabadság kisvállalkozása."

ez, amint ő hiszi. Inkább a Japánban bevezetett gumiszobához volt hasonló, hol a kárvallott üzletember kitombolhatta magát. Versben való üvöltéseiben Orbán Ottó hol Ginsbergre, hol Lowellre hangolódott: őket választotta magyarításra is, hiszen velük és hangvitelükkel – legalábbis időről időre – együtt érzett.

Orpheus az árvaházban volt Orbán Ottó folytatásos rádióinterjújának a címe. A költő életútját mutatta be, beszélgetés illetve az abból kibontakozó önarckép formájában. Itt mesélte el gyerekkorának azt az epizódját, amikor az intézet gyepén focizó fiúk őt kapufának állították, mivel – szerintük – másra nem volt jó. Kapufa lett, jóllehet már akkor tudta önmagáról, hogy egy dologra feltétlenül jó: a költészetre. Ha eltalálják a kapufát: zeng. Régebben, amikor még fából készült a kapu, más hangon döngött, mint manapság a valóban zengő vaskapufa.

Attila, és nyomán százak, a szenvedésről is *szépen* írtak, szabályos sorokban, pallérozott szavakkal. (Nem tartjuk a *Szabad ötletek jegyzéke* orvosi dokumentumát „szürrealista versnek".) Orbán hol indulatosan építi verseibe a szitkozódás trágárnak titulált szavait, időnként a káromkodást is, hol úgy bánik ezekkel, mint az utca embere, akinél a basszamegből, a kurvaanyádból kötőszó lesz. József Attila, előtte Ady, Vörösmarty, harcolnak Istennel, Vajda János látványosan megtagadja őt, Babits, Radnóti, Pilinszky elfogadja, verssel imádkozik hozzá. Orbán nem foglal állást, számára nem releváns, hogy Isten az élő szeretet-e vagy sem.[4] Azok, akik agnosztikusnak mondják magukat (pl. Határ) valójában istentagadók, a par excellence agnosztikus Orbán Ottó a magyar költészetben.

Attila törékeny lélek, harminckétévesen összeomlik, Orbán állja az ütéseket, verssé alakítja a fájdalmat és a dacot, ifjúkori idegösszeomlásának ellenére, később Parkinson kórtól ostromoltan is intellektuálisan töretlen vár.[5] Holott gyakran úgy érez, verset úgy ír, mint aki mindannyiunk végrendeletével rendelkezik:

„lefelé tartok lefelé a világ lefelé tart
gödör fenekén találja magát ami él
veszett kutya a habzó szájú halál belém mart
s jöhet-e télre tavasz, ha sohasem múlik a tél"

Hol van itt a *lesz még egyszer ünnep a világon, a Hunniában valami készül,* vagy a *rendezni kéne közös dolgainkat?* Vélhetőleg az optimizmus csíráira Orbán Ottó nem reagál, holott – ellentmondás ez? – élvezi/élvezte az életet, annak talmi dolgait, a nőhódítást, az utazást, versírás keltette rövidtávú elégedettséget, a család nyújtotta kényelmet, a barátok elismerését. Mindazonáltal ha átfogó dolgokra gondol, mint *Cédula a romokon* c. esszékötetében a rögeszmékre, akkor így ír:

„Itt állunk a Nagy Magyar Méregtemető Kapujában,
Minden sírkő alatt egy rögeszme, és a kapu fölött
a fölirat:
FÖLTÁMADUNK!"

[4] Isten neve, gondolati koncepciója föl-fölbukkan az Orbán versekben, de vagy úgy, mint a „Sors" szinonimája, vagy egyetlenegyszer, hallható józsefattilai utánérzéssel: „hívlak Isten, nyújtsd karod... hadd feküdjem le a sárba" (vö. József Attila „Nem emel föl" c. versével.)

[5] Noha a betegség megfosztotta „a surlóizmok önfeledt gyönyörűségétől."

Feltehető, hogy ez a zsidók védelmében és a zsidózás ellen írt „cédula" azt mutatja, hogy Orbán igenis gondol a folytatással, és a halál-látó, halált-idéző tömény pesszimizmusa egy sajátmagára méretezett ruha, melyet persze a törvényszerű elmúlás szöveteiből szabtak.

Felvetnők, hogy az én ezer igaz, autentikus és időleges hangulatrezdülését egy kétféle néző Janus arcú írástudó villantja ránk. Az egyik arc szájából igazgyöngyök pattannak ki, ezek a költőt ért sérelmekből az osztriga-tudat által kiizzadt versek,[6] a másik arc alján – ez az esszéíró és szerkesztő-arc – barátságosabban peregnek a szavak, a recenziókban biztatás van, az esszékben meg-megcsillan a jókedv, mitöbb a pajkosság. Orbán úgy reagál kora irodalmára, mint egy túlzásoktól tartózkodó, az élő magyar költészetben az újat és szépet kebelre ölelő, józan, körültekintő, vájtfülű magyar íróember.[7]

Igaz, már a versekben is féken van tartva az ordítani kész őrület: a prózában pedig nyilván betömték a száját. Hisz bármit el lehet mondani többféleképpen, anélkül, hogy a szemantikán lényegeset változtatnánk. Emellett Orbán prózaja is költői. Ilyetén szivárványhíd köti össze az Orbán prózája az Orbán verssel. (Kettős zárójelben jegyezzük meg, hogy Orbán Ottó prózaverseket is ír. Ezeknek hangneme jobban emlékeztet a versekére, mint Orbán esszéinek prózájára.)

Az ember, ha tetszik, ha nem, statisztikai adat is. A 20. században (a küretektől eltekintve), úgymond, negyvenmillió ember született Magyarországon. Ezekből tizet elcsatoltak, 10 millió ma is él, a 21. század legelején. Közöttük többezer olyan szókovács van, kiket önmaguk, néhány százat mások is költőnek tartanak. Műveik létrehozásánál ez a párszáz (a tájszavakkal együtt) félmilliós magyar szókincsből merít, ezekhez hozzáadódik a harmadfélszáz külföldi divatszó – a költés folyamatának hely/idő tengelyében. A művek java szubjektív szózat a költő lelkiállapotáról, illetve a mini- és a maxitörténésnek a költőre gyakorolt hatásáról. Mi a verstermelők célja? Egyrészről informálni környezetüket saját, a költészet nyelvével kifejezett véleményükről, érzésvilágukról, másrészt, a költemény-írás aktusával gyógyító (lelki-testi sérelmekre írt hozó) gondolatsorokat hoznak létre. Az ilyen típusú költemény panacea. Két dologra figyeljünk: az egyik, hogy a verstermék nemcsak az írójának lehet az orvossága, hanem olvasójának is. (És ha nem panacea, hanem a gyűlölet mérgének kifröccsenése, akkor fertőzhet is.) A másik dolog, hogy a költészet kommunikációs és panacea jellege gyakran egyetlen költeményben jelentkezik s az „üzenet" így egybemosódik. Nem felejtendő el, hogy a magyar költészet szép hányada buzdító jellegű volt és – a messianizmus tündöklése és hanyatlása után – egy kis százada az is maradt.

Hol marad az öröm? A buzdító költészet, hamis felhangjai ellenére, pozitív tettekre, jókedvet posztuláló akciókra késztetett. Ma, az örömforrás a legrégebbinek folytatása, vagyis a szerelmi költészet. Orbán Ottó költészetében is felcsillan a szerelem hímpora – gyakrabban emlékképek formájában – ugyanolyan gyakran találkozunk a nemi kaland megjelölésével,[8] elrugaszkodva a szerelemtől. Ebből a szempontból Orbán költészete rokonítható Lakatos Istvánéval, aki talán még nála is pesszimistább, de Orbánból hiányzik az antik költőktől öröklött pátosz, mely Lakatos sorait belengi.

---

[6] „Csak leszúrom az ujjamat és fölfakad a szörnyűség."

[7] Amerikai tanárkodását is arra használja, hogy ott az élő és klasszikus magyar irodalmat propagálja, holott, valószínűleg, írás-tanítást, verskompozíció oktatást vártak tőle.

[8] Mondjuk a „keményfarú, őzgida lányokkal".

Hol találjuk a Walter von der Vogelweide-i életörömöt, a természet, a tavasz láttán, a madárcsicsergés hallatán? Orbánnál csak a dallam csapódik le a *Vogelweide dallamára* c. versben. „Vers és madár úgy fújja a vesztesek dalát, hogy majd belészakad!" A vers végső sora ez, szemantikájával a vers kicsengése. A statisztikák koordináta-rendszerében, a negatív tapasztalatok fókuszában a madárdalból siratóének lesz. Baj ez?

Lehet-e, hogy olyan korban élünk itt a földön – a Kárpát-medencében –, amelyben pesszimizmus a költők jelentős számára törvényszerű? Lehet. A terror korában élünk. Orbán, az ő külső-belső világában, versről versre tetten éri a terrort.

És kinek, ha nem neki kell megfogalmaznia a *Végjáték* két sorának tanácsát?

„Az urológián? A neurológián?
Kéne egy kis gyorsan ölő cián."

Ez a kétsoros talán nem is annyira a középeurópai fauna és a budapesti flóra kővirága, hanem az elodázhatatlan emberi sors felett érzett spleen-é.

Igen, a halál valóban elkerülhetetlen, a társadalombiztosított emberiség nagy száma kórházi ágyon végzi, de a kétségbeesés nem kötelező. Könyöröghetünk, például, a szép halálért,[9] miként ezt a latin költők tették, Zrínyi Miklós is, előtte Ronsard, nemrég Tollas Tibor. A halál attól lesz „szép", hogy az elme fölfogja: hordozója nem élt hiába. És hogy van testi, vagy szellemi, esetleg mindkét fajta folytatása. És az is vigasztaló, hogy a háborgások korszaka, a forradalmak, a háborúk, a faji fejvadászatok időtartama kis hányada a békének s bár – mint Orbán esetében a nácik, más esetben az oroszok – megölték, megölhették apját, a leölt elődök helyébe állnak és álltak az élő utódok.

Esszéinek tónusa egy olyan Orbán Ottót mutat, aki mindennek tudatában van; verseivel azonban visszautasít minden lehetséges vigaszt, enyhülő magatartást.

Érthető és méltányolható költőnknek az a törekvése, hogy minden (látszólag) csak formalista irányt, mint pl. a posztmodernt elkerüljön. A posztmodern kultikus kulcsként használja a játékosságot, melyet mint elvet, azaz saját költői gyakorlatának kibővíthető paradigmáját Orbán Ottó elvet. Holott a posztmodern főleg azt teszi – mutatis mutandis –, amit egy évszázaddal ezelőtt az eklekticizmus tett. Egy idősíkra hoz több múltat, jövőt, jelent, feloldja a komolyt a vidámban, konkolyt hint a tiszta búzába, egybemossa a szerzőt a művel (aki, mint azt a modernektől már tudjuk, a születendő mű által „kiválasztatik"),[10] kivadássza a szavak, a kifejezések és az attitűdök dzsungeléből a politikai avagy az egyéb indíttatást. Csáth Géza pre-posztmodern magyar író, Tűz Tamás pre-posztmodern amerikai magyar költő, Bjorneboe pre-posztmodern norvég drámaíró. Tűz Tamás tudatos és öntudatos homo ludens volt, legjelentősebb kötete: *Tükörben játszik a kéz.* És lám, a posztmodern társasjátékát játszani nem akaró Orbán, mint vérbeli költő, valójában nem nélkülözheti a játékosság adta lehetőségeket:

„Száz ok van arra
mondják a túzok,
hogy télen fázok,
nyáron púzok."

---

[9] Az orbáni életműben lelhető egyik legszebb, legdallamosabb versből: „Schubert dalában mint dallamában hallható halál van." Tehát a zeneszerző teszi azt muzsikával, amit az antik költők szavakkal: dalaiba, muzsikájába belekomponálja, ezáltal megszépíti a halált. Ime az ars moriandi!

[10] Variánsa ez az Orbán sor: „én ejtem a szót, de valaki más beszél".

Orbán Ottó karakán ember, gerinces költő,[11] nem ellenálló típus, és mégis ellenálló, mert az életért minden utat, a leggöröngyösebbet[12] is megjár, részben azért, hogy a halált, melynek víziójától nem menekedhetik, következetesen elodázza, kijátssza. Az orbáni költemények legkomolyabbjai sem igazán zordak, vagy komorak: a rímek, a gondolatrímek, a fűszerként kezelt irónia és önirónia a verseket, emészthetővé szelídíti, a végkifejletekre pecsétet nyomó reménytelenség inkább kérdéseket[13] vet fel az olvasó agyában, mintsem a kétségbeesés mételyével szolgálna. Orbán Ottó az angol Philip Larkinhoz hasonlítható és nemzetközi jelentőségében hozzá mérhető költő. Csodálom, hogy Orbán ez idáig még nem mérkőzött meg Larkin verseivel a fordítás mezején. (Még megteheti!)

Keserűségét ne rójuk fel neki: készteti erre, a maga fájdalmán túl a jeles magyar hagyomány, Vörösmarty kései versei, az Aranyban bujkáló bú, Juhász Gyula, József Attila, Hervay Gizella életműve. De Aranyt kivéve egyikük sem élt annyiszor az olykor cinizmusba hajló irónia és a gyógyírnak is használható önirónia megannyi eszközével, mint Orbán. Költészetében így lép frigyre *a tiszta filozófia a hóhérlegénnyel. A Rettentő Tigris* láttán a *röhögéstől szívbajt kap a költő,* szemléletében a császárszobrokra lóvizeletet spriccel, a *dühös próféták biciklitolvajok, a forradalom seggencsúszás, az önbiztatás mánia,* a *költő foltozó szabó,* aki *összeköti a foszló végtelent* ... azazhogy:

Isten ír verset a falon
méne tekel ufárszin
de ha kinn bomlik a napon
mit segít ez a pár szin"

Jóllehet a legtöbb dolog, az irónia is, felfogás kérdése. A való élet ilyen parallelekkel szolgál: *A gonoszság elnyomására és az erény serkentésére alapított minisztérium* Kabulban (szétbombázott valóság!).

Két dolog mindenek felett, az egyik: *légy hű önmagadhoz,* Orbán a költő, önmegtagadásra képtelen – vagyis ismert önmagához ragaszkodik – a hűség egyik fajtája ez. A másik nyilván belső figyelmeztetés: tanulj a Vanitatum Vanitás-tól, és -ból, mely egyébként az első magyar proto-szürrealista költemény; s a későbbi szürrealistáktól.(Ámbár a szürrealisták kacsintgatnak, Orbán mereven bámul előre, az űrbe.)

Orpheus-Orfesz-e Orbán Ottó? Ha verseinek muzsikáját hallgatjuk, rímeinek összecsendülését, a klasszikus és nyugateurópai – időnként a magyaros – formák mesteri kezelését tekintjük, elbódít bennünket a lejtem adta zene – néha úgy is, hogy a vers mellbever! –, akkor költőnket valóban Orfeusznak hihetnők.

Kérdés, a mondabeli Orfeusz legemlékezetesebb tettére képes-e a 20–21.századi magyar Orfeusz? Megpróbál-e, megpróbálna-e, pokoljárása során visszakönyörögni valakit a halálból – azaz megkísérelné-e a lehetetlent bárkiért. A versek nem adnak erre a kérdésre feleletet.

---

[11] Nem vezéregyéniség, mint mondjuk Illyés volt, vagy Babits. Ő vallja: „Nem voltam vezérnek való, kételyeimmel."

[12] „Gyümölcs vagyok a göcsörtös világon."

[13] „Mi lesz a világból... Isten és biztos támaszpontok nélkül." (Azt is írja valahol, hogy a *kérdőjel eretnekség* – tehát eretneknek is tekinti önmagát.)

Az élet árvaházában kevés szeretetet osztogatnak, a budakeszi úti valóságos árvaházban többet, de személytelent. Csak abból adhatunk vissza, amit megkaptunk. A szeretet önmagát propagálja.[14] Vélhetőleg csak kemény szeretetben volt része. Amit Orbán Ottó költészete megment – és éppen ezért kárpálja a hamari véget, a porlasztó halált – *az maga az élet,* azaz annak a rámért része:

„föltámadásra ha nem kell cserélned
mert élet élet élet élet élet"

Orfeuszunk, amíg lehet, túlélni igyekszik, saját magát is menti. Ez Orbán gyöngesége és ereje is egyben. Hiszen akkor is megállt a lábán, amikor mulandó teste már remegett, tehát gyöngeségében dacos tudott maradni, s bár meggyötörték a történelem packázásai, majd egy boldogtalan kimenetelű nagy szerelem, nem a másokhoz fűződő érzelmek, vagy a társadalmi, esetleg csoportokhoz való kötődés lett életének egyik vezérfonala. Indulatai és érzelmei ellenére Orbán Ottó intellektuális költő. Pennáját és számítógép billentyűit, az első, a logikus gondolkodás vezeti és a másodikból föltörő vulkánikus anyag nem uralkodik az elsőn. A kétféle gondolkodásra képes ész rejtett öröme nála a felismerés is, hogy olvassa Horatiust, Catullust, Blaket, Weörest, Pilinszkyt, ez vezérli Helsingőrbe, Weimarba, Baudelaire Párizsba, Indiába, Pont Cantoiba, Füst Milán és Kassák Lajos mondatainak erdeibe, T. S. Eliot hangulatváltozásaiba és egy hajtűkanyarral, azaz kettővel vissza József Attilához. A fődolog, hogy Orbán belelát a felsoroltak művészetének belső titkaiba is. A titok, a képesség az, amit a másvilágról is visszahozna, de nem lehet.

Kész a leltár? Még sok tapasztalat van hátra, a tünet-tüntető szerek segítségével, még sok gyümölccsel terhes, tartalmas év. Kerek, de nem lezárt életműről értekezünk. A test hanyatlik, a szellem, az intellektus nem tart lépést vele. (Határ Győző, *88.* életévében szellemileg fickós, ma is.) A költészet nemcsak a fölszakadt eget összeférc elő varázs, hanem a részletek föltárása, leszállás az anyagba, a lencse tágítása és szűkítése, megannyi, az olvasmányokon, találkozásokon, faggatások során alakuló molekula. A részlet egy mester kezében éppoly érdekes lehet, mint a nagy összefüggések, vagy a távolról megfigyelt egész. Az sem mindegy, hogy kikkel barátkozik, kikkel szimpatizál ez a költő, mivel ítéleteiben olyannyira lényeglátó – a recenzióiban többnyire véka alá rejti iróniáját –, hogy megtisztelésnek, sőt inkább kitüntetésnek veheti az alkotótárs, ha Orbán róla ír. Kritikáiban tehát nem feszíti és feszélyezi őt a versíró én.

Jó, rossz, közepes? Orbán Ottó költői köre, tehát akikkel barátkozik, akikről ír, akiket fordít, a kritikusok és a felvevőközönség véleménye szerint mind jó költő. Önmaga is jobbára jó költeményeket ír – időnként kitűnőeket –, illetve a papírkosarában végzi a selejt, a közepes. Szigorú önmagához, mivelhogy a világhoz is az, és igen nagy szerencséjére a legelső kritikusai a felesége és a lányai. Ők látják elsőnek verseit. Ez kedves, bensőséges és azt mutatja, a szűk család belül van a varázskörön, Orbánnak megadatott érett korára az a bensőséges szeretet, amit serdülőként nélkülözött. A varázskör költő és írótársai[15] feltétlenül felismerik Orbán géniuszát, egy lépéssel kijjebb, egy külsőbb körgyűrűn, a fordítók is. Mégis felmerül a kérdés, hogyan ítéljük meg, mi a jó?

---

[14] „A szeretet megolvadt formáit én csak vakon tapogathatom."

[15] „A lassan kelő kenyértészta élesztő értelmisége."

Mindenkiben működik az öncenzúra s *ez* a belső és külső tiltások között válogatva futtatja a rögzítendő gondolatsorokat. Az átkosban kényszerű-kelletlen az öncenzúrának elsősorban politikai színezete volt. Manapság főleg a kispolitikára kell vigyázni: kit bánthat meg, amit írok – ahogy róla írok –, hogyan érthető félre, akár végzetesen is, a dolgok jelentése. Stilisztikailag: lévén hagyományőrző, jól érzem-e, alkalmazom-e a lejtemet, hány asszonáncot, hány kínrímet bír el a strófám. Szemantikailag: sikerült-e az életérzésnek azt a hangulati köntösét visszaadnom, melyre benső indíttatásom késztetett? Hangvétel szempontjából: kiirtottam-e sikerrel a pátoszt (esetleg csak a hamis pátoszt), beleszórtam-e a versbe a gúny, az irónia fűszereiből annyit, hogy magam is csettintsek nyelvemmel, olvasóim is? És így tovább...

Az önszelekcióval jól bánó költő mellé oda kell képzelnünk az értő közönséget is – a lehetséges versolvasók egy hányadát –, akik többé-kevésbé felismerik, ki hogy bánik a költészet formanyelvével, valamint ugyanannak az egyre elasztikusabb „szabályaival" és gyakorlatával. A modern kritikai teóriák közül a legkevésbé kérészéletűnek a recepció-teória bizonyult. Már egy, a Firdusi hagyományon felnevelkedett perzsa sem fogadja el maradéktalanul a mi európai költészetünk javát. Érdemes megszívlelni tehát az egyik posztmodern irányág hozzáállását az irodalmi termékekhez. Először is posztuláljuk azt, hogy az az elfogadható, helyesebben az elfogadott, melynek a szerző, a hírnév, a körülmények, a véletlen, az érdek, sőt a szerencse – egyszóval egy bizonyos tényező – érvényt szerez. (Feltehető, hogy a posztmodern csak divatnak bizonyul, mint a futurizmus vagy a dada.) Még a varázskör egyes gyűrűinek kötelékében is fonat az érvénytényező. Kiegészíti mindezt, ellent sem mond neki, hogy a világ – így az ízlés is – egységesedik, bár a közös nevező, szükségképpen egy alacsonyabb kultúrfokon van. Ellentmondásos azonban az, hogy míg az európai kultúra egységesedik, iszlám, a maga belső megosztottságával egységesen áll ellen. Mégis azt hihetnők, hogy vannak olyan értékek, amelyeket jóformán mindenki elfogad: az egészség jóságát, a levegő tisztaságát, a hozzátartozók szeretetét, a barátság szentségét, a család biztonságot adó mivoltát. Ha ezekre ráhangolódunk, az érvényszerzés marsallbotja a tarsolyunkban van.

Orbán Ottó többszörösen kitüntetett, ösztöndíjakkal ellátott, szélesedő körben publikált, viszonylag széleskörben olvasott, a rádióban és a költészet egyéb pódiumain szívesen hallgatott költő. Minek köszönhető népszerűsége? Egyrészt annak, hogy a magyar költészet formai és szellemi hagyományait magáévá téve, a versírást virtuóz módon és felelősségteljesen gyakorolja. Aligha lenne ez elég. Ám korunk egyik szürkébb hőse ő, aki nem feküdt le a rendszereknek, nyíltan nem is állt szembe velük, akit félárvaságra ítélt a nácizmus, korlátozott mozgásra a balszerencse s aki – mivel se ez a vallás, se az a hit, sem amaz a csoport nem mondhatta magáénak – *magából csinált pártot magának.* Nem a politika, hanem a szuverén laterális gondolkodás egyszemélyes pártját. Ennek a pártnak nincs manifesztója, nem támaszkodik semmiféle filozófiára, bár Orbán egyes nézetei mintha Sartre és Camus között cölöpölnének. Vezéreszméje: a valóság kegyetlen, ha teheted, keresd a napos oldalt. Élj, amíg tudsz, érd el azt, mit másokat nem bántva elérhetsz.[16]

Harmad- és nem utolsó sorban: a ma embere azonosulni tud az Orbán versek hangvételével. *A Dunánál* (neki)-fohászkodása egy mai költő szájából, patetikusan hatna. A panteizmus nem nyert tért, a deizmusba vagy az ateizmusba vetett hitet kor-

[16] „Nem nyomorítottam meg senkit, azért hogy engem megnyomorítottak."

társaink letáborozásnak, a „nyitottság hiányának" vélik. Az Orbán költemények kicsengése (mondanivaló aligha lenne itt helyes szó) az a fajta szkepticizmus, amely mármár egyik domináns életérzése a 21. század emberének: egyedül vagyok, lehet, hogy vannak rajtam kívül égi és földi hatalmak, de nem segítenek. Vagy ahogy ő mondja:

„Magunkra maradtunk. Hétköznap hétköznap után.

Mi lesz velünk?"[17] – kérdezi választott behatároltságával is talán legjelentősebb magyarhoni költőnk.

[17] Erre nincs, nem lehet válasz, hisz ő maga a kérdőjelbe forrasztja magát, de van egy ironikus, szürrealisztikus kitérő: „Az üdvösség titka nem más, mint másodosztályú francia költők fülzsírjával kenni a világ tengelyét."

Magyarok és horvátok – 900 év kapcsolatai

1102-ben koronázták horvát királlyá Könyves Kálmánt. Ettől kezdve 1918-ig a magyar korona viselői horvát királyok is voltak, ami a két ország között úgynevezett perszonáluniót jelentett. Összeállításunkban a magyar–horvát kapcsolatok 900 évét idézzük.

KRISTÓ GYULA

A magyar–horvát perszonálunió kialakulása

A történeti szakirodalom perszonálunión olyan formációt ért, amikor két vagy több, korábban önálló irányítású állam élére azonos uralkodó kerül, és ennek révén államközösség jön létre. Ebben az értelemben a perszonálunió kétségtelenül formai megjelölés, hiszen az elnevezés nem utal arra, hogy e kormányzati forma mennyiben érinti a perszonálunió révén szuverén vezetését elvesztő állam(ok) önállóságát, ami természetesen sok tényező (egyebek mellett az időtartam) függvénye. Efféle perszonálunió állt fenn pl. 1370–1382 között Magyar- és Lengyelország között, amikor Nagy Lajos magyar uralkodó foglalta el a lengyel királyi trónt. A magyar történelem első perszonáluniója a 11–12. század fordulója táján jött létre azáltal, hogy Magyarország királya került Horvátország élére. Az alábbi írás a magyar–horvát államközösség kialakulásának történetét vázolja fel.

Magyarországon mindenki számára ismert, és ezt a magyar millennium közelmúltban zárult ünnepségsorozata méltón nyomatékosította, hogy a Magyar Királyság Szent István 1001. évi koronázásával kelt életre. Sokakban ehhez az a tudat kapcsolódik, hogy a közép-európai térség – nem számítva ide Németországot – első királysága a magyar volt, ugyanis az első lengyel királyt 1025-ben, az első cseh királyt 1085-ben koronázták meg, Ausztria mint korábbi őrgrófság pedig még hercegségi rangra is csak 1156-ban jutott. Ezzel szemben kétségtelen tény, hogy a Balti-tengertől az Adriáig húzódó régióban az első királyság Horvátországban kelt életre. Ez még akkor is igaz, ha a hallatlanul szűk forrásanyag következtében a részletek homályosak és vitathatók. A 9. század közepén fejedelemként uralkodott I. Trpimirről nevezték a horvát fejedelmi, majd királyi család tagjait Trpimirovićoknak. Ami tehát a korai magyar történelemben az Árpádok, a lengyelben a Piastok, a csehben a Přemyslek dinasztiája, az a horvátoknál a Trpimirovićoké. A királyság létesítésére 925-ben került sor, Horvátország első királya a Trpimir-leszármazott Tomislav volt, kezdetben bizánci vazallus, aki azonban a Nyugat felé orientálódott, és király címét is a római pápától nyerte. Tomislav királyságának kései és ezért bizonytalan nyoma maradt. Az első horvát és dalmát királynak a 969–995 között uralkodott Držislav István tekinthető, aki Bizáncból kapott koronázási jelvényeket, amelyekkel megkoronáztatta magát.

A 10. század közepén értesülünk Horvátország területi kiterjedéséről. A mai helyzettől erősen eltérően az akkori Horvátország egy szűk sávra terjedt ki az Adriai-tenger és a Gozd (Kapella) hegység között, vagyis területe a mai Horvátországénak csak töredéke volt. Még ezen megállapítást is korlátozni kell, hiszen az Adriai-tenger partvidékének egésze nem tartozott Horvárotszághoz, a városok és a szigetek ugyanis az antik előzményre visszamenő Dalmácia néven ekkor Bizánc uralma alatt álltak. A 10. századi Horvátország 14 igazgatási egységre (zsupára) oszlott, amelyből három az avar idők emlékét idéző bán irányítása alatt állott. Jellemző, hogy csak a legjelentősebb horvát uralkodóknak sikerült átmenetileg fennhatóságuk alá vonniuk Dalmáciát. Ez következett be mind Tomislav, mind Držislav országlása idején. Érdemi változás ezt követően sem állt be, a 11. század nagy részében Dalmácia továbbra sem tartozott a horvát királyok tényleges uralma alá, afölött hol közvetlenül Bizánc, hol a keleti császárság felhatalmazásából hűbérese, Velence gyakorolt fennhatóságot.

A magyar–horvát kapcsolatok kezdeteit sűrű homály borítja. Kétes hitelű tudósítás szerint a kalandozó magyarok Tomislav uralkodása alatt hadjáratot vezettek Horvátországba, de vereséget szenvedtek. A népi kapcsolatok meglétére utalhat, hogy a magyar „király" szó horvát eredetű lehet. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a térség első királysága a horvát volt. A 11. században az összeköttetések már dinasztikus formát is ölthettek, illetve öltöttek. Egy kései tudósítás szerint Szent István fiával, Imrével Krešimir horvát uralkodó leányát jegyezték el. Bár Imre herceg felesége személyét illetően ezt a változatot a magyar történettudomány általában nem tekintette megbízhatónak, és ehelyett előnyben részesítette az előkelőbbnek ítélt bizánci vagy lengyel házasságot, mégis a történelmi körülmények arra mutatnak: Imre horvát frigye látszik a legvalószínűbbnek. A jegyesség, illetve a házasság feltehető idején, az 1020-as években Horvátországban ugyanis valóban Krešimir – III. Krešimir (997–1030) – uralkodott, leánya tehát királyleány volt, rangban méltó Imre királyfihoz. A kezdeti vallási bizonytalanság után Horvátország ekkor már egyértelműen a nyugati rítusú egyházhoz tartozott, Magyarországhoz hasonlóan, ami megkönnyítette a dinasztikus összeköttetés létesítését. Hozzájárulhatott ehhez, hogy István Bizánc szövetségese volt, a horvátok pedig éppen ezekben az években Bizánc fennhatósága alatt álltak. Nem elhanyagolható szempont, hogy a Bizánctól függő Orseolo Ottó velencei doge Szent István húgát vette feleségül, Ottó nőtestvérének viszont horvát férje volt. A következő házassági kapocs a 11. század második felében létesült a magyar és a horvát uralkodócsalád között: I. Béla magyar király leányát, Ilonát (horvátul Lijepát, vagyis I. Géza és Szent László magyar királyok húgát) Zvonimir horvát király vette nőül. Ez a frigy a magyar–horvát perszonálunió közvetlen előtörténetéhez tartozik.

Zvonimir bán 1075-ben hatalmi puccs révén került a horvát trónra, pápai legátus koronázta királlyá, ennek fejében Zvonimir pápai hűbért vállalt. (Az erős pápai hatalom ekkortájt Magyarországot is szívesen látta volna vazallusai táborában, de a magyar királyok – bár belső és külső nehézségeik közepette jól jött volna nekik a hathatós pápai támogatás – elutasították ezt.) Zvonimir 1089. évi halála válságot idézett elő Horvátországban. Rövid időre az utolsó Trpimirović, III. István foglalta el a trónt, de a következő évben ő is elhunyt. A belviszályok tovább élesedtek, névlegesen Zvoninir özvegye, Ilona lépett a trónra, aki a mögötte álló hatalmi csoportosulás támogatásával azonnal bátyja, Szent László király segítségét, azaz beavatkozását kérte. A magyar uralkodók lassan száz év óta rendkívül mérsékelt, visszafogott külpolitikát folytattak, ami alapvetően a bizonytalan és gyakori válságokkal terhes belviszonyokkal, végső fo-

kon a Magyar Királyság gyengeségével magyarázható. Annak a három évtizedes konszolidációnak, ami László és Ilona apjával, I. Bélával vette kezdetét, és több utóda alatt folytatódott, az első eredményei 1090 táján már mutatkoztak.

László 1091-ben – a magyar királyok közül legelőször – már mert arra vállalkozni, hogy idegen ország belügyeibe hatalmi úton, azaz fegyveresen beavatkozzék. Egy efféle akcióhoz a nemzetközi viszonyok is kedveztek. László tehát seregével elindult délnyugati szomszédja felé. Magyar- és Horvátország azonban akkor nem úgy volt szomszédos egymással, mint ma, amikor az államhatárok összeérnek. Horvátország északkeleti határa a Gozd hegységnél húzódott, a Magyarország fennhatósága alatti terület pedig ebben az irányban a Száva folyónál ért véget. A Gozd és a Száva között az ún. „senki földje", vagyis egyik hatalom által sem védett, gyéren benépesült vidék feküdt, pogány lakossággal. A hadjárat eredményéről László királynak a Monte Cassino-i apáthoz 1091-ben intézett levele tájékoztat. A magyar uralkodó azt írta Oderisiusnak, hogy szomszédok lettek, „minthogy már csaknem egész Szlavóniát elfoglaltam". E Szlavónián természetesen nem a későbbi Szlavónia (vagyis a Gozd és a Dráva közti térség) értendő, hiszen erre a régióra az önálló horvát állam fennhatósága nem terjedt ki. Számos adat mutatja, hogy a 11. században Szlavónia vagy Szlavínia nem jelentett többet, mint szlávok lakta vidéket, és a konkrét viszonyoktól függően vonatkozhatott más és más térségre. Két példa ennek igazolására. Képi ábrázolásokon a III. Ottónak hódoló személyek Germániát, Galliát, Itáliát (Rómát) és Szlavíniát szimbolizálják. A század közepén Berno reichenaui apát a III. Henrik német uralkodó által alávetett vagy megzabolázott országok sorában említi Csehországot, Szlavónia népét, Magyarországot, Burgundiát és egész Itáliát. Ez utóbbi esetben Szlavónia Lengyelországot jelenti. Ezek alapján semmi kétség nem lehet, hogy a Szent László levelében említett Szlavónia csakis Horvátországra vonatkozhat, az itáliai Monte Cassinóval való szomszédság említése pedig csak akkor helyénvaló, ha a magyar király már 1091-ben kiért az Adriai-tengerhez.

László minden további esetleges katonai akciójának egy, Magyarországot ért kun támadás vetett kényszerű véget, emiatt a királynak sürgősen vissza kellett fordulnia a horvát területről. László ebben a helyzetben – nyilván saját személyét képviselendő – unokaöccsét, I. Géza fiát, Álmost tette meg horvát királlyá. A Trpimirovićok trónjára tehát Árpád-házi herceg ült. Ez a perszonálunió közvetlen előfoka. A két ország uralkodója ugyan még nem azonos személy, de a katonailag legyőzött horvát állam élére a hódító személyes képviselője, családtagja került. Álmos négy-öt esztendeig maradt ebben a méltóságban. Minden bizonnyal ennek a néhány évnek a fejleménye a zágrábi püspökség felállítása, amelynek védőszentjéül az első magyar királyt, Szent Istvánt választották. László azzal a szándékkal állította fel ezt az egyházmegyét, hogy a vidék bálványimádásnak hódoló (vagyis pogány) népét a kereszténység útjára vezesse. Mivel e területen szláv nyelvű népesség élt, Zágráb első püspökéül egy cseh (tehát szláv anyanyelvű) személyt állított. A zágrábi egyház szolgálónépeit a Száváig elnyúló Somogy és Zala megyéből biztosította. A zágrábi püspökség szoros kötődése a magyar egyházi hierarchiához világosan jelzi a magyar uralom hatékonyságát 1091 után a trpimirovići Horvátország területén. A magyar fennhatóság egyelőre azonban csak Horvátországra terjedt ki, Dalmáciára nem, amely bizánci uralom alatt állt. A László halála utáni rövid időszakban, amikor Kálmán és Álmos versengett a magyar királyi trónért, Svačić Péter, egy helyi előkelő ragadta magához a hatalmat horvát területen. Amint azonban Kálmán megszilárdította uralmát, a horvát kérdés is új perspektívába

került. Kálmán a magyarországi hercegséggel elégítette ki hataloméhes öccsét, Álmost, ami vonzóbb lehetett számára, mint a horvát királyság. Ezzel a Horvátország feletti magyar uralom Álmos helyett Kálmán érdekkörébe esett. A magyar király legkésőbb 1097-re megfosztotta uralmától Svačić Pétert, és ez év tavaszán az adriai-tengerparti Fehérvárott várta a tenger túlpartjáról normann feleségét.

1097 és 1102 között átmeneti állapotban volt Horvátország. Ténylegesen magyar uralom alatt állt, de ez nem volt jogi keretek révén szentesítve. A helyzetnek kényes jelleget kölcsönzött az a körülmény, hogy Magyarország a horvát hódítással lényegében pápai hűbért foglalt el. Hogy ez mekkora pápai felháborodással találkozott, jól mutatja, hogy emiatt László már 1091-ben kénytelen volt felhagyni pápapárti irányvonalával, és a császárpárti irányzathoz csatlakozott. Kálmán még ezt a lépést sem tehette meg, hiszen hazai riválisa, Álmos a császár politikai táborának tagja volt. Ez a magyar királyt óvatosságra intette, hiszen nem vállalhatta, hogy a térségben érdekelt valamennyi hatalommal (a Német-Római Császársággal, a Római Pápasággal, Bizánccal, illetve Velencével) egyszerre ellenséges viszonyba kerüljön. Álmosnak a királyi hatalom megragadására irányuló mozgolódásán kívül bizonyára ilyen megfontolás is szerepet játszott abban, hogy a Bizánc megbízásából Velence által védett Dalmácia elfoglalására Kálmán ekkor nem tett kísérletet.

Hogy miként rendeződött Horvátország jogi helyzete, azzal kapcsolatban hosszú időn keresztül meghatározó jelentőségű volt egy olyan szerződésszöveg, amely Spalatói Tamás 13. századi dalmát történetíró latin nyelvű történeti munkájának függelékeként maradt ránk. Ez szó szerinti magyar fordításban ezt tartalmazza: „Kálmán, László magyar király fia az országban apja helyén állván, és mivel igen bátor volt, elhatározta, hogy egész Horvátországot saját uralma alá veti egészen a dalmát tengerig. Hadseregével a Dráva folyóig vonult, a horvátok pedig, hallván a király érkeztét, sereget gyűjtöttek, és harcra készülődtek. A király erre, értesülvén összegyülekezésükről, követeket küldött, azt akarva, hogy jóindulatúan fogadják azokat, és akaratuk szerint megegyezzék velük. A horvátok pedig, hallva a király úr követségéről, tanácsot tartottak, valamennyien egybehangzóan elfogadták, és 12 bölcsebb nemest küldtek Horvátország 12 törzséből, tudniillik Guran comest a Kačićok, Ugrin comest a Kukarok, Marmognia comest a Šubićok, Pribislav comest a Ćudomirićok, György comest a Snačićok, Péter comest a Mogorovićok, Pál comest a Gusićok, Márton comest a Karinjanok és Lapčanok, Pribislav comest a Polečićek, Obrad comest a Lačinićek, János comest a Jamometićek, Mirognus comest a Tugomirićek nemzetségéből. Ezek a király úrhoz érkezve illő tiszteletüket nyilvánították. Miután pedig a király úr békecsókkal és tisztelettel fogadta őket, ilyen egyezségre jutottak: »A fent mondottak közül mindegyik békésen és zavartalanul tartsa a saját javát. Egyikük se, valamint embereik se fizessenek a királyi felségnek adót. Csak annyival tartozzanak neki, hogy amikor mások királyi határaira törnek, amennyiben a király úr értük küld, akkor saját pénzükön és költségükön a fent említett nemzetségenként legfeljebb tíz fegyveres lovassal tartozzanak felvonulni a Dráva folyóhoz, innen pedig Magyarország felé addig maradjanak a király úr költségén, ameddig a hadjárat tart.« És ezt rendezték el megváltásunk 1102. esztendejében". E dokumentumot nevezte a későbbi kutatás pacta conventának, amelynek nyilvánvaló sugallata az: a horvátokat a magyar király a 12. század elején nem erőszakkal vetette alá, nem fegyveresen hódította meg, hanem békésen megegyezett képviselőikkel, s a kedvezmények révén ennek nyertesei a horvát előkelők voltak.

Az elmúlt évtizedekben teljesen bizonyossá vált, hogy hamisítványról van szó, amelyet a 14. században készítettek. A szöveg minden egyes eleme nyilvánvalóan vall erről. 1102-ban természetesen pontosan tudták, hogy az éppen uralkodó Kálmán király nem fia volt Lászlónak. Jóval ezt követően gondolhattak arra, hogy a magyar királyok László–Kálmán sorrendje egyszersmind apa–fiú viszonyt is jelöl. A magyar–horvát viszonyban a Dráva folyónak nem volt még ekkor semmiféle szerepe, majd csak a 13. századi fejlemények avatták a Drávát afféle belső határfolyóvá Magyarország és egész Szlavónia bánsága között. Az, hogy a 12 család legtöbbjével későbbi időben találkozunk, nem jogosít fel annak feltételezésére, hogy ha nem is ebben a formában, de efféle megegyezés (pacta conventa) mégiscsak létezhetett Kálmán magyar király és a horvát urak között. Mivel újabb kutatások révén azt is tudjuk, hogy a 13. században a latin Európában (ahová a horvát területek is tartoztak) kialakult a nemzet a maga mítoszteremtő eszmevilágával, a pacta conventában a horvát nemzet létére vonatkozó bizonyítékot láthatunk, amely saját múltját történelemhamisítás révén kívánta megszépíteni.

A valóság ennél sokkal prózaibb. A már amúgy is magyar hódítás áldozatául esett Horvátország jogi helyzetét Kálmán király a 12. század elején rendezni kívánta, és ennek érdekében 1102-ben Tengerfehérvárott horvát királlyá koronáztatta magát. A magyar–horvát perszonálunió lényegében ezzel a koronázási aktussal jött létre, hiszen ettől kezdve hosszú évszázadokon át a két országnak közös uralkodója volt, a mindenkori magyar király uralkodói titulusába felvette a Horvátország királya címet. A perszonálunióban Magyarország primátusa érvényesült, hiszen a magyar király serege hódította meg Horvátországot és nem a horvát királyé Magyarországot. Azt persze nem lehet kizárni, sőt akár valószínűnek is tekinthetjük, hogy a koronázás kapcsán párbeszéd folyt a magyar király és a horvát előkelők között, valamiféle alapelvekben nyilván megállapodhattak, de ezekről semmi biztosan nem tudunk, legfeljebb egy negatívumot: nem azt és főleg nem úgy tartalmazták, amit és ahogy a 14. században hamisított szöveg el akart velünk hitetni.

Ha egy efféle párbeszéd révén létrejött status quót (amiben a döntőbb szava inkább a magyar királynak volt, nem pedig a horvát előkelőknek) mégis körvonalazni szeretnénk, akkor nagy tévedés kockázata nélkül két mozzanatra gondolhatunk. Egyrészt a király a maga képében bánt állított a frissen alávetett terület élére, aki ott az uralkodó érdekeit képviselte, tehát helytartónak számított. Másrészt Kálmán bizonyos garanciákat adhatott a horvát uraknak, amit a középkori terminológia szabadságnak nevezett. Ezt az a körülmény is gyámolítja, hogy amikor 1105-ben Kálmán ugyancsak fegyveresen elfoglalta Velence (végső fokon Bizánc) ellenében Dalmáciát, hasonlóképpen járt el. Uralmi címe a Dalmácia királya titulussal bővült, a bán fennhatósága Dalmáciára is kiterjedt. Ami pedig a dalmát városoknak engedélyezett szabadságokat illeti, itt – szemben a horvát viszonyokkal – már biztos adatok állnak rendelkezésünkre. Kálmán 1108-ban Trogir (Trau) polgárai számára biztosította az adómentességet, valamint korábbi jogaikat a püspök és a világi elöljáró (comes) választására, továbbá engedélyezte, hogy régi törvényeik szerint éljenek. Hasonló jogokat nyert Split (Spalato) és Zadar (Zára) is. Amikor Kálmán 1111-ben Zadarba bevonult, esküvel fogadta, hogy Dalmácia régi kiváltságait megtartja. A gyakorlat azt mutatta, hogy Kálmán háromévente személyesen megjelent új uralmi területén.

Összességében az állapítható meg, hogy a Magyar Királyságon belül kivételezett helyzetbe a 12. század elejétől kezdve csak a trpimirovići Horvátország (tehát a Gozd és az Adriai-tenger közti keskeny sáv), valamint Dalmácia (a tengerparti városok és

a szigetek) került. E két térség számára Kálmán biztosította régi törvényeik (szokásjogaik) érvényét, és utódai sem tértek el ettől. Míg a Gozdtól északkeletre a Dráváig húzódó területen – ha lassan is – a 12–13. században megjelentek a magyar intézmények, addig a Gozdtól délnyugatra semmi ilyesmivel nem találkozunk. A tengerparton az erős és fejlett dalmát városok – a hódítók (Bizánc, Velence, Magyarország) gyors változásai ellenére is – évszázadokon át a maguk zárt, befelé forduló életét élték. Horvátországban és Dalmáciában a magyarországi várszervezet, illetve vármegyerendszer nem vert gyökeret. Sem nemesi megyék nem alakultak ott, sem megyei közgyűlések nem ültek össze. Adózási tekintetben is különállást tapasztalunk, ott nem szedték sem a Szlavóniára olyannyira jellemző nyestbőradót (marturina vagy kunovina), sem a tributumot. Katonai téren szintén megfigyelhető a horvát különállás. Gyakorta emlegetik a források a horvát hadsereget, külön szabályozták a katonaállítási kötelezettséget. A magyarországi és a horvát-dalmát igazságszolgáltatás különbségeire, a régi jog (szokásjog) továbbélésére az oklevelek „Horvátország szokása szerint" kitételei utalnak.

Nem a pacta conventa teremtett tehát saját jogot a horvát előkelőknek, hanem a pacta conventa hamisításáig, a 14. század közepéig eltelt évszázadok alatt kialakult, a magyar királyok által Horvátországnak biztosított szabadságjogok kerültek be a fiktív egyezmény koholt szövegébe. A magyar–horvát perszonáluniót a 11–12. század fordulóján a fentebb vázolt konkrét történelmi helyzet hozta létre, amelyet fegyveres hódítás előzött meg. Érdekes, hogy ezt mind a magyar, mind a horvát történeti tudat elhallgatta, mással helyettesítette. A magyar krónikás hagyomány – a gyűlöletes figuraként ábrázolt Kálmán érdemeit elhallgatva – Lászlónak tulajdonította Dalmácia és Horvátország megszerzését, és ebben döntő szempontnak azt tekintette, hogy testvére, Ilona révén örökség jogán őt illette meg, bár a krónikás elismerte, hogy a maga uralma alá hajtotta azon területeket. A horvát nemzeti tudat a 14. században számára kedvezőbbnek ítélte az ország függetlenségének megegyezés révén (tehát önkéntes vállalással) történt csorbítását mint a nyílt fegyveres hódoltatás, a legyőzetés beismerését, és ezért alkotta meg a pacta conventát. 2002-ben tehát nem a pacta conventa, hanem a magyar–horvát perszonálunió 900 éves évfordulójára emlékezünk.

FONTOSABB SZAKIRODALOM

Deér József: A magyar–horvát államközösség kezdetei. Jancsó Benedek Társaság kiadványai. 2. Budapest 1931.

Nada Klaić: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1975.[2]

Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.

Stjepan Anatoljak: Pacta ili concordia od 1102 godine. Zagreb 1980.

Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 2. Szeged 1996.[2]

Font Márta: Megjegyzések a horvát–magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. Hanák Péter. Pécs 1997. 11–25.

Rokay Péter: Délszlávok. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Dél-alföldi évszázadok. 12. Szeged 2000. 207–218. (E művek jegyzeteiben és bibliográfiáiban további irodalommal.)

Heka László

Közös hőseink

A horvát történelem szerves része a magyarnak, éppúgy ahogy a 900 éves közös államiság során a horvát hősök, szentek, tudósok, művészek egyben magyarok is voltak. Elég csak megemlékezni Corvin Mátyás korszakára, amikor a magyar udvarban a dalmáciai horvát művészek zöme is tényked ett, sőt a politikai életben is számos horvát személyiség a legjelentősebb feladatokat látta el. A mohácsi vész előtti és utáni időszakban számos csatát közösen vívták meg a horvát nemzetiségű harcosok a mieinkkel együtt és a horvát vér a magyarral együtt folyt a harctéren a magyar (és horvát) állam megvédéséért. Brodarich István (Stjepan Brodarić), Fráter György (Juraj Utišenić), Dudics András (Andrija Dudić), Statileo János (Ivan Statilić), Janus Pannonius (Ivan Česmički), Verancsics Antal és Faust (Antun i Faust Vrančić), valamint a Draskovich, (Drašković), Frangepán (Frankopan), Zrínyi (Zrinski), Grassalkovich (Grašalković), Festetich (Feštetić), Patachich (Patačić), Keglevich (Keglević), Kolonich (Kolonić), illetve Erdődy, Batthyány, Esterházy stb. családok egyaránt horvátnak és magyarnak tekintendők, holott természetesen az Erdődyék, Batthyányék vagy Esterházyék magyarságát senki sem vonja kétségbe. Természetesen a közös múltunkhoz tartozik Jellasics József báró is, aki ugyan a magyar állam szempontjából negatív hősként szerepel, míg a horvát történettudomány „még keresi a helyét".

Már Jellasics esetéből kiindulva tapasztalhatjuk, hogy a 816 éves közös múltunkban a sok jó mellett voltak periódusok, amikor a viszonyunk kevésbé volt felhőtlen. Azonban be kell vallani, hogy az 1848 évi eseményeket beszámítva a horvát és a magyar ember soha nem harcolt egymás ellen, hanem mindig csak együttesen a közös ellenséggel szemben. A délszláv állam idején a politikusok és a történetírók a magyar–horvát, és egyébként az egész monarchiabeli viszonyt minél sötétebb árnyalatban igyekeztek lefesteni, aminek természetesen ideológiai és politikai indíttatásai is voltak. A cél az volt, hogy az emberekkel „megértessék": a délszláv állam „sokkal jobb megoldás", mint amilyen a Monarchia volt. Éppen ezért a magyar–horvát, illetve osztrák–horvát konfliktusokat helyezték előtérbe, és ugyanakkor a „szerb–horvát testvériséget" szorgalmazták. Azonban e tevékenységben még – az amúgy délszláv gondolkodású – Jellasics báró is nemkívánatos személynek tűnt. Amikor 1949-ben egy éjszaka során elszállították a zágrábi főtérről (Jellasics-platz volt évtizedekig a neve) Jellasics többmázsás lovasszobrát a jugoszláv karhatalmi szervek, még népszerűbbé tették a bánt, aki már nem csak a Horvátország egyesítésének élharcosa, hanem a kommunizmus- és a Jugoszlávia-ellenesség szimbóluma is lett. Természetesen ő egyik sem lehetett ezek közül, de a nép emlékezetében – Zrínyi és Frangepán család mellett – ő lett a horvát függetlenség jelképe.

A török veszély árnyékában

A kereszténységet a horvátok a szlávok közül talán elsőként vették föl, amiben jelentős szerepe volt a frank hittérítőknek. A horvát hisztoriográfiában hivatkoznak arra a 680-ban a Szentszékkel megkötött háborúellenes szerződésre, amelyben meg-

ígérték a pápának, hogy elsőként senki ellen nem kezdeményeznek háborút, és hogy támadó hadjáratban soha nem vonulnak, csakis a saját területeiket védelmezik. Erről tanúskodik VII. Konstantin bizánci császár is, aki azt írta, hogy a Szentatya megáldotta a horvátokat. Mégis, kénytelenek voltak gyakran harcolni a határaik megvédése érdekében.

Az őshazájukban, az egykori római tartományban, Dalmáciában Velencével folytattak komoly harcokat, majd amikor a 15. században Luxemburgi Zsigmond király beleegyezett, hogy az Adriai-tenger keleti partját a Velencei Köztársaság uralja, a horvát földeket újabb veszély fenyegette. A Balkáni-félszigetre ugyanis betört a török, és Szerbiát, majd Bosznia-Hercegovinát meghódítva pusztító hadjáratokat folytatott Horvátországban is. A buzgó katolikus horvátok elhagyták a török által megszállt területeket (Horvátország egyes területeit és Bosznia-Hercegovinát). A bosnyák ferencesek vezette néptömeg nem volt hajlandó áttérni az iszlám vallásra, inkább elmenekült, és otthonra előbb Horvátország szabad területein, majd miután azokon is utolérte őket a török, Dél-Magyarországon leltek. Szabadka, Baja és Szeged városokban telepedtek le, és Szegeden például a „négy szegedi nemzet" egyikét képezték.[1]

Amikor 1453-ban a török elfoglalta Konstantinápolyt, Calisto pápa keresztény hadjáratra hívta fel a keresztény nemzeteket. A horvátok a magyarokkal azonos oldalon harcolva kivették a részüket a harcmezőn. 1456 júliusában Nándorfehérvárban a keresztények fényes győzelmet arattak a 150 ezer fős török sereg fölött. Szent Kapisztrán János ferences atya vezetése alatt nagyszámú horvát katona szerepelt a védőseregben. Ivan Kapistran (Giovanni da Capestrano) 1456-ban halt meg Újlakon, a mai horvátországi Ilok városának kolostorában, és ott is temették el. Ezért a horvátok részben saját szentjüknek is tekintik.

A török elleni harcok főleg a 16. és 17. században voltak, amikor a horvátok számtalan várat és falut vesztettek el. Nem csoda, hogy ezt a két évszázadot olykor „duo plorantes saecula Croatiae"-nek („Horvátország két siralmas évszázada") nevezik a horvátok. A legnagyobb csapás a horvátokat 1493-ban érte, amikor a korbáviai mezőn – Derencsényi Imre horvát bán vezetése alatt – elvérzett a horvát nemesség színe-java. A csatában a Jakub pasa vezette sereg diadalmaskodott, a horvát részről elesett tízezer harcos, még háromezren – Derencsényi bánnal együtt – fogságba estek, és gyalog kényszerültek menni Konstantinápoly felé, ahol a bán egy idő után meghalt. A csatatérről mindössze kétezren menekült el a horvátok közül. A török krónikás megjegyezte, hogy ezúttal a törökök kevés horvátnak vágták le a fejét, mert a szultán megígérte, hogy a fej helyett minden levágott orrért egy aranypénzt fizet.[2] Ha figyelembe vesszük Horvátország akkori csekély számú lakosságát (Dalmácia már a Velencei Köztársaság birtoka volt), akkor tapasztalhatjuk, valójában mekkora veszteség volt ez a vereség (és több mint tízezer férfi halála) a horvátok számára. A következő 100 évben a török ostromolta a horvát határokat, és a horvátok a magyarokkal együtt élethalálharcot vívtak együtt a határok megvédése érdekében, igaz, nem túl nagy sikerrel, egészen 1593-ig, amikor Sziszeknél a keresztény hadsereg győzelmet aratott. X. Leó (Giovanni Medici) pápa 1519-ben „Antemurale Christianitatis"-nak („a kereszténység előfala") nevezte el Horvátországot, jelezve, hogy mekkora veszély fenyegeti egész Eu-

[1] Heka László: A szegedi dalmaták, Gold Press, Szeged, 2000., 90.

[2] Heka László (Ladislav Heka): Hrvatsko-Madjarski povijesni kalendar, Croatica, Budapest, 2001. 171–172.

rópát. A közel 400 évig elhúzódó törökellenes harcokban kitűnt számtalan horvát harcos, de ezek közül néhány nevet megörökített a horvát és a magyar történelem egyaránt. Érdemes egyebek közt megemlíteni Marko Skoblić nevét, aki Zimony védőjeként tűnt fel. Őt a törökök megkötözték, majd vad elefánt alá vetették, mert nem volt hajlandó törökké válni és meghódolni a szultán előtt. A zenggi kapitány Petar Kružić, aki 15 évig hősiesen védte az ostromlott Klis várát, Jurisich Miklós főkapitány, aki 1532-ben 700 horvát harcosával megállította a Bécs felé haladó Szulejmán szultán 140 ezer katonáját, illetve Zrínyi Miklós (Nikola Šubić Zrinjski), aki 1542-ben megmentette 400 horvát katonájával Pestet, szintén említésre méltóak. Mégis a szigetvári hőstett az, amit a horvát és a magyar írók, művészek leginkább megörökítettek műveikben. A 2500 fős horvát és magyar hősből álló Zrínyi Miklós (volt bán) vezette sereg Szigetvárnál megállította az Európa hódítására indult 100 ezer fős török sereget. A későbbiek során kitűnt Erdődy Tamás horvát bán, aki Sziszeknél vezette a horvát sereget, és nagy diadalt aratott. Ezzel a győzelemmel fordulóponthoz érkezett a török és a horvát–magyar sereg közötti háború. Ettől kezdve a keresztények egyre több sikert értek el a hadszíntéren. A felsoroltak közé kerül III. Draskovich János (Ivan Drašković) horvát bán, az egyetlen horvát, aki magyar nádori kinevezésben is részesült. A bánt a „defensor Croatiae" elnevezést érdemelte ki. Zrínyi Miklós és Péter hőstettei közismertek, de nem maradnak le Karlovich János (Ivan Karlović), Keglevich Péter bán (Petar Keglević), Frangepán Kristóf (Krsto Frankopan), Lenkovics János tábornok (general Ivan Lenković), Orlovcsics Gergely kapitány (kapetan Grgur Orlovčić), Thallóczy Mátyás bán (Matko Talovac), gróf Zrínyi György (knez Juraj Zrinski), Horváth Márk főparancsnok (zapovjednik Marko Horvat Stančić), Erdődy Péter bán, Marko Mesić, katolikus pap, fra Luka Ibrišimović ferences atya... sem.

Kjafija, török filozófus a „Nizam ul Alem" („A világ rendelete") című művében megjegyzi a horvátokról, hogy kiváló harcosok, akik lenézik a gyávákat, és azt tanácsolja a törököknek, hogy tanulják meg tőlük a háborúzás művészetét, ha győztesek akarnak lenni. A harcmezőn bemutatott hőstetteik miatt a horvát katonákat kedvelték az uralkodók. A harmincéves háború (1618–1648) során Richelieu bíboros kérésére Bonnet vitéz a horvát lovas katonákból egy külön francia könnyű lovas egységet hozott létre. XIII. Lajos francia király létrehozatta a „Royal cravatos" nevű gárdát, amelyet horvát katonák alkottak. Nyakukban kendő volt, és éppen róluk kapta a nyakkendő (cravatt) a nevét. A XIX. század elején megalakult a „Regiments croats". Marmont marsall jegyezte föl I. Napóleon császár szavait: „Soha nem voltak bátrabb és jobb katonáim" és „Horvátok a világon a legjobb harcosok. Ha 100 000 horvát katonám lenne, meghódítanám az egész világot".

Íme tehát a legnagyobb horvát (és magyar) hősök sora:

BERISZLÓ PÉTER (Petar Berislavić)

Az egyik legjelesebb horvát család sarja volt. Trauban (Trogir) született és ott élte le a gyermekkorát, majd a papi pályát választotta, és szolgálatot Magyarországon kapott. Kanonok volt, majd a kalocsai érsek, illetve Jagello Ulászló nevében diplomáciai szolgálatot teljesített. 1509-ben veszprémi püspök, 1512-ben pedig várnai perjel lett, majd 1513-ban horvát báni kinevezést kapott. Teljes odaadással harcolt a török ellen, olyannyira, hogy még a birtokainak egy részét is eladta a sikeresebb védelem érdekében. Néhány fényes győzelmet aratott, ezért Európa-szerte tudomást szereztek róla, X. Leó pápa pedig személyesen megajándékozta megáldott karddal és palásttal. Egyéb-

ként a pápa volt az, aki támogatta pénzzel és imákkal a keresztények harcát, és Európa többi uralkodójától is kérte, hogy segítsenek a horvátoknak, de azok többnyire némák maradtak.

Beriszló Péter hét évig harcolt kisebb-nagyobb sikerrel. 1520 nyarán a török megtámadta a horvát határokat Una folyótól egészen a tengerig. Az egyik csatában 1520. május 20-án a horvát bán a 300 fős seregével szétkergette a 800 fős török sereget. Az üldözésük során a bán két katonájával a 60 fős török katonaság csapdájába esett, és hősi küzdelem után elesett. Néhány órával a halála után a pápa bíborossá nevezte ki, hiszen nem tudta, hogy Beriszló Péter ekkor már halott volt.

A horvát humanisták barátja és támogatója volt, így a horvát irodalom atya, Marko Marulić halálát követően megjegyezte, hogy a bán „elesett a hitetlenek kezétől, akiket korábban mindig legyőzött".[3]

KRUZSICS PÉTER (Petar Kružić)

A zenggi kapitány és Klis várának parancsnoka már 1513-ban katonai szolgálatot teljesített. Beriszló Péter bán halála után Klisa várában a katonai parancsnoki tisztség mellett a civil hatalom is az ő kezében összpontosult. A hírnevét Klis várának közel 15 évig tartó sikeres védelmének köszönheti. A török számára ez a vár bevétele geostratégiailag volt fontos. 1524-ben Mustafa török vezér bekerítette Klist, amely az ivóvíz és étel nélkül maradván is sikeresen ellenállt. Ugyanis az ostrom előtt Kruzsics kapitány Zenggbe ment, és ott 1500 gyalogost és 60 lovas katonát toborzott. Csak éjszaka evezve a tengeren érkezett ez a legénység április 10-én Solinig, ahol partra szálltak, és Klis felé indultak. Teljes mértékben sikerült meglepniük a török sereget, és szétverték a több ezer fős török sereget. II. Lajos királyunk a hőstettért kitüntette Kruzsicsot, valamint a másik kapitányt, Orlovcsics Gergelyt, és nekik adományozta Breznica kastélyt (Kőrös vármegye).

A mohácsi vész után még nagyobb nyomás hárult Klis várára. A Habsburg-házi királyok arra kérték Kružićot, hogy irányítsa az életet a várban, és tartsa be a jószomszédi viszonyt a törökkel és a Velencével, akik a környező szárazföldet és a tengert is uralták. Ehelyett Kruzsics engedélyezte, hogy a kiéhezett legénysége időnként kalózként szerezzen magának élelmet, kifosztva a török vagy velencei hajókat. Az 1530-as években Kruzsics jelentős számú boszniai menekültet fogadott be a várba, és ezekből alakul ki majd a hírhedt „uskok" (beugró) csoport, akik egyre nagyobb területen élve rablótámadásokban vettek részt a területet megszálló törökök és velenceiek ellen. Hivatalosan ők Kruzsics katonái voltak, de mivel élelmet nem tudott biztosítani számukra, engedélyezte, hogy azok „találják fel magukat". 1532-ben Kruzsics rövid időre elhagyta a várat, mire a török a velencei Niccolo Querini vezetésével elfoglalta azt, de Kruzsics Anconából 2000 fős seregből álló segítséggel hazatérve ismét visszaszerezte Klist. A vár egyébként VII. Kelemen és III. Pál pápák támogatását élvezte, olyannyira, hogy még Szulejmán szultán is kijelentette, hogy Klis „pápai város".

1536. augusztus végén a nagy török sereg ismét körbezárta Klist, majd 1537 márciusában a vár segítségére érkezett Ferdinánd király háromezer fős német serege, valamint 700 olasz katona, akiket III. Pál pápa küldött. A kezdeti sikerek után Kruzsics kapitány vezette keresztény sereg mégis visszavonulásra kényszerült. A kapitány utol-

[3] Heka László (Ladislav Heka): Znamenite osobe i obitelji iz hrvatsko–madjarske povijesti, Godišnjak Hrvatskog glasnika 1997. Csáktornya, 1997. 33–56.

sóként igyekezett beszállni a partról távozó hajóba, de a törökök elfogták és levágták a fejét. Ezt követően március 12-én Klis elfogadta a török fennhatóságot.

Šimun Glavić horvát krónikás megjegyezte: „1537. Ebben az évben a török elfoglalta Klist, és ekkor elesett a jó vitéz Kruzsics. Mindezt okozta, és a várost a kezébe vette az eltörökösödött sebenikoi lakosunk, Murat."[4]

JURISICH MIKLÓS (Nikola Jurišić)

Tíz nappal azt megelőzően, hogy a királyi székbe ült volna, I. Ferdinánd kinevezte a zenggi Jurisich Miklóst főkapitánynak és tanácsadójának. A horvát származású Jurisich megfelelő tudással és bölcsességgel teljesítette a katonai és diplomáciai feladatokat az 1545-ben bekövetkezett haláláig.

A hadszíntéren a hírnevét 1532-ben szerezte Kőszeg sikeres megvédésével. 700 horvát katonájával megállította Szulejmán szultán 140 ezer fős seregét, amely Bécset tűzte ki célul meghódítani. Jurisich a 28 könnyű és 10 nehéz fegyverrel fölszerelt lovasával Bécsbe kellett hogy utazzon és csatlakozzon a császár seregéhez. Mivel a város falai mögé jöttek az idősek, nők és a gyermekek védelmet kérni, Jurisich úgy döntött, összeállít egy 700 fős alakulatot, amellyel szembeszáll a törökkel. Erről értesítette a császárt. Az I. Ferdinándhoz írt levelében Jurisich Miklós közölte: „Bátorkodom védeni ezt a kis és gyenge várost a török erő előtt, nem ezért mert reménykednék, hogy meg tudom védeni, hanem azért hogy rövid időre megállítsam az ellenséget és ezzel a keresztény uralkodóknak időt nyerjek arra, hogy kellően fölkészüljenek a védelemre. Csakis ezért tettem ki az életem a legnagyobb veszélynek."

Az első három napon ágyúkkal lőttek a törökök Kőszegre, majd augusztus 13-án minden oldalról megtámadták a várat. Azonban a védők sikeresen visszaverték a támadásokat. A 12. támadás visszaverése után – augusztus 28-án – Jurisich főkapitány Ferdinándhoz újabb levelet küldött, amelyben közölte: „A 700 fölfegyverzett honfitársam közül fele már elesett, a puskaporból amelyet 300 forintért vásároltam, már csak nagyon kevés maradt. Csak az Isten kegyelme őriz bennünket, és remélem kegyes lesz a lelkemhez."

A török többször is küldötteket küldött a hőshöz, és követelte a város békés átadását, de Jurisich válasza elutasító volt. A 13. támadásban még 60 védő esett el, maga Jurisich pedig megsérült, és ezek után már a döntő csatára készült. Az újabb török támadás idején a nők, gyermekek és idősek hangosan fohászkodtak, sírtak, mire a török ahelyett, hogy bevonult volna a városba, fejetlenül elmenekült, „mert egy lovas katona tüzes karddal a kezében a város falairól elüldözte őket". A megmaradt katonák szent Mártonnak köszönték meg az életben maradást. 1532. augusztus 30-án Szulejmán szultán a seregével elhagyta a város környékét.

LUKA IBRISIMOVICS (Ibrišimović) atya

A horvát nemzet történelme során a ferences rendi atyáknak mind a mai napig sorsdöntő szerepük volt. A vallásos élet megtartása mellett a papok a mindennapi életben is döntő szóval bírtak, bírnak. Ha valaki Hercegovinában jár, például a közismert zarándokhelyen, Medjugorjeban, látni és érezni fogja a ferencesek jelentőségét. A nemzet oktatóinak szokták nevezni őket, a nagy tisztelet pedig abból is fakad, hogy a fe-

[4] Heka László: Hrvatsko-Madjarski povijesni kalendar, 58–60.

rencesek osztoztak a nemzet sorsában. Így a török betörése idején követték, pontosabban vezették a katolikus lakosságot Dalmáciába, Horvátországba, majd később Szlavóniába, illetve Magyarországra. A hosszú ideig elhúzódó vándorlás elsősorban a török elleni menekülés miatt történt, annak érdekében, hogy a katolikusok megtarthassák a vallásukat.

Luka Ibrisimovics atya egyik volt ezek közül. Hűségesen szolgálta a népet, majd a török elleni fölszabadatási hadjárat idején, amikor a császári sereg Magyarország, a báni sereg pedig Horvátország felszabadításában jeleskedett, Szlavóniában ő maga szervezte a lakosság felkelését a török ellen. 1689 márciusában Luka (Lukács) atya vezette népi sereg Pozsega melletti Sokolovacon legyőzte a törököket. A helyszín (Sokolovac, a fordításban a sólyom helye) miatt a ferences atyja a „Sokol" (sólyom) becenevet kapta. 1691-ben Szlavónia végre felszabadult, és Ibrisimovics atya megszervezte az elhagyott települések benépesítését, a templomok építését.

Az 1698-ban elhunyt Luka Ibrisimovics atyát különösen Pozsegában tisztelik.

ZRÍNYI MIKLÓS (Nikola Šubić Zrinjski), a szigetvári hős

A közös magyar–horvát történelem alighanem leginkább tisztelt hőse éppen az egykori horvát bán, Zrínyi Miklós volt. A Zrínyi család a honfoglaló horvát ősnemzetségek egyikének, a Subicsnak a leszármazottja. Ők Dalmáciában Zára (Zadar) környékén éltek, és Bribir megyét birtokolták, amiért gyakran bribiri grófoknak vagy hercegeknek (knez) nevezték a család tagjait. *Bribir* vagy Brebir mint zsupánság már Bíborbanszületett Konstantin idején megemlítésre került. A nevét Bribir (római *Asseria* vagy *Varvaria)* városról kapta. 1069-től a királyi oklevelekben szerepelnek a család tagjai, mint zsupánok. 1102-ben a család tagja Marmona (horvátul Mrmonja) tárgyalt Könyves Kálmán királlyal, 1182-ben III. Béla királyhoz a Velence elleni harcokban csatlakozott Miroszláv, akinek tisztje „*Breberiensis iupanus*" volt. Ez a Miroszláv 1184-ben Esztergomban volt a királynál, és meglátogatta Dénes bánt is. Elképzelhető, hogy Miroszláv örökös földbirtokként megkapta Bribiri megyét, mert utódait már nem a zsupán (iupanus), hanem *gróf (comes, horvátul knez)* címmel titulálták. Ettől kezdve a régi horvát *zsupánból*, aki nemzetségének megbizottja volt, a magyar király vazállusa lett. Horvátországban ettől kezdve alakult ki a feudális rendszer. Az addigi nemesi várból *(castrum)* ezt követően királyi vár lett *(castrum regium)*. IV. Béla a tatárjárás idején Horvátországba menekült, és ekkor a Subics és a Frangepán családok támogatását élvezte, amit később meg is hálált. A 13. század végén és a 14. század elején ebben a családban először lett örökletes a báni tisztség, sőt a Subicsok a „dominus Bosnae" (Bosznia urai) címmel is rendelkeztek, ami azt jelentette, hogy Horvátországon kívül Boszniát is uralták. Éppen ezért lépett föl keményen a magyar uralkodó Subics Mladen ellen, és 1322-ben egy polgárháborút támogatva megdöntötte Mladen hatalmát. A 14. század közepén Subicsék egyik utolsó várát, a tengermelléki Ostrovicát I. Nagy Lajos elcseréltette a középkori Szlavóniában található Zriny (Zrinj, Serin) várral, a Subicsok pedig Subics-Zrinjski, illetve Zrínyi nevet vették fel. A Karlovics családdal kötött szerződés alapján (ha az egyik család fiú utód nélkül marad, a másik örökli a birtokait) nemsokára ismét jelentős vagyonra tett szert a család. A törökellenes harcokban tűnt ki a család számos tagja.

Zrínyi Miklós hőstetteivel 1542-ben tűnt ki először, amikor a 400 horvát katonájával megmentette Pestet. Jurisich Miklós támogatásának is köszönhetően Ferdinánd király 1542. december 24-én kinevezte őt horvát bánná. Számos törökellenes csatában

védte a „Horvát Királyság maradékainak maradékait" (a horvát szábor jegyzőkönyveiben ugyanis ekkoriban a „reliquie reliquiarum olim regni Croatiae" kifejezést használták). 1543-ban Frangepán Katalinnal házasodott össze, és ezzel a családi birtokot tovább növelte. 1556-ban lemondott a báni tisztről, Ferdinánd király pedig elismerésül a szolgálataiért neki adományozta Muraközt és Csáktornyát, amely a család új székhelye lett. 1561-ben a Szigetvár kapitányának nevezte ki őt az uralkodó, és éppen Szigetvárnak köszönhetően írja be majd (IV.) Zrínyi Miklós a nevét a történelembe. Az 1566-beli szigetvári hősi halála számos horvát és magyar művészt ihletett meg. Gyermekei – (IV.) György és (V.) Miklós áttértek a protestáns vallásra, ami a horvátoknál teljesen szokatlan volt, hiszen Horvátországban a protestánsok ekkor még polgári joggal sem rendelkeztek, sőt – az egyébként a kalocsai érsekség alá tartozó – zágrábi püspökség számára a protestánsok „eretnekeknek" számítottak. Zrínyi György 1570-ben Nedeliscsében nyomdát alapított, és abban horvát nyelvű, a protestáns vallást népszerűsítő könyveket nyomtatott. Két gyermeke volt – (VI.) Miklós, aki gyermek nélkül halt meg, és (V.) György. A két fivért Pázmány Péter 1619-ben visszatérítette a Katolikus egyházhoz. V. Zrínyi György 1626-ban halt meg, és maga után hagyott két fiát – a hat-éves éves Zrínyi Miklóst és az öt éves Zrínyi Pétert, akik vastag betűkkel írták be nevüket Magyarország és Horvátország történelmébe.

ZRÍNYI MIKLÓS, a költő

A nagy magyar költő Csáktornyán született 1620-ban. Az édesanya Széchy Magdolna volt. Amikor 1626-ban 28 éves korában (eléggé vitatott körülmények között) meghalt az édesapjuk, II. Ferdinánd Miklós és Péter nevelését a család barátjára, Pázmány Péterre bízta, aki kétségtelenül nagy befolyással volt a fiúkra, főleg Miklós költővé válására. Itt megjegyzendő, hogy Zrínyi Miklós magyarnak vallotta magát. A horvát történetírás tiszteletben tartja a bán nemzeti érzését, és őt magyar költőnek tekinti. Érdekes megjegyezni, hogy Miklós fivére, Péter horvátnak vallotta magát, és bátyja műveit kisebb átdolgozásaiban „*horvátosította*". Zrínyi Miklós természetesen nem mondott le horvát származásáról sem. 1658-ban Rucsics János (Ivan Ručić) zágrábi alispán barátjának írta: „*Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatam et quidem Zrinium esse scio*". [5])

Miklós 1647-ben kapta meg a horvát báni kinevezést, de a nádori kinevezésben is reménykedett. Ez nem történt meg, így az 1664. évi „szégyenteljes vasvári béke" után körülötte gyülekeztek az elégedetlen magyar és horvát főurak. Az 1664. november 18-i (vadkan által okozott) halála gyanús körülmények között történt, de Zrínyi Miklós továbbélése a hőstetteiben és verseiben folytatódott. Gyermekei közül leánya, Mária Katalin 1656-ban halt meg, a fia, Ádám pedig 1691-ben elesett Szalánkámennál (Slankamen) a török elleni csatában.

ZRÍNYI PÉTER

Zrínyi Péter 1621-ben született Vrbovacon. Húszéves korában feleségül vette Frangepán Katalint. Bátyja halála után megkapta a horvát báni kinevezést. Bátyaja költeményeit horvátra fordította. Olykor költőként is tisztelik, azonban inkább csak mű-

[5] Ráth-Rómer: *Győri és régészeti füzetek*. Vol. II., Győr, 1863, 198., A pannonhalmai apátság leveltéréből. Közli Ferdo Šišić i. m. 315./.

fordító volt, aki „horvátosította Zrínyi Miklós műveit (Adrianskoga mora sirena). Közismerten ellenezte a határőrvidéki német tisztek hatalmaskodását, amiért sok gondja és ellensége volt az udvarban. A sikertelen összeesküvés után a király 1671-ben lefejeztette Bécsújhelyen.

ZRÍNYI ILONA

Zrínyi Ilona 1643-ban született Ozályban (a vár a Zrínyiek, illetve Frangepánok birtoka volt a történelem során) Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Katalin leányaként. I. Rákóczi Ferenchez ment férjhez 1666-ban, és e házasságból született II. Rákóczi Ferenc. Első férjének halála után, 1681-ben férjhez ment Thököly Imréhez. Munkács várának védelmében tűnt ki. A vár eleste után, három évet (1688–1691) egy bécsi zárdában töltött. Kiszabadulása után 12 évet száműzetésben töltött férjével. 1703-ban halt meg Nikomediában, és vele, valamint János Antal testvérével kihalt a Zrínyi család.

A FRANGEPÁN CSALÁD

A Frangepán család valószínűleg horvát származású volt. A székhelyük Veglia (Krk) szigeten volt. A Frangepán nevet a római Frangipani családtól vették át, melynek családfája még a római császárok idejére vezethető vissza. A vegliai hercegek a Frangepán (Frankopan, Frankapan) nevet – bizonyára rokonság alapján – vették fel, és a névvel együtt a Frangipani család címerét is. A család megalapítója I. Dujam volt (1118–1163). V. Frangepán János 1387-ben segített Luxemburgi Zsigmond királynak kimenteni Mária királynét a novigrádi börtönből. Ezért ajándékba kapta Cetin várát valamint a horvát-szlavón-dalmát báni kinevezést 1392-ben. 1430-ban a pápa is elismerte a családi címert és a Frangepán családnevet.

Frangepán Bernát a nápolyi udvarral állt rokonsági kapcsolatban mindkét szülője alapján. Kitűnt a törökök elleni harcokban. Az ő leánya volt Frangepán Beatrix, Corvin János bán és herceg felesége. Amikor 1504-ben meghalt Corvin János, Beatrix 26 éves volt, két gyermek anyja. Mivel ez évben megbetegedett Ulászló király, akinek nem volt fiú utódja, Frangepán Bernát igyekezett a trónra juttatni az unokáját, Corvin Kristófot. Kristóf azonban 1505-ben, hétéves korában meghalt és a horvátországi Lepoglava kolostorában temették el édesapja mellé. Három évvel később meghalt Beatrix 11 éves leánya Erzsébet is. Beatrix, aki már csak a vallásnak élt, hosszú rábeszélések után mégis beleegyezett abba, hogy férjhez menjen Brandenburgi Györgyhöz. Ezzel a házassággal a Frangepán család rokonsági kapcsolatba került a német, cseh, lengyel és magyar uralkodóházakkal. Már 1509-ben meghalt, és a Hunyadi-vagyon átszállt Brandenburgi Györgyre.

Frangepán Kristóf (1482–1527) a mohácsi vész után kapta meg a kaproncai szlavón száboron a „*tutor protectorque regni Sclavoniae*". Szapolyai János király kinevezte szlavón bánná. A Ferdinánd ellenkirály elleni harcban esett el Varasd ostrománál.

Frangepán Ferdinánd Beatrix és Kristóf testvére volt. Az ő leánya volt Frangepán Katalin, aki a szigetvári hős Zrínyi Miklós neje.

Szluini Frangepán Ferenc (1536–1572) horvát-szlavón bán volt 1567-től Draskovics György zágrábi püspökkel együtt.

Farkas Kristóf ritka kivételt képezett a horvát főurak között azzal, hogy a Katonai határőrvidék főparancsnoki kinevezést kapta, amely tisztség rendszerint a német tiszteknek járt.

A ZRÍNYI–FRANGEPÁN-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS
(Wesselényi-féle összeesküvés)

Zrínyi Miklós halála után az elégedetlen politikusok vezetői Wesselényi Ferenc nádor, Lippay György esztergomi érsek (1666-tól a király Szelepcsényi György kalocsai érseket nevezte ki esztergomi érsekké), valamint Nádasdy Ferenc országbíró voltak magyar részről, míg a horvátok között az 1665-ben bánná kinevezett Zrínyi Péter mellett felesége, Frangepán Katalin (Zrínyi Katalin), majd 1669-től csatlakozik hozzájuk Katalin öccse, Frangepán Kristóf Farkas. Erdélyben – miután 1660. június 7-én Váradon belehalt II. Rákóczi György a szászfenesi csatában szerzett sérüléseibe – a Rákóczi család egyetlen örököse, I. Rákóczi Ferenc is csatlakozott az elégedetlenekhez. I. Rákóczi Ferenc anyjával, Báthori Zsófiával – II. Rákóczi György özvegyével – 1661-ben katolikus hitre tért. Talán ez is befolyásolta, hogy házasságot kötött Zrínyi Péter és Katalin leányával, Zrínyi Ilonával mert Horvátországban a protestánsokat ekkoriban „eretnekeknek" tartották. Sárospatakon 1666. március 1-jén került sor a lakodalomra, melyen találkoztak az ellenzéki politikusok. Április 5-én Stubnyán (Trencsén vármegye) Wesselényi Ferenc gróf és Zrínyi Péter gróf politikai szövetséglevelet írtak alá, mely szövetséghez hitlevélben csatlakozott Nádasdy Ferenc gróf is. Ők hárman írták alá Bécsben 1666. december 19-én a hármas szövetséglevelet. 1667. március 27-én Zólyomlipcsén meghalt Wesselényi Ferenc nádor, ami újabb súlyos csapást jelentett az ellenzéki politikusok számára. Zrínyi gróf sikertelenül próbált segítséget keresni a franciáknál, velencieknél, illetve lengyeleknél. 1668 nyarán az összeesküvők tanácskoztak Stubnyán, és elhatározták, hogy a Porta támogatása nélkül is megindítják a fegyveres fölkelést. Segítségért fordultak Apafi Mihály fejedelemhez is, de az erdélyi fejedelmi tanács úgy döntött, hogy a Porta engedélye nélkül Erdély nem nyújthat támogatást a fölkelésre készülőknek.

Zrínyi Péter 1669-ben Bécsben kibékült 26 éves sógorával, Frangepán Farkas Kristóffal, akivel családi vita miatt nem volt jó viszonyban. Ezt követően Frangepán gróf is csatlakozott az összeesküvők soraihoz. Az év végén a bán elhatározta a fölkelést. A királyi udvarral való viszonya tovább romlott, és mivel sehol sem tudott segítséget kapni a Habsburg-ellenes összeesküvésre, lehetetlenre vállalkozott – a törökkel való szövetségre. Zrínyi azonban nem csak az összeesküvés miatt ajánlotta fel a szultánnak a szövetséget. A bán ugyanis attól tartott, hogy újabb török támadás esetén nem tudja megvédeni Horvátországot, az udvarral való rossz viszonya miatt félt, hogy az uralkodó megtagadja tőle a segítséget. 1669. november vége táján Bukovacski Ferenc kapitányt, mint követét küldte a török szultánhoz, aki nem zárkózott el a szerződés megkötése elől. IV. Mehmed elfogadta az ajánlatot, mely szerint Magyarország és Horvátország meghódolnának a szultán előtt, és évente 12 ezer tallér adót fizetnének. Ennek fejében a szultán őrizné Magyarország és Horvátország szabadságát és alkotmányosságát. Az ország élén Zrínyi Péter és utódai uralkodtak volna, a család kihalása esetén Magyarország és Horvátország új uralkodót választhatott volna magának, akit a szultán erősítene meg. A december 24-i megbeszélést viszont ellenezte Köprülü Ahmed nagyvezér, a Török Császárság legbefolyásosabb embere. A délszláv (Čuprilić) származású nagyvezér nem akart a Zrínyiek miatt háborúba keveredni I. Lipót királlyal. Zrínyi követe nem kapott egyenes választ a törököktől, hanem ígéretet, hogy majd a boszniai pasán keresztül üzenetet kap. Bukovacski kapitány azt gondolván, hogy a szultán elfogadta ajánlatát, megüzente Zrínyinek, hogy létrejött a szövetség a Portával. A horvát bán

sógorával, Frangepán Kristóf Ferenccel elkezdte a fölkészülést a felkelésre. 1670. március 12-én a földesúri terhek részleges eltörlésének ígéretével fölkelésre szólította fel birtokainak jobbágyait. A törökök azonban elutasították Zrínyi bán ajánlatát, és a történtekről értesítették az udvart, így már március 19-én a bécsi Udvari Titkos Tanács elhatározta a magyar–horvát ellenzéki mozgalom elfojtását. Március 26-án Zrínyi és Frangepán elindították a fölkelést. A király ezt követően fölmentette Zrínyit báni tiszte alól, és március 29-én báni helytartóvá kinevezte Erdődy Miklós grófot. (A Zrínyiek és az Erdődyék közötti rivalizálás még a szigetvári hős idejére vezethető vissza.) Március 30-án a király hírül adta a horvát népnek, hogy Zrínyi Péter gróf és Frangepán Kristóf Ferenc gróf föllázadtak. Az uralkodó fölhívta a horvátokat, hogy maradjanak hívek, ellenkező esetben „*ezeket mi ... királyi parancsainkkal szemben engedetlennek fogunk találni..., és őket úgy mint vagyonukat egyformán Zrínyivel most és mindörökre száműzöttnek, proskribáltnak és elítéltnek fogjuk tekinteni...*" – állt a kiáltványban.

Annak nyilvánosságra hozatala után már nem volt visszaút a horvát főurak számára, hiszen a király törvényen kívül helyezte őket. Április 10-én I. Rákóczi Ferenc elfogatta Sárospatakon az őt felkereső Rüdiger Starhemberg gróf tokaji várparancsnokot. Ezzel kirobbant a felső-magyarországi Habsburg-ellenes fölkelés. Csak egy nappal miután I. Rákóczi Ferenc megkezdte Tokaj vára ostromát, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc április 13-án Bécsbe utaztak, hogy a királytól bocsánatot kérjenek. Erre a lépésre a két gróf azt követően jutott, hogy Zrínyi gróf által küldött Borkovics Márton zágrábi püspök, majd fia, János Antal válasz nélkül tértek vissza a királytól. Bécsből Zrínyi Péter levélben felszólította I. Rákóczi Ferencet, hogy tegye le a fegyvert. Amikor a két legjelentősebb horvát főúr már Bécsben volt, Paris Spandau báró generális csapatai feldúlták a Zrínyiék csáktornyai várkastélyát és az egész Muraközt. Spandau báró fogságba hurcolta Frangepán (Zrínyi) Katalint és kiskorú leányát. Négynapi bécsi tartózkodásuk után Zrínyit és Frangepánt I. Lipót parancsára elfogták és bebörtönözték.

Ez időben a károlyvárosi határőrvidék parancsnoka, Herberstein János tábornok igyekezett rávenni a horvát rendeket, hogy szakítsák el Horvátországot Magyarországtól, és csatolják az osztrák tartományokhoz. A rendek nagy többsége elutasította a német tábornok javaslatát. Ez volt az udvar első kísérlete arra, hogy Horvátország szakadjon el Magyarországtól. Azonban a horvát és magyar rendek közötti viszony majdnem hat évszázadnyi közös történelem után is felhőtlen volt, így az ajánlatot a horvátok elutasították

A fölkelők Zrínyi és Frangepán elfogatásának hírére elhatározták, hogy leteszik a fegyvert. I. Rákóczi Ferenc Munkács várába húzódott. Anyja, Báthori Zsófia júniusban egyezséget kötött nevében Johann Spork generálissal, a császári csapatok parancsnokával. I. Rákóczi Ferenc segítséget ígért a fölkelés felszámolásához, és a Rákóczi-várakba – kivéve Munkácsot – német őrséget fogadtak be. Június végén a Magyar Kancellária az összeesküvésben gyanúsak ellen kihirdette a király elfogatóparancsát. Szeptember 3-án Nádasdy Ferenc gróf országbírót és helytartót Pottendorf várában (Alsó-Ausztria) letartóztatták, várát pedig a katonaság kifosztotta.

A két horvát főúr elleni vizsgálatok 1670. szeptember 20-án indultak és 1671. március 30-án értek véget. Az ítéletet április 25-én mondták ki. Felségsértés miatt jobb kezük levágására, fejvesztésre és összes birtokaik elvesztésére ítélték őket. Zrínyi és Frangepán grófok utolsó három napjának történetét, az egyik legkiválóbb horvát történész, Franjo Rački (Racski Ferenc) közölte *Zorzi Marino* velencei követ 1671. május 2-án

kelt jelentése alapján. Így a két horvát hős életének utolsó napjainak történetét fel tudjuk tárni: *„Április 28-án reggel 8 órakor vallatni kezdték Zrínyi Pétert bűntársairól, és ezt délig folytatták. Zrínyi gróf többször sírva fakadt és gondosan feljegyezte a hozzá intézett kérdéseket, és azokra adott válaszait, mert nem tudta, hogy már elítélték, és nem hitte, hogy az ítélet oly szigorú lesz. Frangepán grófot 12-től 2-ig hallgatták ki. Nem is sejtette, hogy halálra ítélték, és kérte őket* (az ítélet végrehajtására kiküldött biztosokat, Lilienbergi Abele Kristóf kormány titkárt és dr. Molitort), *hogy bocsássák már szabadon, mert egyévi börtönnel már eléggé meglakolt. Ebéd után meglátogatta őket páter Ottó kapucinus gvárdián* (Zrínyi Péter gyóntatója) *és azt mondotta, a királyi kegyelem bizonytalan.*

A biztosok délután öt órakor a város három kapuját bezáratták, csak a bécsi kapu maradt nyitva, azután a fegyvertárban két szobát jelöltek ki az elítéltek számára, hova ötven fegyveres átkísérte őket. Abele először Zrínyi grófnak olvasta fel az ítéletet, ez elhalványodott, de egy szót sem szólt, mire Ehr kapitány (Bécsújhely katonai parancsnoka) *cellájába vezettette. Frangepán gróf szólni akart, de ezt Abele megtiltotta. Négyszeri kérésére, hogy a biztosokkal beszélni akar, ezek fél tizenegykor felkeresték börtönében, hol megsiratta sorsát, fiatalságára és családja érdemeire hivatkozva engedélyt kért, hogy a királytól írásban kegyelmet kérhessen. A biztosok megígérték, hogy kérvényét átveszik, de nincs remény a megkegyelmezésre. Fél tizenkettőkor éjjel átmentek Zrínyi Péterhez, aki nyugodtan fogadta őket, jóindulatukba ajánlotta komornyikját, Taródyt, ő mindenkinek megbocsát, és kész meghalni. Később meggyónt. A két elítélt mellett felváltva 6-6 kapucinus imádkozott.*

*Április 29-én megjelent börtönükben Podesta János titkár, aki összes irataikat elvette. Ezekről Vogten Valentini írnok jegyzőkönyvet vett fel. Nekik adta át Frangepán gróf a királyhoz intézett kegyelmi kérvényét, hol azt is kiemelte, hogy érdemes családjának utolsó sarja. Délelőtt 10 órakor misét hallgattak és megáldoztak. Frangepán Ferenc Kristóf a biztosok kegyébe ajánlotta komornyikját, Venerio Bernardint, és engedélyt kért, hogy feleségének, Naro Julia őrgrófnénak írhasson, Zrínyi Pétertől búcsút vehessen, és hogy legalább kezüket előzetesen ne vágják le. Nejétől, ki ekkor már Velencében volt, megható olasz levélben vett búcsút, bocsánatot kért tőle, és sajnálatát fejezte ki, hogy mit sem adhat neki emlékül, mert mindenét elvették, és semmije sincs. Zrínyi Péter a biztosoknak két cédulát adott át. Az egyikben gyászmiséjéről intézkedik, a másikban fiának egy történelmi becsű pisztolyt és buzogányt hagyományoz, melyek családi ereklyék. A pisztoly Nagy Szolimáné volt. A biztosok figyelmeztették, hogy semmivel sem rendelkezhetik, mert minden vagyonát elkobozták. Erre Zrínyi gróf csak azt kérte, hogy kezének levágását mellőzzék. Megengedték, hogy egymástól a biztosok, Ehr kapitány és a gyóntató pap jelenlétében elbúcsúzhassanak, de oly nyelven (*németül*) kell beszélniük, melyet a jelenlevők értenek. Frangepán grófot bevezették Zrínyi Péterhez, egymástól bocsánatot kértek, erre letérdeltek, megölelték és megcsókolták egymást. Frangepán Ferenc Kristóf így szólt:* Isten veled, reménylem, hogy holnap a másvilágon ölelkezünk, több vigasztalással és békességgel, mint ezen. *Zrínyi Péter este megható horvát levélben búcsúzott el nejétől, ki ekkor már Grácban volt fogva, leányától, Aurora Veronikától, és fiától János Antaltól.*[6]

---

[6] *„Édes szivem. Ne keseregj ezen levelemen és ne zúgolódjál az Isten végzése ellen. Holnap tiz órakor fejemet veszik együttesen a te fivéreddel. Mi ma egymástól szívből elbúcsúztunk. Azért szándékozom én mostan tőled is ezen levelem által örökre elbúcsúzni, kérve téged, ha valamivel megbántottalak, vagy ellened valamit vétettem volna /amit tudom is, hogy vétettem/, hogy bocsáss meg nekem. Dicsőség Istennek, én a halálra jól el vagyok készülve, nem is félek. Bízom a mindenható Istenben, aki engem ezen a világon megalázott, hogy rajtam meg fog könyörülni és én neki*

Április 30-án reggel a biztosok a város négy kapuját bezárták. Az elítélt grófok reggel hat órakor külön misét hallgattak, és nyolcig imádkoztak. Zrínyi Péter elájult, mert már három nap óta nem evett, de hamar magához tért. Domhoffer György biztos felolvasta neki a királyi rendeletet, hogy ő és utódai a nemesek sorából töröltettek. Zrínyi gróf ez ellen óvást emelt családja részéről, és kérdezte, hogy a jobb kéz levágását mellőzni fogják-e? Erre kivezették a fegyvertár első udvarába, és Pleyer városbíró újból felolvasta neki az ítéletet, halálra ítélték, mert „Dalmáciát, Horvát- és Szlavonországot el akarta szakítani a koronától, maga akart ezeken uralkodni, és ehhez a töröktől is segélyt kért". *Zrínyi Péter a feszülettel a kezében imádkozott. Abele kijelentette, hogy a király április 29-én kelt iratában a jobb kéz levágását elengedte. Zrínyi gróf maga vetette le felső ruháját, és átadta szolgájának, Taródynak, azután maga nyitotta fel ingét, és átadta arannyal hímzett keszkenőjét szolgájának, hogy kösse be szemét. Félresimította hosszú haját, és fejét lehajtotta a tőkére e szóval* „Uram a Te kezeidbe ajánlom lelkemet". *A bakó csak a második csapásra ütötte le a fejét, vére bőségesen ömlött végig a lépcsőkön.*

Frangepán Kristóf Ferenc bűne, „hogy részt vett a lázadásban és Csolnicshoz 1670. március 9-én írt levelében gyűlöletesen szól a császárról, a német hadseregről és a német nemzetről". *Frangepán gróf a feszülettel a kezében hangosan imádkozott, a vesztőhelyen letérdelt és itt újból 20 percig latinul imádkozott. Maga vetkőzött le. A bakó első csapásával jobb vállát érte. Frangepán gróf* „Jézus Mária" *szóval földre bukott, majd felkelt. A bakó fejét csak a második csapásra vágta le. A nézőközönséget iszony fogta el, és a biztosok az ügyetlen hóhért börtönbe vetették. Holttestüket a bécsújhelyi templomban egy koporsóba helyezve temették el.*[7] Zrínyi Péter 50, Frangepán Kristóf 28 éves volt. Zrínyi Péter volt a 16. horvát bán a családjából. A Monarchia szétesése után a földi maradványaikat átszállították Zágrábba, és ma a *zágrábi székesegyházban* található a sírjuk *„Örökké él, aki tisztességben hal meg" (Navik živi ki zgine pošteno)* felirattal.

Hősi haláluk után kihalt a két család is. 1673. november 16-án Grácban (Schlossberg börtönben) a legszomorúbb körülmények közt, elméjét elvesztve, meghalt Frangepán (Zrínyi) Katalin grófnő és neves horvát írónő. Az 1691. augusztus 19-i Szalánkemén (Szerém vármegye, a hódoltságban) melletti csatában elesett Zrínyi Ádám, Zrínyi Miklós fia. Az említett csatában mintegy 20 ezer áldozat volt, közöttük Köprülü Musztafa nagyvezér is. Zrínyi Péter leányát, Aurora Veronikát, Szmirnban (Kis-Ázsia) egy zárdába zárták, ahol meg is halt. A zágrábi zárdában halt meg 1700-ban Judita Petronella. Fiát, János Antalt nevétől megfosztották, és Gnade név alatt besorozták katonának, majd azzal a váddal, hogy lázadást tervez, börtönbe zárták. 17 évig szenvedett

---

könyörögni és őt kérni fogom /kinek színe elé reménylem, hogy holnap eljutok/, hogy mi ketten együtt találkozunk az Ő szent trónusa előtt az örök dicsőségben. Már semmi egyébről nem tudok neked írni, sem fiunkról, sem szegénységünkre vonatkozó egyéb elhatározásomról, és mindent Isten akaratára hagytam. Te semmit ne szomorkodjál, mert ennek így kellett lennie.
Újhelyen, életem utolsó napja előtt, április. 29-én hét órakor este 1671-ben.
Isten áldjon meg az én leányommal, Aurora Veronikával együtt, gróf Zrínyi Péter." Kívülről**:** *„Az én legdrágább urnőmnek, hitvestársamnak, most özvegyemnek gróf Zrínyi Katalin Anna urasszonynak".* Az itt idézett levél eredeti horvát változatát gyakran publikálják különböző horvát történelmi, irodalmi és egyéb munkálatokban. Az itt közölt magyar fordítást Margalist Ede: Horvát tört. repert. I. köt. 88. vettem át.

[7] Franjo Rački*: Ban Petar Zrinski i knez Frane Krsto Frankopan na stratištu* (Zrínyi Péter bán és Frangepán Ferenc Kristóf herceg kivégzése), Vienac Zágráb, 1871. III. köt, 17. sz. A magyar fordítást lásd Margalits Ede: Horvát tört. repert. II. köt. 580–582.

a börtönben, ott megnémult, majd 1703. november 11-én meghalt. Ugyanebben az évben meghalt Zrínyi Ilona is. Ezzel kihalt a Zrínyi család.

A Frangepán család férfi ága kihalt Frangepán Ferenc Kristóffal, a női ág nővérével Frangepán (Zrínyi) Katalinnal, illetve leányával, Zrínyi Ilonával.

A két legjelentősebb horvát család kihalása nemzeti tragédiának számított, hiszen horvátoknak 1671. után már nem volt olyan befolyásos és gazdag családjuk, amely az egész országban jelentős tényező volt. Elvesztek a birtokaik is.

ERDŐDY CSALÁD

Az Erdődy család a 15. században jelent meg a Szatmár megyei Erdődben. A család alapítója Bakolcz Ferenc (a horvátoknál Bakoch, Bakacs) volt, akinek a fiai 1459-ben nemesi rangot nyertek. Erdődy Tamás esztergomi érsek élete alatt az unokaöccse Péter 1511-ben bárói rangot nyert. Erdődy Tamás érsek a magyarországi (Monyorókerék, Körmend) mellett Horvátországban is jelentős birtokokat kapott (Monoszló, Okics, Jasztrebarszko, Cesárgrád, Kutina). Báró Péter (1543-ban halt meg) a Bakoch családnév helyett fölvette az „Erdődy de Monyorokerék" családnevet, amelyhez a horvátországi birtokok kapcsán hozzáadta a „de Monoszlo" címet is. Erdődy Péter fia, II. Péter 1557-ben a horvát báni méltóságot töltötte be, így a család a horvát történelemben is jeleskedett. 1565-ben II. Péter megkapta a grófi címet is. A horvát történelem szempontjából II. Erdődy Tamás volt a legjelentősebb családtag. 1558-ban született és két ízben töltötte be a báni tisztet (1584–95, valamint 1608–14 között). 1607-ben a Varasd megye örökös főispáni kinevezést kapott, és ettől kezdve ez a megye az Erdődyék birtoka lett. Erdődy bán kitűnt a harcmezőn, főleg 1584-ben, amikor 2030 fős seregével Szluinnál legyőzte a kilencezer fős török sereget, és hírnevet szerzett magának.

1586-ban újabb jelentős győzelmet aratott Ivanicsnál az Alibég vezette török sereg ellen, majd 1591-ben felszabadította Monoszlót. 1592-ben ugyan vereséget szenvedett, de 1593-ban a keresztény hadsereg egyik legfényesebb győzelmének volt a részese. A sziszeki csata történelmi jelentőségű, hiszen a báni sereggel, valamint az Auersperg András tábornok és Ruprecht Eggenberg vezette katonasággal az ötezer fős keresztény sereg legyőzte a 15 ezer fős török hadsereget. A törökök, hol a harctéren, hol a Kupa folyóban 10 ezer katonát vesztettek, közöttük Hasszán pasát is. Ezzel a fényes győzelemmel Horvátország megkezdte a török megszállástól való felszabadulást. Európa keresztény uralkodói egyaránt Erdődy Tamás bánt ünnepelték.

A bán nagy népszerűségnek örvendett a horvátoknál, főleg azért, mert ellenezte a német tisztek kinevezését Horvátország legmagasabb katonai feladataira, valamint azért is, mert a protestantizmus ellen is föllépett. Éppen ezért a német hadvezetők állandóan ellene tényked tek, így Erdődy Tamás 1614-ben lemondott a báni tisztről. 1624-ben halt meg. A zágrábi dómban egy szobor őrzi az emlékét, melyen a báni hatalom jelképei is láthatók. A bán öccsének ága örökölte meg Varasdot, amíg az Erdődyék egyik másik ága Jasztrebarszkóban székelt. Ebből a családi ágból származott III. Erdődy Miklós, akit a horvát történelem Zrínyi Péter vetélytársaként emleget. 1670-ben kapta meg a báni helytartó kinevezést, majd csak 1679-től (1690-ig) lett horvát bán. Erdődy János lett az ötödik és egyben utolsó Erdődy családtag a báni székben (1790–1806). Őt is „sajátjaként" tiszteli a horvát történetírás, mivel az 1790. évi magyar országgyűlésen a horvátok érdekeit képviselte. Neki tulajdonítják a neves „regnum regno non praescribit lege" mondatot, amely azt sugallja, hogy az egyik királyság (Magyarország) nem szabhat törvényeket a másik királyságnak (Horvátországnak).

Az Erdődy család a 19. században aktívan részt vett Horvátország politikai életében a Horvát–Magyar Párt támogatójaként, a magyar–horvát közös államot szorgalmazva a délszláv gondolatot népszerűsítő Illír (Nemzeti) Párttal szemben. Egyébként Erdődy Rubido Szidónia kulturális téren a horvát nemzeti megújulás egyik legfontosabb személyisége. A grófnőt gyakran az első horvát operaénekesnőként is szokták emlegetni.

A 20. század harmincas éveiben a családi birtokok más tulajdonosok kezeibe kerültek, az Erdődy család pedig eltűnt Horvátországból.

BATTHYÁNY CSALÁD

Az Erdődyékhez hasonlóan a Batthyányiék is a horvát történelemben jelentős szerepet vállaltak, de Erdődyéktől eltérően a Batthyány család sokkal inkább a magyar érdekeket szolgálta, mint a horvátot, főleg, ha ezek időnként szétváltak.

A család alapítója I. György (I. Miklós fia), aki 1370-ben Esztergom várkapitánya volt. A török, valamint Horvát János horvát bán ellen szerzett érdemeiért 1398-ban Zsigmond királytól megkapta a Batthyány helységet, amelyről elnevezték magát ő és utódjai. A horvát vonatkozású legjelentősebb családtagok voltak:

I. Batthyány Boldizsár kőszegi várnagy volt 1484-ben, Vas megyei főispán, jajcai és boszniai bán. Ő kapta 1481-ben a Batthyány család címerét. Miután lemondott a bánságról, maradt Szlavóniában, ahol sok birtoka volt. I. Boldizsár fia, I. Ferenc 1497-ben született. Vas megyei főispán, főpohárnok, főtárnokmester, „tót- és horvátországi" bán volt. Hadakozott Dózsa György ellen, részt vett a mohácsi csatában, amely után Szapolyai oldalára állt, majd I. Ferdinándhoz csatlakozott. 1554-ben a neki felajánlott nádori méltóságot idős kora miatt nem fogadta el. 1563-ban részt vett Miksa koronázásán, s mint a magyar mágnások legelőkelőbb és legidősebb tagja, széken vitetve magát tartotta a Szent Koronát. Habár kétszer nősült, gyermeke nem maradt.

II. Batthyány Boldizsár báró, főkomornok, főtárnok, „tót-és horvátországi" al-bán (vicebanus), Zágráb és Kőrös megyék főispánja volt II. Lajos király idején. Fia I. Kristóf főpohárnok volt, aki feleségül vette Svetkovics Erzsébetet, Batthyány I. Ferenc nejének, Svetkovics Katának nővérét, akitől III. Boldizsár fia született. III. Boldizsár főasztalnok volt, katonai érdemeket szerzett. 1587. aug. 13. Zrínyi Györggyel és Nádasdy Ferenccel Sásvár basa ellen vívott kemény csatát Kanizsa mellett, s a harcban Szinán mohácsi, Mahmud pécsi és Hasszán koppányi bégek is elestek. Zászlósúrrá és főasztalnokká nevezte ki őt az uralkodó. 1590-ben halt meg. Felesége Zrínyi Dorottya, a szigeti hős leánya volt, akitől II. Ferenc főlovászmester és a dunántúli részek kapitánya származott. II. Ferenc Sopron megye főispánja is volt, aki bárói, majd 1603-ban grófi rangot kapott.

Batthyány József gróf Magyarország hercegprímása, esztergomi érsek. 1727. január 30-án született Bécsben, meghalt 1799. október 23-án Pozsonyban. Két királyt koronázott meg: 1790. november 15-én II. Lipótot, 1792. június 6-án I. Ferencet. Egyike volt a korabeli legkiválóbb elméknek, ugyanakkor kiváló szónokként ismerték el, mind az egyházi, mind a politikai életben. Már kalocsai érsek korában vezető szerepet játszott, és Mária Terézia királynő és Albert herceg királyi helytartó a fontosabb dolgokban az ő tanácsainak meghallgatása nélkül jóformán sohasem intézkedtek. Az 1790–91-iki országgyűlésen is mérsékelt hangulatot tudott kelteni, az ő nagy tekintélye tette lehetővé ennek a fontos országgyűlésnek aránylag elég sima lefolyását.

Batthyány Károly József gróf, herceg, horvát bán, tábornagy, szül., Rohonczon 1698. ápr. 28., megh. Bécsben 1772, ápr. 13. Kora ifjúsága óta katonáskodott. Érdemeit Mária Terézia tábornaggyá való kineveztetése által ismerte el, a békekötés után pedig őt bízta meg a trónörökös József főherceg nevelésének és udvarának vezetésével. A fő állami ügyekben, különösen a katonai szervezkedés kérdésében is szívesen hallgatott Mária Terézia tanácsaira. Amikor József római királlyá választatott, Batthyány birodalmi hercegi rangot nyert el (1764).

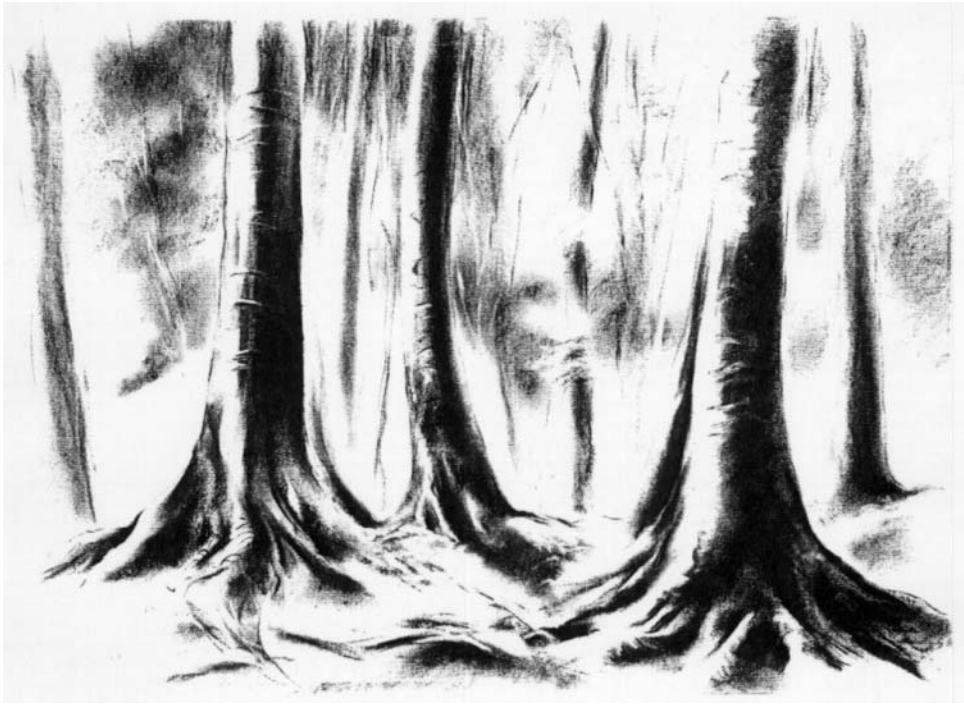

KISS GY. CSABA

A horvát himnusz közép-európai kontextusban*

„...nekünk horvátoknak a mi igazi történelmünk iszákjában valóban nincs egyéb, 'csak versek gyűjteménye', és ennek a gyűjteménynek az élén a *Szép hazánk* és a *Nincs még veszve Horvátország*. Az első azt a természetet dicsőíti, melyet Isten adott a mi rendelkezésünkre, a másik pedig csüggedésünkből akar fölserkenteni. Sem az egyik, sem a másik nem fenyeget senkit, nem kívánja másét; manapság is fényesen tanúskodik a két vers arról a nemzetről, amelyik a hatodik és hetedik század sötét ismeretlenségéből érkezett ide, és nap mint nap vásárra viszi a bőrét." – 1993 szeptemberében fogalmazott így egy kiállítás megnyitóján Nedjeljko Fabrio.[1] A horvát történelem és sors értelmezéséhez akkor is alkalmasnak látszott a két nemzeti jelképpé vált költemény. Antun Mihanović Horvát haza (első sora: Szép hazánk) és Ljudevit Gaj Nincs még veszve Horvátország című verse. Érdemes megfigyelni, hogy miben látja az író sajátos üzenetüket a XX. század végén.

Miután a modern nemzet másoktól, a többi nemzettől elkülönülő mi-tudatának a jelképi reprezentációja szintén a sajátos, ismételhetetlen vonásokat igyekszik összefoglalni, magától értetődő, hogy a szöveges (irodalmi) jelképek újraolvasásai során gyakran találkozunk olyan értelmezésekkel, amelyek egy-egy jelképnek, jelképi tartalomnak kizárólagos jelleget tulajdonítanak. Mintha az elképzelt és öröknek gondolt nemzeti karakterrel volna összefüggésben a szóbanforgó jelkép. Következésképpen minden tekintetben egyedi, csakis saját nemzeti közösségünkre jellemző. Így megszülettek az egyes nemzeti himnuszoknak sajátos, másokétól eltérő, azokéval össze nem hasonlítható jelleget tulajdonító vélekedések. Ismeretes például, hogy a magyar nemzeti himnuszt (Kölcsey Ferenc 1823-ban született költeménye) a magyar közvélekedés a világ legborúlátóbb himnuszának tartja.

Nyilvánvaló, ha egy nemzet közösségi jelképpé emel egy verset, autosztereotipiáinak tükrét látja benne, ha úgy tetszik, önképét, mellyel a közösség tagjai képesek azonosulni. Lássunk három rövid himnusz-jellemzést, melyek mindegyike a nemzeti jelkép egyedi mivoltát hangsúlyozza, és szembeállítja, elkülöníti más nemzetek himnuszával-himnuszától. Így mutatja be egy tanulmány a cseh nemzeti himnuszt (Josef Kajetan Tyl: Kde domov můj című verse, 1834): „A cseh himnusz nem induló ritmusának dübörgésével hangzik föl, dallama nem oly emelkedett hangokon szól, mint ami a hasonló énekek többségére jellemző. Szövegében nem találunk olyan szavakat mint cár, enfants de la patrie, Gott erhalte."[2] A magyar irodalomtörténész ekképpen jellemzi két legfontosabb nemzeti jelkép-versünket, Kölcsey Hymnus-át és Vörösmarty Szózatát: „Ima és erkölcsi szózat, történeti önvizsgálat és senkire sem sérelmes nemzeti remény szavait – s mindezt klasszikus költőinek maradandó megfogalmazásában – csak a magyar fogadta szivébe himnuszaként."[3] A Szép hazánk recepciótörténetének egyik jelentős állomása A. G. Matoš 1910-ben közölt esszéje[4], így hangsúlyozza a hor-

* Horvátul megjelent a Zágrábi Egyetem Magyar Tanszékének Croato-Hungarica című évkönyvében 2002 májusában.

vát himnusz sajátos mivoltát: „...igen jellemző a horvát lélekre, hogy Mihanović Hazája nem annyira ember és nemzet, mint amennyire csodálatos ország; a mi szép hazánk rónasággal és hegyvidékkel, derűs éggel és szelíd éjszakákkal, forró nyárral, fürge patakokkal, aratás és legeltetés békés vidéki életével, dallal és falusi idillel. (...) Nincs ebben a dalban sem militáns, sem felekezeti tónus. Ez a munka demokratikus himnusza, igazi falusi induló, mely a háborút csak önvédelemre tartja szükségesnek, és a hazafiságot nem annyira a nemzet iránti szolidaritásnak tartja, hanem sokkal inkább a mi országunk iránti szolidaritásnak, a horvát táj iránti szolidaritásnak."

A sajátos jelleg megállapítása mellett az idézett szövegek érdekes módon – egymással néha összecsengve – állítják szembe a cseh, a magyar és a horvát himnuszt a pontosan meg nem határozott egyéb nemzeti himnuszokkal. Rendre aláhúzzák a saját himnusz békés, reflektív, erkölcsi üzenetet hordozó jellegét. Az értelmezők szerint főképp e vonásaikkal térnek el a nemzetközi normától. De egymás után olvasva ezeket az idézeteket az is nyilvánvaló, hogy mind az értelmező gesztusokban, mind pedig magukban a himnuszokban tanulságos párhuzamok lelhetők föl. A nemzeti jelképek irodalmi csoportjának közép-európai kontextusban történő összehasonlító vizsgálata megítélésem szerint némiképp demisztifikálja a nemzeti jelleg megismételhetetlen különösségéről vallott nézeteket, ugyanakkor rámutat a nemzetté válás sajátos, mind a nyugat-európaitól, mind az orosztól eltérő utjainak közös dilemmáira.

Antun Mihanović horvát nemzeti himnuszát három vonatkozásban szeretném ebben az összefüggésben vizsgálni. Először keletkezésének idejét összehasonlítva a közép-európai népek himnuszainak megszületésével és történelmi hátterével. Másodszor a nemzeti himnuszok műfaji sajátosságait és tematikáját figyelembe véve. Harmadszor pedig a költemény nemzeti himnusszá válásának a folyamatát, másszóval kultusztörténetének jellegzetességeit szem előtt tartva. Közép-Európa az én fölfogásomban – figyelembe véve a nemzetté válás útjának jellegzetességeit – kontinensünknek a német és orosz nyelvterület közötti sávja. Elsősorban az önálló szuverén állam hiányából következett, hogy a mi népeink nemzeti himnuszai a legtöbb esetben csak a XX. században lettek állami, a jog által is kodifikált nemzeti jelképpé. Kölcsey Ferenc Hymnusa például csak 1990 után került be a Magyar Köztársaság Alkotmányába. Nem egy közép-európai himnusz évtizedeken keresztül törvényen kívüli volt, sőt üldözött, nyilvános szavalatát vagy éneklését hatóságilag tiltották. Tehát előbb voltak nemzeti himnuszok, s csak jóval később államiak. Ebben is érezhetjük a Közép-Európára jellemző feszültséget a két fogalom között, amit nehéz is angolul vagy franciául megmagyarázni. És így gyakran több vers is versengett rövidebb-hosszabb ideig a nemzeti himnusz kitüntető címéért, ezért célszerű a nemzet legfontosabb irodalmi jelképeiről beszélni. Ahogy a bevezető idézetben Fabrio a Szép hazánk-ról és a Nincs még veszve Horvátország-ról beszélt, úgy említenek a magyarok két szakralizált költeményt, a Szózatot és a Hymnus-t.

Az 1830-as és 1840-es években látott napvilágot Közép-Európában a legtöbb olyan vers, mely a nemzeti identitás meghatározó jelképévé vált. 1834-ben vetette papírra Prágában Samo Tomášik a Németországba készülő fiatal szlovák evangélikus teológus a szláv népek körében később (főleg 1848-tól) olyan jelentős karriert befutó *Hej Slovane* (szlovák változatban: Hej Slováci) című költeményt. Első sorai épp úgy a lengyel *Dąbrowski*-mazurka, Nincs még veszve Lengyelország) parafrázisát adják, mint Ljudevit Gaj 1833-ból való Nincs még veszve Horvátországa. 1834-decemberében hangzott el egy cseh népszínmű betétdalaként Josef Kajetán Tyl *Kde domov můj (Hol*

vagy hazám) című költeménye, a csehek nemzeti himnusza. Vörösmarty Mihály Szózata 1836-ban született, Janko Matuska szlovák költő *Nad Tatrou sa blyska* (Villámlik a Tátra fölött) című népdalszerű indulója pedig 1844-ben. A nemzeti jelképek hatásos megjelenésének és elterjedésének évében, 1848-ban írta meg forradalmi ébresztőjét Petőfi Sándor (*Nemzeti dal* és az erdélyi Andrei Muresanu *Destapte-te Române,* Ébredj, román) című versét, melyből 1989 után lett a Román Köztársaság nemzeti himnusza.

A horvát himnusz tehát megjelenésének idejét tekintve a modern nemzet középeurópai megteremtésének egyik döntő jelentőségű szakaszában született. Az 1830/31-es lengyel nemzeti felkelés nagy hatással volt térségünk nemzeti mozgalmaira, a patriotizmus radikálisabb megfogalmazásai jelentek meg a költészetben a diadalmaskodó romantikus irányzatban. A hazát „keresték" költők, tudósok és közírók, hogy a cseh Tylnek a kérdését (Kde domov muj – Hol a hazám?) idézzem, hiszen ez a haza középeurópai népek fiai számára nem volt akkor létező valóság, sokkal inkább terv, reménykedés és vágyak tárgya. A magyarországi politikai élet megélénkülését is lehetett tapasztalni, pozitív várakozással figyelte a közvélemény 1832-ben az országgyűlés megnyitását Pozsonyban. A horvátok számára pedig ezek az esztendők a nemzeti és irodalmi újjászületés (preporod) kezdetét jelentik. Az illír mozgalom nyilvánvalóan a nemzetté válás folyamatában új szakaszt nyitott. Az irodalomnak mindenütt kulcsszerepe volt a nemzeti önkép, nemzetállami célok, ideológia megfogalmazásában térségünkben, nemcsak azoknál a népeknél – például szlovénok vagy szlovákok –, amelyek nem rendelkeztek semmiféle politikai-közigazgatási kerettel, hanem ott is – mint a cseheknél, magyaroknál vagy horvátoknál –, ahol léteztek közjogi hagyományok, politikai intézmények, amelyek feudális formájukban is szolgálhatták kisebb-nagyobb mértékben a modern nemzet ügyét. Az írók próbálták megválaszolni versekben, elbeszélésekben vagy drámákban – gyakran a dicső múlt képeit idézve –, hogy meddig terjednek, pontosabban meddig terjedjenek Horvátország határai, hogy miképp forrjanak egységbe Szent Vencel vagy Szent István koronájának az országai, hogy milyen akadályokat kell leküzdeni a majdani nemzetállamért vívandó harcban. Írók képviselték a nemzeti nyelv ügyét, ami Szent István koronájának az országaiban törvényszerűen vezetett konfliktusokhoz.

A közép-európai népek nemzetfogalmában sokkal jelentősebb a nyelv kritériumának a súlya, mint a politikai-állami közösséget kiindulópontnak tekintő nyugat-európai szemléletben. Nyugaton, mondhatjuk némi egyszerűsítéssel, az egységes nyelv a politikai együvé tartozás következménye, Közép-Európában (most ideértve a németeket is) a közös és egységes irodalmi nyelv létrehozása az első célkitűzés, a nyelvet tartják a megteremtendő nemzet alapjának. Ezt a gondolatot fogalmazta meg versben 1834-ben az említett szlovák költő, Samo Tomášik;

„*Hej,* Szlávok! él még
a mi szláv nyelvünk,
Míg hű szívünk
Nemzetünkért dobog."
(nyersfordítás)

Két olyan himnusza van Közép-Európának, amelynek a megszületése időben majdhogynem egybeesik az új, egységes nyelvi norma megteremtésével. Mihanović Horvát hazája és a szlovák Matuška Villámlik a Tátra fölött című költeménye. Megjelenésük,

illetve megszületésük között mintegy évtizednyi a távolság (1835 és 1844), és ez az időbeli különbség érzékelteti egyben a két nemzeti mozgalom közötti fáziseltolódást is.

Mind a horvátok, mind a szlovákok számára döntő, politikai következményekkel bírt az a kérdés, milyen irodalmi nyelvi sztenderdet készítenek-választanak moguknak. Mint ismeretes, Mihanović a Zágráb környéki kaj nyelvjárási vidékről való (a horvát fővárosban született), és ő a gazdag irodalmi hagyománnyal bíró nyelvváltozatot fölcserélte a sto-dialektussal. A Danica című folyóirat 1835. évi 10. számában (március 14.) megjelent Horvát haza című verse a nyelvhasználat tekintetében áttörést jelentett. Az egységes horvát irodalom felé mutatott utat a regionális különbségeket áthidaló közös irodalmi nyelvi norma vállalásával. Ennek a nyelvpolitikai döntésnek magától értetődően voltak következményei a költő – illetőleg az adott vers – haza fogalmára nézve, hiszen ez a nyelvi norma azt üzeni, hogy a horvát haza nem csupán a báni Horvátország három megyéjét jelenti, hanem annál jóval nagyobb területet.

Janko Matúska a pozsonyi evangélikus liceumban Ľudovit Štúr tanítványai közé tartozott. Amikor az evangélikus egyház elöljárói elbocsájtják 1843-ban a fiatal tanárt pánszlávizmus vádjával az iskolából, huszonkét tanítványa szolidaritásból elhagyja a líceumot. A Villámlik a Tátra fölött ennek a kivonulásnak, szecessziónak a verse. Az új szlovák irodalmi nyelv egyik első fecskéje, hiszen a szlovák evangélikus és katolikus értelmiségiek épp 1843-ban egyeztek meg abban, hogy a közép-szlovák nyelvjárás alapján alakítják ki az irodalmi nyelvet. Azért volt ez a döntés olyan nagy jelentőségű, mert eddig a két felekezet gyakorlatilag két irodalmi nyelvet használt, az evangélikusok a králicei cseh biblia nyelvén írtak, a katolikusok pedig a nyugat-szlovák nyelvjáráson alapuló nyelven. Az új nyelvi norma gondolata részint a felekezeti különbségeket volt hivatva áthidalni, részint viszont a föltételezett cseh-szlovák nyelvi (és nemzeti) összetartozás eszméjével jelentett szakítást. Janko Matuška verse az új szlovák irodalmi nyelv elfogadása irányába törte az utat.

Ha irodalmi műfajuk szerint csoportosítjuk a közép-európai nemzeti himnuszokat, a skála meglehetősen széles, a daltól az ódáig és a himnuszig terjed. A romantikus korra jellemző mind a népdal imitációk, mind pedig az ún. himnikus dalok népszerűsége. A nemzethez, hazához fűződő érzelmek irodalmi kifejezésére alkalmasnak látszott a helyzetdal éppúgy, mint a horatiusi hagyományt újjáélesztő óda vagy a vallásos költészet egyik meghatározó műfaja, a himnusz. Így a csehek himnusza biedermeier hangulatú helyzetdal, a szlovén Prešeren Zdravljica-ja (Pohárköszöntő) a klasszikus ókori bordal hagyományához kapcsolódik, a magyar Vörösmarty Szózata, a román Mureşanu Ébredj, román című költeménye pedig óda. Műfaji tekintetben Mihanović költeményét az ódák sorában tarthatjuk számon.

Tematikájuk szerint Andrija Tomašek három csoportba osztotta a nemzeti himnuszokat,[5] megkülönböztetvén az uralkodókat dicsőítő verseket, a forradalmi eszméket hirdetőket és a haza szépségét megéneklő költeményeket. A dinasztikus himnuszokra viszonylag kevés példát találunk Közép-Európa irodalmaiban, hiszen a nemzeti törekvések a legtöbb helyen szembenálltak a kor létező állami-birodalmi alakulataival, a modern nemzet, a haza eszméjéhez a különválás, a függetlenség gondolata kapcsolódott. Dinasztikus himnuszuk született a XIX. század második felében a szerbeknek (Jovan Đorđevic: Bože pravde – Az igazság Istene) és a románoknak (Vasile Alecsandri: Traiasca Regele – Éljen a király). Igen gazdag térségünkben az a hazafias költészet, mely a haza fölszabadítására hív föl, „ébreszti" a nemzet tagjait, indulónak is alkalmas ritmusával harcra buzdít. Ilyen vers lett a lengyelek himnusza (Józef Wybicki: Jeszcze

Polska nie zginęła – Nem veszett még el Lengyelország) evokatív erejét, jellegét tekintve ilyen Samo Tomášik Hej, szlávok című verse és Janko Matuška szlovák himnusza.

Hogy miképpen kerül a dicsőített uralkodó, dinasztia helyébe a nemzet, a haza, arra kitűnő példa a Boże coś Polske (Isten, ki Lengyelhont) kezdetű lengyel himnusz története. Alojzy Felinski 1816-ban írta I. Sándor cár lengyel királlyá koronázásának első évfordulójára. A költő fohászában Istentől áldást kér a királyra. A vers későbbi folklorizált változataiban már nem találjuk ott a királyt, a vers szubjektuma a haza szabadságának visszaállításáért fohászkodik. Közép-Európában a nemzeti himnuszokban a haza, a nemzet dicsőítésével találkozunk. Kétségkívül a laudatio patriae különböző változatai a közép-európai nemzeti himnuszokban a legfontosabb tematikai elemnek tekinthetők. A később nemzeti himnuszul választott költemények hozzájárultak a haza szakralizált képének a megteremtéséhez, az ősi dicsőség, a földrajzi tájak bemutatásával, héroszok és szent helyek (hegyek és folyók) megfestésével.

Mihanović versének haza fogalmához szorosan odatartozik ennek a hazának a történetisége, a hősi múlt („Ó kedves hősi ország / Régi dicsőség öröksége"). Ilyen történelmi dimenziót találunk a lengyel Dąbrowski-indulóban, a magyar Kölcsey és Vörösmarty költeményében éppúgy, mint a román Mureşanu Ébredj, román! című himnuszában. Hogy egészen pontosan milyen hazáról van szó a horvát himnuszban, arra a vers három mozzanatából következtethetünk. Az egyik fontos tény az említett nyelvhasználat. Vagyis, hogy a költő zagorjei létére áttért a sto nyelvváltozatra. Ezzel közvetett módon kiterjesztette a „horvát hazát" térben, minimálisan a történelmi horvát tartományokra, és azon túlra is, a nemzeti mozgalom vágytérképének megfelelően. 1896-ban Ksaver Sandor-Dalski például így értelmezte: „... mindebből pedig főleg nagy hazaszeretetet érzünk, amely nem korlátozódik kicsinyesen a szűkebb szülőföldre vagy a történelmi balszerencse által szétszakított királyság szűkre szorított politikai határai közé, hanem messzebbre tekint, ahol egykor Tomislav és Zvonimir koronájának a fénye világított, – sőt még messzebb –, oda, ahol a testvéri anyanyelvek muzsikája szól, és a testvéri szeretet távolra nyúl, egészen a messzi északig és keletig meg délig, Bulgária rózsatermő völgyeiig."[6] A versben megjelenő tájkép, ha nincs is benne az azonosítást segítő földrajzi konkrétum, a Zagorjét eleveníti meg. De az értelmezők épp a nyelvhasználat tényéből kiindulva hangsúlyozták, hogy Mihanović túllépett a tartományi kereteken: „Gondolhatnánk, hogy Zagorje természeti szépségeinek visszatükröződése, de a vers egyáltalán nem korlátozódik egy vidékre, magába foglal minden horvát tájat és az egész nemzetet."[7] Fontos eligazító lehet számunkra maga a költemény címe is: Horvát haza, Hrvatska domovina). Szól a vers horvát hősökről, és a haza folyói elviszik a nagyvilágnak az üzenetet, hogy „A horvát szereti hazáját". A címben nem közjogi fogalmat említ, a hazának a jelzője horvát, és ezért a hazáért a harcot, áldozatot vállalók horvát emberek, akiknek nincs szó az állampolgárságáról. Az Una folyó a korabeli török birodalom határát jelenti, nyilvánvaló utalás a nemzet Boszniában élő részére. Mihanović 1835-ben kétségtelenül a modern horvát nemzetállam fogalmát keresi. Néhány évvel korábban, ahogy Jelena Očak kitűnő monográfiájában olvashatjuk, amikor a magyarországi borok amerikai exportlehetőségeiről fogalmazott német nyelvű előterjesztést,[8] még a Szent István koronájához tartozó országokat mondja hazájának. Harmadik mozzanatként érdemes sorravenni a horvát himnuszban szereplő konkrét földrajzi neveket. Az Una mellett – az eredeti változatban – még két folyó nevével találkozunk, a Száváéval és a Dunáéval. Ha az Una a horvátság korabeli tragikus széttagoltságát jelképezi (ilyen értelemben szerepel a román him-

nuszban a Havasalföldet és Moldvát elválasztó Milcov folyó, valamint az Erdély határát képező Kárpátok), a Száva nemzeti emblémának tekinthető, hiszen jelentős részben horvát területen folyik keresztül, a Duna pedig föltehetőleg a horvát nyelvterület északkeleti széleire (Szerémség, Bácska) utal.

A horvát himnusz képe a hazáról azonban nem annyira a földrajzi valóság egyes jelképi értékű elemeivel hatott elsősorban a korabeli – és természetesen későbbi – olvasókra, hanem az idilli tájnak, Árkádiának festett panorámával, amelybe a sikságok és hegyvidékek épp úgy beletartoznak, mint az ott élő emberek. A paraszti életkép, a szórakozás nemzeti jelképei, a kóló és a tambura, valamint a haza szabadságáért áldozatra kész hősök. Branko Vodnik (Drechsler) Goethe nevezetes Mignon-dalának ihletését föltételezi.[9] Ha elképzelhető is valami áttételes kapcsolat a két vers között, mindenekelőtt a Goethe által megszólaltatott honvágy, a délszaki táj iránt érzett nosztalgia, valamint a Mihanović által festett haza vízió vágyképe között fedezhetünk föl hasonlóságot. A Mignon-dal sorkezdő kérdése, Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen, mélyen beleivódott a nemzeti megújulás közép-európai szláv irodalmainak eszmevilágába, Ján Kollár Slávy dcérájától kezdve a cseh himnuszon át horvát költőkig.[10] Hiszen a haza korántsem volt a jelenben létező valóság, a modern nemzet Nyugatról érkezett kihívása arra indította a költőket, készítsék el a haza eszményi képét, fogalmazzák meg, milyen legyen ez a haza. Mihanović horvát Árkádiája egy ilyen elképzelt haza. A horvát himnusz befogadástörténetében – Jelena Očak munkájában részletesen bemutatja[11] – régi hagyománya van A. G. Matoštól kezdve az Árkádia értelmezésének. Az egyik megközelítésben ennek az Árkádiának a paraszti, ergo demokratikus jellege a fontos, a másikban a költő realisztikus ábrázolása kerül előtérbe. Megítélésem szerint nem szabad figyelmen kívül hagyni látomás jellegét, az ideális haza és benne az ideális nemzet megrajzolását. Egyfajta horvát kozmoszét a maga teljességében, elkülönítve a kaotikus külső világtól, mindezt pedig a szülőföldi Zagorje távlatából nézve.

Az eszményi haza képét különböző jelképek közvetítik a közép-európai himnuszokban. A szlovák himnuszban például a majdani szlovák hazát, vágyott erejét, magasba törését a Tátra hegyormai jelenítik meg. A magyar himnuszban a Kárpátok, a két országos folyó, a Duna és a Tisza a királyság teljességének emblematikus jelei, a Kunság és Tokaj a borral meg búzával az ország termékenységének a jelképei. Mihanović haza képében a táj dominál, mégpedig elsősorban a szülőföld minőségében. Ebben a tekintetben a horvát himnusz legközelebbi rokona, amint azt Andrija Tomašek is megállapította[12], Josef Kajetan Tyl Kde domov můj (Hol vagy hazám) című cseh himnusza. A cseh költő népszínmű-betétdalában a szülőföld, Csehország (Ceské zeme) idilli tájként jelenik meg, földi paradicsomként. A mindössze 14 soros vers valaminő boldog aranykorra emlékeztet. Éppúgy mitikus örökidejűséget sugall ugyanakkor, mint a horvát himnusz. A két vers jelenidejű igealakjai erre, a nem múló mítoszi időre utalnak. Az időtlen idill harmóniája és a korabeli valóság között kimondatlan feszültséget érezhetett a befogadó, aki számára nyilvánvaló volt, hogy a versben ábrázolt haza tulajdonképpen megvalósítandó célkitűzés, ha úgy tetszik, egyfajta „ígéret földje", ahová a nemzetnek ezután kell majd eljutnia.

A nemzeti jelképek történetében úgy érzi az ember, némiképp szükségszerűen, mindig vannak mitikus mozzanatok. Márcsak azért is, mert történetük egyik dimenziójában utat tesznek meg a „profántól" a „sacrumig". Visszatekintve szinte lehetetlennek látszik annak rekonstruálása, milyen volt keletkezésük idején a viszonyuk a kor-

társ befogadókkal, hiszen akkor szövegük még nem számított szakralizáltnak. „Megjelenése után a horvát haza nem keltett a közvéleményben nagyobb érdeklődést." – olvashatjuk Andrija Tomašek alapos befogadástörténeti munkájában.[13] Ennek a fontos, a szó pozitív értelmében pozitivista könyvnek alapján ismerhetjük meg a horvát himnusz keletkezésének és karrierjének a mitoszait. Mindmáig homály fedi például, hogy hol született a vers. Fiumében – ahonnan Mihanović elküldte Zágrábba Gaj folyóiratának –, vagy pedig zagorjei otthonában, azon a helyen, ahol ma emlékmű hirdeti a horvát himnusz dicsőségét. Meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy a népszerű kiadványok és tankönyvek által a himnusszá emelés szent pillanatának tartott alkalom, az 1891-es zágrábi országos gazdasági kiállítás megnyitásának előestéjén tartott ünnepi operaelőadás csak egy jelentős lépés volt ezen az úton, de ekkor nem döntött még véglegesen a közvélemény arról, hogy ennek a költeménynek a megzenésített változata lesz az ország nemzeti jelképe.

Azt kell mondani, hogy Közép-Európában – az említett történelmi körülmények miatt – a nemzeti himnuszok elfogadott nemzeti jelképpé válásának az útja nemegyszer évtizedekig tartott. Nehéz megállapítani általában azt a „szent pillanatot", amikor a nemzet megteszi ezt a gesztust. Mert az is kérdés, ki van erre följogosítva szuverén politikai intézmények híján? Hiába tapsolt lelkesen a prágai cseh közönség Tyl darabjának betétdalát meghallgatva 1834 decemberében, hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg a cseh közvélemény szemében a Kde domov můj első számú nemzeti jelképpé vált. A XIX. század lengyel szabadságharcaiban nőttön-nőtt a híres csatadalnak, a Dabrowski-indulónak a népszerűsége, de állami jelkép csak a független Lengyelország újjászületése, 1918. november 11. után lehetett belőle, a jogi kodifikációra pedig még később, csak 1927-ben került sor. E néhány példa talán jól illusztrálja, hogy a horvát himnusz hosszú útja a nemzeti-állami jelképpé válásig egyáltalán nem tekinthető kivételesnek.

Jelena Očak monográfiájában három szakaszra osztja föl a horvát himnusz befogadástörténetét: 1861–1918, 1918–1945 és 1945–1991. Közben a horvát történelem tragikus cezurái és hullámzásai. A nemzeti jelképként számon tartott verset és rendre érintették e változások. Magát a szövegét is néhány helyen módosították, napi politikai szempontokat figyelembe véve, különösen a földrajzi jelképeket igyekeztek bővíteni, a Drávával és a tengerrel, hogy ne maradjanak „fehér foltok" a szöveg által rajzolt Horvátország térképen. Kritikusan jegyzi meg az irodalomtörténész: „Jó példája ez a költemény a politika agresszivitásának és rövidlátásának, mivel a *Horvát hazát* kezdettől fogva kevésbé tartották irodalmi műnek, sokkal inkább eszköznek a horvát nemzet önállóságáért vívott harcban."[14] Ez persze a nemzeti jelképek esetében bizonyos fokig kikerülhetetlen; amikor elindulnak „sacrum" természetük felé, többé nem tekinthetők csupán műalkotásnak, ha az irodalomtudománynak jogos igénye is esztétikai elemzésük.

Irodalmi és nemzeti kultusz tárgyaivá válnak a nemzeti himnuszok, és a horvát himnusz e tekintetben igen gazdag és tanulságos múltra tekinthet vissza; megkockáztatom, hogy kultusztörténete jóval színesebb, mint számos közép-európai rokonáé. Kevés nemzeti himnusznak állítottak például emlékművet. Térségünkben a legutóbb, sok évtizeddel a horvát után, a lengyel himnusznak készült emlékműve. 1990 óta Kölcsey Hymnusának születésnapja, január 22. a magyar kultúra napja, nem munkaszüneti nap, de ünnep, méltó megemlékezések alkalma.

Megemlékezésül kiegészíteni szeretném a horvát himnusz külföldi útjának a történetét. Tudunk arról, hogy még a múlt században született szlovén változata, később csehre is lefordították, első és utolsó versszaka létezik francia és olasz változatban. 1993-ban a Tiszatáj című folyóirat decemberi számában jelent meg magyarul Csordás Gábor fordításában.

JEGYZETEK

1. Fabrio, Nedjeljko: Lux aeterna croatica. In: Nedjeljko Fabrio: Koncert za pero i zivot. Zágreb, 1997. 168.
2. Soucková, Milada: Locus amoenus: jeden z aspektu ceské národni tradice. In: Locus amoenus – místo líbezné. Praha, 1994. 7.
3. Lukácsy Sándor: A Hymnus és a Szózat. In: Hymnus – Szózat. Budapest, 1999. Lapszám nélkül.
4. Matos, Antun Gustav: Lijepa nasa. = Hrvatska Sloboda. 1910. 1–2. sz. 113.
5. Tomasek, Andrija: „Lijepa nasa" (Pripovijest o hrvatskoj himni). Zagreb, 1990. 15–18.
6. Sandor-Dalski, Ksaver: Antun Mihanović u slavu stogodisnmjeg rodendana napisao i na proslavi „Kolo" 10. lipnja 1896. = Vijenac 1896. 24. sz. 372.
7. Vodnik, Branko i. m. 23.
8 Ezt az írását Mihanović 1828-ban keltezte Pesten. Vö. Jelena Ocak: Antun Mihanović. Zagreb, 1998. 150. A monográfia szerzője így fogalmaz a költő akkori haza tudatáról: „...Mihanović nem titkolja, milyen hazáról van itt szó. Ez a haza a Magyar Királyság, azaz a Háromegy Királyság is mint Szent István koronájának egyik országa."
9. Vodnik, Branko: „A költőt Goethe Mignonja vonzotta, a citromok meg narancsok hona, és sóvárgása indította erre a tájra." = Hrvatsko Kolo 1910. 11.
10. Itt csupán Vladimir Gudel: Njemacki utjecaji u hrvatskoj preporodnoj lirici (Német hatások a horvát ujjászületés lírájában), Vijenac 1903., valamint Karol Rosenbaum: Literárne pozadie básnickej tvorby mladého Jána Kollára (Az ifjú Ján Kollár költészetének irodalmi háttere) című tanulmányára utalok (In: Ján Kollár (1793–1993.) Szerk. Gyril Kraus. Bratislava, 1993. 101.).
11. Ocak, Jelena I. m. 215.
12. Tomasek, Andrija I. m. 18.
13. Tomasek, Andrija I. m. 28.
14. Ocak, Jelena i. m. 201.

LŐKÖS ISTVÁN

„A Zrínyi–Frangepán összeesküvés”

JEGYZETEK EUGEN KUMIČIĆ REGÉNYÉNEK MARGÓJÁRA

1.

„Zrínyi vére mosta Bécset, // S senki bosszút nem állt...” – írta Kölcsey a *Rebellis vers* kezdő soraiban – félreérthetetlenül utalva a Wesselényi-féle összeesküvés tragédiájára, s korrigálva is a mozgalom megnevezését – bár úgy látszik: még nem elég maradandóan. A bécsújhelyi, bécsi és pozsonyi kivégzésekkel lezárult 17. századi Habsburg-ellenes szervezkedés máig is Wesselényi-féle mozgalomként él a köztudatban s historiográfiánkban – jóllehet Wesselényi nádor már jóval a radikális fordulat előtt elhalálozott, a mozgalom meghatározó vezetői Zrínyi Péter horvát bán, valamint sógora: Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc országbíró voltak. A korszokás szerinti teátrális kivégzés is hármójuknak jutott osztályrészül. Erasmus Tattenbach és Bónis Ferenc lefejezése nem ennyi szcenírozással történt.

Másként, a Kölcseyével egybehangzó formában él a horvátok köztudatában a mozgalom emléke-öröksége: a történetírás *Zrínyi–Frangepán összeesküvésként* tartja számon, s a 19. századvég nagyszabású történelmi regényének címlapjára is ugyanezt írta horvátul a szerző Eugen Kumičić: *Urota Zrinjsko-Frankopanska.* Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf vértanúsága a 19. századtól a horvát nemzeti szabadság szimbóluma, 1919-es újratemetésük óta fokozottan is, amikor a hamvak több tízezres tömeg jelenlétében a zágrábi dómban végső nyughelyre találtak. A nyughelyet jelölő emléktáblánál – a mártíromságra emlékeztető felirat mellett – mindig új koszorúk és friss virágok jelzik: nemzeti zarándokhelyen állunk. A második világháború után hosszú időre szilenciumra ítélt kiváló költő és néprajztudós, Olinko Delorko társaságában 1971 tavaszán magam is ott szorongtam a székesegyházban a vértanúk kivégzésének háromszázadik évfordulóján (április 30.) azon a demonstratív szertartáson, amelyet Zágráb érseke celebrált, s amely a független Hovátországért folyó akkori küzdelem egyik manifesztációja volt. (A nyitányt az 1967. március 15-én nyilvánosságra hozott nyelvi *Deklaráció* jelentette.) Százak szorongtak a székesegyházban, s hallgatták a zágrábi főpásztor, Kuharić érsek emlékbeszédét s tele volt a dóm előtti tér is – a Kaptol. Az idős költő szerint Zágrábban 1945 óta itt énekelték először nyilvánosan a hatalom által tiltott horvát himnuszt...

A mítoszi méretű Zrínyi–Fangepán kultusz kialakulásában meghatározó jelentősége-szerepe volt Eugen Kumičić már említett regényének. Az *Urota Zrinjsko-Frankopanska* (A Zríny–Frangepán összeesküvés) a 19. század legvégén, 1892–93-ban jelent meg folytatásokban a népszerű *Dom i svijet* (Haza és nagyvilág) lapjain. Később megannyi kiadása volt még könyvalakban is. A könyvesboltok polcairól ma sem hiányzik. Az egyik legolvasottabb horvát regény lett, s talán még ma is az – a történelmi tárgyú belletrisztika kedvelői körében mindenképp. A megjelenés idején (a Khuen-Héderváry

rezsim félidejében vagyunk) Kumičić következetes jogpárti elkötelezettségű nemzeti érzülete magyarázza popularitását. Az író élete végéig a Starčević-i ideológián nyugvó, a horvát nemzeti önállóság ideáját képviselő és hirdető politika egyik legelkötelezettebb vállalója volt, ami valamennyi történelmi regényének alapeszméjét és tendenciózusságát determinálta. Ez a politikai attitűd erős osztrákellenességgel párosult.

A magyar olvasót ezek után okkal érdekelheti: milyen az adott történelmi időszak és a magyarokat és horvátokat egyformán érintő nemzeti tragédia interpretációja e monumentális, a horvát klasszikus szépirodalom egyik népszerű műveként számon tartott regényben?

Kumičić prózája egyfelől a horvát nemzeti romantika Šenoa teremtette hagyományához, másfelől a Zola képviselte naturalista regény elméletéhez és gyakorlatához kötődik. E kettősség munkál az isztriai-primorjei fogantatású *Začuđeni svatovi* (Az elámult násznép) regionális létformát bemutató regénye lapjain éppúgy, mint az író történelmi tablóinak egy részében. Igaz: a legjobb Kumičić-regényként aposztrofált *Gospođa Sabina* (Sabina nagysád) jócskán rá is cáfol erre. Azt gondolnánk ugyanis, hogy a Zola-i naturalimus horvát apologétája és teoretikusa regényíróként itt is követi francia mesterét. Paradox módon az ellenkezője történt: amit Kumičić regényteoretikusként a műfajról írott dolgozatában (*O romanu*, azaz: A regényről) elutasított, itt mindazt már-már gondos aprólékossággal felhasználja. Ez a sikerkönyv így – módszerbeli megoldásait tekintve – közelebb áll a műfaj Guerrazzi- vagy Dumas-típusú változataihoz, mint a Zola javasolta műfaji alakzathoz. Ott van persze némiképp a Balzac-i motiváció is, hisz témaválasztása akár Balzac-inak is mondható, ami kemény társadalomkritikával párosult (a gazdasági és erkölcsi bomlás, a nemesség agóniája, a hipokrízis kóros burjánzása a bírálat tárgya), ám formavilágát és eszköztárát tekintve Dumas megoldásait követi.

A tíz évvel később megírt *Urota* már más arculatot mutat. Történelmi regény lévén, az olvasó is, a kritika is a Šenoa-i modell követését várta, azaz a Walter Scott-i példa századvégi reprezentációját, ehelyett a Zola-i *experimentalizmus* és *faktográfia* jegyében fogant regényszöveget kapott. Az *Urotá*val kapcsolatos kritikusi fenntartások is ebből fakadnak. A fordulatos cselekményű, romantikus karaktereket mozgató, a historizmus valószerűségét és írói fantáziát mesterien elegyítő Šenoa történelmi tablói után ez a regény mozgalmasságot, romantikus alakrajzokat nélkülöző, olykor történelmi adattárnak tűnő tényanyagot halmozó voltával kétségtelenül eltér a Walter Scott-i modelltől. Ezt a hagyománnyal kapcsolatos hiányérzetet némiképp a műfaj közép-európai kontextusa is hatványozza: a kortárs Gárdonyi Géza, Henryk Sienkiewicz s Alois Jirásek opuszaiban még mindig erős a kötődés a Scott-i hagyományhoz – jóllehet, a történelmi hitelesség záloga náluk is a historiográfia eredményeinek kamatoztatása.

A főhősök (Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf) a „nemzeti idea perszonifikációjával" Kumičić művében is megkapják ugyan a kellő „mítoszi aurát", küllemük megjelenítéséből a történelmi pátosz sem hiányzik, ám személyiségrajzuk messze áll attól az individualizálástól, amely Šenoa hőseinél érvényesül.

A regény méltatásakor további fogyatékosságként szokás említeni a meseszövést, olykor a dialógusokat vagy egy-egy szereplő monológját terhelő hosszas, inkább egy történelmi esszébe illő fejtegetések sokaságát, s szóvá tették már azt is, hogy Bare Poparićtól, Ivan Kukuljevićen át Tadija Smičiklasig (jeles horvát történész volt valamennyi) hány, történettudóstól származó szövegrész épül a regény szövetébe idézetek

formájában. Egy Zrínyi Péter és Fangepán alakrajzát érintő, visszatérő kritikai észrevétel szerint pedig a cselekmény előrehaladtával a két főhős mindinkább az író szócsöve lesz.

„Az" *olvasó* viszont mintha nem törődne e „szakmai" kifogásokkal, az első megjelenéstől napjainkig változatlan érdeklődéssel veszi kézbe a regényt, amely számára egyértelműen a horvát nemzet vértanúinak monumentuma. Nemzettudatot formáló hatása tehát elvitathatatlan...

2.

De miről is szól valójában ez a több száz oldalas, szereplők sokaságát felvonultató, folyamszerűen hömpölygő szövegáradat? Többről annál, amit a cím ígér. Az eseménytörténet egésze a Zrínyi és a Frangepán család, egyben a közös horvát–magyar nemzetsors egyik legtragikusabb fejezetének regényes foglalata. Mindjárt a cselekményt exponáló fejezetben iskolai történelemóráról ismert adatokkal szembesülünk s ezek kapcsán a tragikumáról nevezetes dátummal: 1664. Ez a szentgotthárdi csata s az azt követő vasvári béke megkötésének és Zrínyi Miklós tragikus halálának esztendeje. A további fejezetek aztán annak a hét esztendőnek történetét foglalják magukban, amely a vasvári békétől, illetve Zrínyi Miklós halálától a vértanúk kivégzéséig eltelt. Ezek alapján máris megnevezhetjük a rgényidő határpontjait: 1664 és 1671. Ebben az időkeretben történetírói pontossággal és részletességgel elevendnek meg mindazon történések, amelyek a kor osztrák–magyar–horvát históriáját, a birodalom és a két, defenzívában lévő államalkotó nemzet: a horvát és a magyar küzdelmét alkotják. Kumičić szinte a korabeli történész tárgyismeretével tud szólni a Határőrvidék (Vojna krajina) lakosságának zaklatásáról, a külországok bécsi követeinek tevékenységéről, kormányaikhoz küldött jelentéseikről, XIV. Lajos és I. Lipót viszonyáról, az udvari kancelláriа tevékenységéről, Paul Hocher, Wenzel Lobkowitz, Montecuccoli, Rottal János, Christoph Abele perbeli szerepéről, a – ma így mondanánk – koncepciós per megszervezéséről és lefolyásáról, a bécsi udvari kémhálózat tevékenységéről stb. Hasonló kompetenciával informál a szervezkedés mozzanatairól, bizonytalanságairól, Wesselényi nádor és Nádasdy Ferenc, valamint Vitnyédi István és mások szerpéről.

Az imponáló információs készlet befogadását a Zrínyi és a Frangepán család magánéleti jelenetei hivatottak élményszerűvé tenni. Frangepán házassága, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona mátkasága majd esküvője, a költő Zrínyi özvegye és a Zrínyi család viszonya emelendő ki elsősorban, de azok a jelenetek is, amelyek az osztrák katonaságnak a horvát pórnéppel szembeni atrocitásairól szólnak. A művészi ábrázolás hitelét célozza a magánéleti szférát érintő szituációk egész sora, elsősorban is a Zrínyi Péter és Frangepán Katalin házaséletének, gyermekeik iránti szeretetének mozzanatait ábrázoló jelenetek. Bennük egy 17. századi miliőbe illesztett, de a modern olvasó számára is hihető családi harmónia képei elevenednek meg. Hasonlóan vélekedhetünk az epizódszereplők jellemrajzairól is: a tudós szótáríró és jeles barokk hitszónok, Belostenec atya alakrajzára gondolhatunk, vagy éppen a vlachok főpapja, Mijakić vladikáéra. A rendháztól rendházig gyalogszerrel vándorló, szótára szókincsanyagát e vándorutakon gyűjtő, a regula előírta szegénységben élő pálos szerzetes a Novi Grad-i palota fényes, selyemmel tapétázott vendégszobájában vétkesnek érzi magát, hogy „bűnös testével" a várpalota főúri nyoszolyáján hajtja álomra fejét. Mijakić vladika ellentétes személyiség: bizánci fondorlatossága, politikai ravaszkodása mérhetetlen hedonizmussal

párosul. Hasonlóan ügyes ecsetvonásokkal rajzolt regényalak, epizódszereplő Frangepán menyasszonya nagynénjének, Klementina asszonynak férje, Barnaba gróf. A tíz év óta vak, köszvényes és fölöttébb házsártos öregúr, a Velencei Köztársaság egykori prokurátora bármely kortárs európai regény világában otthonosan mozoghatna. Kumičić jelenetező képességének remek dokumentuma a vak gróf visszaemlékezése az ifjú Báthori Zsófiára, akibe harminc év előtt, velencei látogatásakor, „sok patrícius szerelmes volt", s most az ő „sápadt arca [is] megélénkül, s a sűrű ráncok között ... távoli emlékek ragyogása" villan.

Kérdés persze: a főszereplők alakrajzaiban hol, mikor s milyen mértékben jelenik meg a stilizálás, megmintázásuk során mikor s milyen mértékben tud elszakadni az író a historiográfiabeli Zrínyi- vagy éppen Frangepán-képtől. A válasz a két horvát vértanú, továbbá a csak hosszas megpróbáltatások után elhalálozó Frangepán Katalin s az utolsó Zrínyi-sarj: János jellemrajzának szemügyre vétele nyomán fogalmazódhat meg.

A két főúr végnapjai szituációk egész sorát kínálják az írónak, amelyek az epikum, az esztétikai minőségek szempontjából kitűnően kamatoztathatók. A lélekállapot leírása a szubjekivitást sem nélkülözi, ami a kritika által kifogásolt adatáradat ellentételezése s a lelki gyötrődés extenzív bőségű megjelenítéseként értelmezhető. A cselekmény lassú, sokak szerint nehézkes kibontakozása után a történések e végső szegmentumaiban mind Zrínyi, mind Frangepán tragikus hőssé magasztosul. Lélekállapotuk festésekor Kumičić a narráció eszközéhez nyúl. A választott elbeszélő modor nemcsak a vigasztalan környezet, a siralomházzá lett fegyvertár ridegségének ábrázolására alkalmas nála, hanem a hősök tudatállapotának megjelenítésére is. Cselekvéseik (imádkozás, levélírás, a szolgáikkal folytatott párbeszéd), a vigasztalásukra küldött kapucinusokkal inkább csak az együttimádkozás szintjén megjelenő kapcsolat, máskor a múlt látomásos megidézése, az ősökkel való lelki korrespondencia, majd meg a félőrültség állapotának képei mind megférnek e narratív előadásmódban. Az olvasó csak a jellemrajz e végső szegmentumának végére érve eszmél fel: az író az előadás hevületében már maga is szereplőiben él, gondolkodik. A fegyvertár rideg kulisszái között gyötrődő, a halálra készülő, sorsával számot vető Zrínyi alakrajza itt a teljes beleélés példája a regényben, a múltat idéző víziók leírásakor különösképpen. Az egész életutat és az ősök tragikus történetét-sorsát a zaklatottság állapotában lepergető emlékezet történelmi látomássá szélesül, amelyben három színtér: Szigetvár, Varasd és Bécsújhely villan fel, mindhárom a Zrínyi család „dicsőségének" és „szörnyű sorsának" színhelye: „Aki a horvát jogokat oltalmazza, annak el kell pusztulnia: egyiknek Sziget alatt, a másiknak a Varasd környéki erdőben, a harmadiknak Bécsújhelyen!" A tudat mélyéről előtörő emlékekkel viaskodó hős – belső, lelki viharzásai után némiképp megnyugodva – hajnalig „a feszület előtt térdepel" és imádkozik.

A drámai effektusok, az atmoszférateremtés, s nem utolsó sorban a főhősök (Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, Zrínyiné Frangepán Katalin, Zrínyi János) morális tartásának a regény utolsó harmadában tapasztalható halmozódása a regény értékvilágát minősítő korábbi vélekedések felülvizsgálatára biztatnak. A cselekményépítésnek a regénystruktúra egészében ez a lassan emelkedő, majd a végkifejlethez közeledve mind intenzívebb emelkedést mutató íve egy a hagyományostól eltérő, modernebb regénypoetológai felfogás irányába mutat, ami részben az író naturalizmus melletti elkötelezettségéből, részben viszont a századforduló európai regényének nóvumai iránti fogékonyságából, affinitásából fakadhat. Ilyen aspektusból szemlélve az *experimentalizmus*, a *faktográfia* vitathatatlan volta is más megítélést kaphat, hiszen az oly sokszor kifogá-

solt *történeti adattár jelleg* éppenséggel ama 20. századi regénytípus irányába mutat, amelyben majd a tanulmány vagy esszé jellegű betétek, kommentárok elfogadottan „nehezítik" a cselekményt, sőt korszerű epikai erénnyé válnak. S ha a Kumičić-műnél jóval gyöngébb alkotásként számon tartott Vjenceslav Novak-opuszt, a *Dva svijeta*t (Két világ) a Krleža-i művészregény (*Povratak Filipa Latinovicza* = Filip Latinovicz hazatérése) korai előzményeként aposztrofálják, úgy az *Urota* historiográfiai jellegű passzusait fenntartás nélkül rokoníthatjuk a 20. századi horvát mester, Krleža szintézisregényének, a *Zastave*nak (Zászlók) esszét és dokumentumanyagot elegyítő szövegfolyamával. Már csupán annak okán is, hogy a fiatal Krleža számára ez a Kumičić-regény az egyik meghatározó, nemzeti érzületet formáló olvasmányélmény volt.

3.

Vázlatunk megírásának alkalma (a horvát–magyar perszonálunió kilencszáz éves évfordulója) indokolja a regény szövetében megjelenő magyar színvilág és motívumanyag iránti fokozottabb figyelmet. Kumičić következetes jogpártisága, a regény megírásának és megjelenésének belpolitikai konstellációja: a Khuen-Héderváry-rezsim (1883–1903) s a századvég és századforduló horvát irodalmában gyakori magyarellenes felhangok (Gjalski: *Za materinsku riječ* [Az anyanyelvért] 1848–49-es témájú regényére, *Izelt Grinczinger Pál-a na Magyar Tenger* [Grinczinger Pál kirándulása a Magyar Tengerre] című szatirikus írására, Matoš magyar tárgyú publicisztikájára s néhány elbeszélésére kell gondolnunk) egyaránt serkentik az érdeklődést. A közös múlt megítélésében vajon az illír mozgalom képviselőiként is magyarofil művekkel jelentkező Ljudevit Farkaš Vukotinović és Mirko Bogović prózájának tárgyszerűségét követi az *Urota* szerzője, avagy a novellistának kitűnő, de regényíróként már esztétikum és történelmi hűség dolgában olykor vitatható opuszokkal is jelentkező Ksaver Šandor Gjalski negatív előjelű magyarságképéhez igazodik.

Úgy tűnik: a naturalista ténytisztelet írónkat megóvja a politikai aktualizálás csábításától. Az ifjabb Frangepán, Orfeo gróf magyarok iránti ellenszenvét rövid történelmi eszmefuttatásban manifesztáló gondolatait leszámítva a félezer oldalas regényben horvátok és magyarok egyaránt az osztrák tirannizmus kárvallottjaiként, szenvedő alanyaiként vannak jelen. „Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam", azaz Magyarországot előbb rabbá, aztán koldussá, majd katolikussá teszem – idézteti Kumičić Frangepán Ferenc Kristóffal a lipóti politika jelmondataként felfogható közismert bécsi álláspontot. „Mindezt Horvátországra is vonatkoztatta a király!" – írta Frangepán a mainzi választófejedelemnek.

A horvát–magyar sorsazonosság vezérfonalként húzódik a cselekményben egészen a végkifejletig, ami az összeesküvés tényeiből szükségszerűen következik. Kumičić imponáló tájékozottsággal jeleníti meg az elégedetlenkedő horvát és magyar főurak Stubnyafürdőn tartott tanácskozását; Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc mátkaságának és házasságának eseménysorát; házasságkötésük körülményeit, a felső-magyarországi protestáns elégedetlenkedés, a protestáns vallásszabadságot követelő eperjesi országgyűlés történéseit; a császári sereg felső-magyarországi betörését; Heisler generális katonáinak kegyetlenkedéseit; Thököly István mindhalálig tartó helytállását Árva várában s Imre fiának szökését stb. Drámai jelenetek informálják az olvasót Wesselényiné elhurcolásáról, Pottendorf feldúlásáról és Nádasdy Ferenc letartóztatásáról, a felső-magyarországi vesztőhelyek felállításáról és a kivégzésekről, a megvádoltak birtokainak elkobzásáról,

a falvakban felállított akasztófákról, a felperzselt viskókról, egyáltalán a magyar országrész megannyi szenvedéséről.

A felkelés okait és következményeit vázolva a jogtalanságok, törvénytelenségek egész sorát lajstromozza az országgyűlés feloszlatásától a lakosság megsarcolásáig. Mindezek summázatát Gundulić ezredessel mondatja ki (a jeles horvát költő Ivan Gundulić császári tisztként szolgáló fiáról van szó): „az osztrákok egy év alatt több pénzt vittek el Horvátországból és Magyarországról, mint a török harminc esztendőn át."

Az ítélőszék és tagjai tevékenységét részletezve mindig hangsúlyosan jelenik meg a regényben azok elfogultsága, palástolatlan magyar- és horvátgyűlölete. A Rottal János irányította „iudicium delegatum" s a Paul Hocher kancellár elnökségével zajló per ítélőbíráinak „pártatlanságát", egyértelmű magyar- és horvátellenességét illusztrálandó álljon itt egy részlet a regényből: „Johann Paul Hocher, ez a tiroli születésű, »szemtelen, tolakodó ember, aki az írnokok legalacsonyabb fajtájából kapaszkodott fel az udvari kancelláriáig«, szívből gyűlölte a horvátokat és a magyarokat és gyakran mondogatta, hogy legszívesebben saját vérükben fojtaná meg őket ... I. Lipót őt nevezete ki vizsgálóbíróvá Bécsben, Rottal grófot pedig Pozsonyban ... Hosszú kihallgatások, végeláthatatlan jegyzőkönyvek, szörnyű vádak, számtalan hamis tanú, akiket sohasem szembesítettek a vádlottakkal, akiket azok sohasem láttak; a legalávalóbb árulások, a legszégyenteljesebb és leglelkiismeretlenebb rágalmak s mindezek koronája: a szörnyű szenvedés, kínvallatás! Különböző államok követei hosszú jelentéseket írtak kormányaiknak a »tekintélyes összeesküvők« elleni nagy perről. Politikai per a tizenhetedik században! ... A vizsgálati jegyzőkönyvekben Zrínyi, Frangepán, Nádasdy, Lahn ... és mások neve mellett gyakran említtetik a szenvedés, a kínvallatás."

A Hocher vezette „bíróságban egyetlen horvát és magyar sem volt" – emlékeztet Kumičić – s ez a bíróság a halálos ítéletek meghozatala mellett Magyar- és Horvátország teljes jogfosztását is kimondatja majd: a lázadás folyományaképp „a horvátok és a magyarok minden jogukat elvesztették."

A krónikás következetességgel felépített, a per, a kivégzések eseménytörténetét adatszerűen, ám mindig gondolkodásra serkentően előadó, a mártírok, majd Zrínyi özvegye és gyermekei (különösképpen János fia) lelki és fizikai gyötrelmeit lélektanilag is árnyaltan bemutató regény a szenvedés, a helytállás, a nemzeti aszketizmus drámája lesz, nemzettudat és erkölcs reprezentációja, amelyben – a végkifejlet felé haladó cselekmény keretében – a közös horvát–magyar sérelmek és küzdelmek mind jobban egybefonódnak. S mert a történelmi tények mellett a regénystruktúra belső törvényei is ezt kívánják: a zárófejezet a még életben maradt Zrínyi utódok: Ilona és János sorsának foglalata lesz. Ilona története – históriai hűséggel – a magyar szabadságmozgalommal fonódik egybe, János élettragédiája az írói átélés, a beleélés pszichológiailag kitűnően megokolt példája, szomorú, már-már balladisztikus akusztikájú epilógusa a két nemzetet egyformán érintő mártíromság kitűnő epikai interpretációja.

Kumičić rokonszenvvel teli sorokat szentel a Thököly- majd a Rákóczi vezette szabadságküzdelemnek, amelyben „a felkelés lelke ... Ilona volt, Zrínyi Péter leánya." „A magyarok egyetlen nőt sem dicsőítettek úgy, mint Ilonát ... , s egyetlen név sem lelkesíti úgy őket, mint az ő fiáé", azaz II. Rákóczi Ferencé – olvassuk a zárófejezetben, s ugyanott azt is, hogy „két éven át verekedtek a kurucok és a labancok". I. Rákóczi Ferenc özvegye és a második hitvestárs, Thököly Imre a horvát–magyar sorsazonosság jelképévé nő e regény kuruc szabadságküzdelmekre alludáló soraiban, amelyet e két ember egymás iránti szeretetén túl az osztrákokkal s a császárral szembeni gyűlölet

s jogos bosszúvágyuk motivál. Nem aprólékos jellemrajzot kapunk, inkább sommás összegezést, de e summázatból kicseng az írói rokonszenv, a hősök s az általuk képviselt üggyel szembeni affinitás. „A magyar főurak bátran védekeztek, de végül elbuktak – mondja Kumičić –, Thökölyék „minden várat feladtak, Munkács kivételével, azt Zrínyi Ilona védte hősiesen, az egész világ által csodálva. Élelmük elfogyván megadta magát Caraffa generálisnak. Ez a Caraffa ... tízezer embert gyilkoltatott le Magyarországon, az eperjesi »véres színjáték« az ő műve volt. Éjjel-nappal mészároltatta a népet. Nagyobb borzalmat sohasem látott Magyarország."

Zrínyi Ilonát és gyermekeit a császáriak Bécsbe vitték, s egymástól elszakítva őket, mindőjüket kolostorba zárták – írja tovább tényszerűen, egyetlen hatásos, az olvasóban már eddig is táplált, Bécs iránti ellenszenvet fokozó mondattal jellemezve az udvar brutalitását: „Kollonich bécsi püspök, a későbbi kardinális, lábbal rugdosta be a kolostorba a tizenhat esztendős [Rákóczi] Borbála Juliannát ..."

Emlékeztetnünk kell még a regény Zrínyi Ilona további sorsát elbeszélő szegmentumára – lévén, hogy írója ebben is közös horvát–magyar hősként ábrázolja Munkács védőjét. Bécsből – a tényeknek megfelelően – a Thököly fogságában lévő Heisler generális kiadatása ellenében szabadul – „szomorúan", anélkül, hogy gyermekeit megölelhette volna. „ ... Férjével Nikomédiába ment, ahol 1703-ban meghalt. Galacban, a lazaristák templomában temették el. Sírján latin felirat hirdeti, hogy Domina Helena Zrini, nemének és századának dicsősége, akit egyformán magasztalnak horvátok és magyarok. Felsoroltatnak erényei és szenvedései, röviden, gyönyörűen. Thököly három évvel később halálozott el, Ilona mellé temették."

A történelmi tudat formálásának e szűkszavú, ám érzelmi effektusokra épülő módja a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek vázlatos bemutatása esetében is érvényesül. Sőt! A fejedelem horvát rendekhez intézett kiáltványának a regényszövegbe iktatása romantikus pátosszával lelkesítő célzatú: „Mindenki rohant [Rákóczi] zászlaja alá, a nép is, a főurak is. A francia király pénzzel támogatta. Bécs félni kezdett. 1702-ben a felkelés kiterjedt egész Magyarországra. Rákóczi felhívással fordult a horvátokhoz is, hogy csatlakozzanak seregéhez: »Horvátok! Nem látjátok, hogy a császári kamara lezárta a tengert? Nem érzitek, hogyan szabdalja szét hazátokat Ausztria? Horvátok! Szabad nép vagytok-é, amíg nektek a varasdi és a karlovaci generálisok parancsolnak? Ó, míly szégyen! Hol van ősi és dicső báni méltóságtok? Emlékezzetek családjaitok ama hőseire, akiket az osztrákok kivégeztek! Hol vannak a Zrínyiek, akiknek nevét az egész világ dicsőítette? Hol vannak a Frangepánok, a haza erős oszlopai? Hol vannak? Nemzet vagytok-e még? Emlékezzetek dicső múltotokra! Az erőszakos osztrák uralom nem nyugodott, amíg a királyság vezetőit drága hazánk vértanúivá nem tette!«"

A históriából tudjuk: a proklamáció visszhang nélkül maradt, nem úgy Lipót felhívása, aki álnokul „győzködi a horvátokat": „teljesíteni fogja minden követelésüket, amint békésebb idők jönnek." Kumičić nem kommentál, egymás mellé helyezi a kurucmozgalom 1707–1735 közötti eseménytörténetét s a császári ház oldalán „a török elleni háború idején" hadba lépő horvátok áldozatvállalását és Bécs későbbi szószegését – az utóbbi, Bécs melletti elkötelezettséget félreérthetetlenül politikai tévedésként interpretálva. Nem írja le, de az alábbi passzus intonációjával félreérthetetlenné teszi Rákóczi mozgalma iránti rokonszenvét: „Rákóczi sokáig háborúzott, kezében tartott minden hatalmat, 1707-ben pedig, az ónodi országgyűlésen megfosztotta a magyar tróntól a Habsburgokat. I. Lipót az esemény előtt két évvel, valójában a trónja elleni legnagyobb felkelés idején, elhalálozott. Fia, I. József egyre-másra küldte seregeit Ma-

gyarországra. Rákóczi így nem tudott sokáig védekezni: az ország kifosztva, pusztasággá téve, a nép mezítelen volt és éhezett. Az 1711-es szatmári béke után Rákóczi három évet Párizsban töltött az udvarnál, aztán Törökországba ment a szultánnal tárgyalni, miként lehetne megtámadni újból Ausztriát. Rodostóban halt meg, nem messze Konstantinápolytól 1735-ben. Egész Magyarországon szörnyű csend honolt, ám a hatalmas üszkös romok hamuja alatt izzott a parázs ..."

És mit kaptak a Rákóczi hívására csendben maradó, Lipót szavára viszont hadra kelő horvátok a török megszállta területek visszahódítása után? Erről is tárgyszerű képet rajzol írónk. „Minden visszahódított föld az udvari kamaránál" maradt, „a Határőrvidék királyi tulajdon", „Horvátországot szörnyű adókkal sarcolja a hadsereg", az „emberek a török fogságába menekülnek", „sokan gyermeküket adják el a töröknek, hogy az osztrák adót kifizethessék." „Alberto Caprara generális falvakat és városokat perzselt fel Szlavóniában, éjjel-nappal gyilkolta a népet, öreget, asszonyt, gyermeket, eszelősen azt ordítva: minden horvátot kiirtat ..." „Az udvari kamara idegeneknek adta el, potom áron, a horvát főurak és nemesek legjobb birtokait..." „A Horvátországot megnyomorító karlócai béke után Bécs nem gondolt többé ígéreteire. »Eljöttek a békésebb idők, de a jogos horvát követeléseket nem teljesítették«. Bécsi generálisok gázolták le Horvátországot, benne minden isteni és emberi törvényt. Horvátország sohasem látott nagyobb szörnyűséget."

4.

Példáinkat nemigen szükséges szaporítani, ennyi is elegendő bizonyítani: az *Urota* magyarságképe a 19. századi horvát regény kontextusában sajátos, egyedi jelenség. Hangsúlyai nem a horvát–magyar ellentétekre, ellenkezőleg: a sorsazonosságra esnek, ami két, nagyjából egykorú Gjalski-opusz: az 1892-ből való *Osvit* (Virradat) és az 1906-ban megjelent *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) párhuzamában lehet szembetűnő. Az előbbi az illírizmus korának regénye, benne a horvát–magyar viszony feszültségei a meghatározók, hősei többsége a magyarok részéről elszenvedett vélt vagy olykor valós sérelmek szószólója, s bár köztük *madjaron*, azaz magyarofil érzelműek is felsorakoznak, a műegész magyarságrajza nem a megbékélés lehetőségeinek, távlatainak foglalata, sokkal inkább az 1790-es országgyűlés óta tartó és az illír korszakban tetőző nyelvhasználati viták fakasztotta szembenállás kifejeződése. Igaz: az *Osvit* jó regény, kompozíciós erősségei, sikerült alakrajzai, egyáltalán esztétikuma mind erre utalnak. Nem így a másik mű, a *Za materinsku riječ*, amelyről – mindjárt a megjelenéskor, 1906-ban – ezt írta A. G. Matoš: „se nem regény, se nem történelem", benne „Gjalski számára 1848 örök frázis, örök karnevál, és kommersz" marad, „ahol trubadúrok módjára szeretnek és Rabelais módján esznek és isznak." Ennél súlyosabb szavakat is papírra vet még – ilyeneket mondva: a *Za materinsku riječ* „gondolatok nélküli és frázisokkal teli könyv, egy átlagos intelligencia, banális obszerváció, reklám jellegű politikai dilettantizmus terméke". Mi tesszük hozzá: e rossz regényben a magyarság Gjalski formálta „imagoja" hiteltelen, elfogultságainak, tévedéseinek, túlzó vélekedéseinek sokasága a magyarsággal egyébként nem rokonszenvező Matoš számára is elfogadhatatlan. Benne mindaz, ami 1848–49-ben a magyar politikai és állami élet síkján zajlik, közvetett információként a két nemzet konfliktusára redukálódik.

Kumičić műve mindennek ellentéte. Különösképpen az a Rákóczi halála utáni magyarországi állapotokat summázó megállapítása, amely fölött a felületes olvasó talán

átsiklik, a regény minden dimenziójára figyelő befogadó viszont dekódolja üzenetét. Arról a félmondatnyi allúzióról van ezúttal szó, amely szerint Rákóczi mozgalmának leverése majd Rákóczi halála után a Magyarországra szakadó „szörnyű csend" ellenére „az üszkös romok hamuja alatt izzik a parázs...".

Egykorú olvasásszociológiai ismeretek hiányában ma aligha eldönthető: a regény megjelenésekor, a Khuen-Héderváry korszak félidejében, miképpen nyugtázta a kortárs olvasó ezt a futó allúziót, amely másként aligha értelmezhető, mint a kurucmozgalom és az 1848–49 közötti oksági viszony felismerése és sejtetése, s amelynek tüzetes kifejtése viszont már túlnő e regényvilág keretein. Talán akkor sem tévedünk, ha feltételezzük: Kumičić 1890–92–93-ban, tehát a regény megírása és közlésének kezdete idején nem is látta célszerűnek és időszerűnek az 1848-as magyar forradalom, még kevésbé ennek függvényében a negyvennyolcas horvát–magyar viszony értékelésének horvát részről történő revideálását. Az enigmatikus utalás üzenete így is több volt sok kortársi vélekedésnél. Sőt! Talányos volta okán alighanem sokakat gondolkodásra késztetett. Később, egy évtized elmúltával még inkább. Ha ugyanis az *Urota* a csalódásokkal teli horvát–osztrák viszony történelmi számvetése volt, az 1902-ben megírt és közreadott, középkori tárgyú *Kraljica Lepa* (Lepa királyné) – Khuen-Héderváry bukása előtt egy esztendővel – horvátok és magyarok közös múltjának és jelenének ellentmondásait óhajtotta előtérbe hozni – szépírói eszközökkel. Ez utóbbiból éppenséggel nem hiányoznak a magyarellenes felhangok, ám az mégiscsak szembetűnő, hogy nem a magyar 1848–49 „bírálatát" írta meg (miként teszi majd négy év elmúltával, 1906-ban Gjalski), hanem az Árpád-ház horvát történelmi szerepének szépírói krónikáját – épp akkor, amikor történettudományi forrásait e tárgyat illetően nem kevés kritikai észrevétel, megjegyzés kísérte. De ez már egy másik történet, amely újabb tanulmány tárgya lehet...

Ćurković-Major Franciska

Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében*

„Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon. Megmaradni nem tudnék benned, élni nem tudnék itten, hiszen idegen a néped, más a nyelve is, és a sorsa is más, bár hasonló. De ki tud élni a szülővárosában? A szülőváros nem az a hely, ahol az ember élni tud, nem is az a hely, ahol megszületett, a szülőváros az a hely, ahol az ember anyja közelében érzi magát, ahol gyerek volt, ahova visszatérni ilyen izgalmas ünnepség. (...) Zágráb: ez a szó úgy hangzott bennem, mint a mozlimnak Mekka s a zsidónak Jeruzsálem. Vonzott a romantikád, a hagyományod, az előkelőséged, színed és levegőd. (...) S hogy most járom zegzugos utcáidat, látom, megértem, miért szeretlek oly hűségesen."[1]

Hosszú távollét után ilyen dicsérettel köszönti szeretett városát Fejtő Ferenc. Az idézetet első könyvében, az 1936-ban megjelent *Érzelmes utazás* című művében olvashatjuk, és vallomásnak, laudatio civitatisnak, sőt dicshimnusznak is mondhatnánk. A magyar írók a XX. század folyamán Zágrábon átutazva gyakran tartózkodtak itt néhány napig, de egyikük sem írt így, ilyen nagy szeretettel a városról. Megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy a világirodalomban sem találkozunk olyan példával, amelyben Zágrábról vagy valamely más horvát városról ily módon nyilatkoznának. Ez a könyv nem jelent meg ugyan horvátul, (2001-ben francia nyelven látott napvilágot), írója mégsem lehet teljesen ismeretlen a horvát olvasóközönség számára, mert egy másik könyvét *Memoari. Od Budimpeste do Pariza preko Zagreba* (Emlékiratok. Budapesttől Párizsig Zágrábon át) címmel 1989-ben megjelentették horvátul.[2]

Fejtő és Zágráb

Lássuk, miben is rejlik annak a titka, hogy Fejtő Ferencet – akit a horvátok François Fejtőként ismernek – ilyen erős, bensőséges érzelem fűzi Zágrábhoz. Apai nagyapja, Filip Fischel Prágában született, és a család ahhoz a zsidó közösséghez tartozott, amely a német nyelvet és kultúrát tudta magáénak. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc után ment Pestre, ahol a Pester Llyodnál volt betűszedő, majd Nagykanizsán telepedett le, megvásárolta jövendőbelije apjától nyomdáját, és *Zala* címmel magyar nyelvű hetilapot alapított, amely hamarosan napilappá fejlődött. Munkásságát Fejtő apja folytatta. Fejtő anyjának szülei Kiskőrösről kerültek Zágrábba. Zágrábi

---

* Horvát nyelven megjelent: Slika Zagreba u *Sentimentalnom putovanju* Ferenca Fejtőa, In: *Croato-Hungarica. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, Zágráb: 2002. A magyar nyelvű tanulmány a horvát eredeti némiképpen kiegészített és a magyar olvasó számára átigazított változata.

[1] FEJTŐ, Ferenc, *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989, 28–29. A továbbiakban a műből kiragadott idézetek vagy utalások után zárójelben közlöm az oldalszámot.

[2] Eredeti, francia címe: *Memoires. De Budapest à Paris*

nagyanyja sohasem tanult meg magyarul (vö. 26–27.), anyja pedig, mint ahogyan Fejtő visszaemlékezik „beszélt ugyan magyarul, de németül jobban és szívesebben; sajátos megrögzött hibái a magyar nyelvben szállóigékké lettek a családban" (131.). Családjának anyai ága teljesen elhorvátosodott. Ilyen környezetben született 1909. augusztus 31-én Nagykanizsán Fejtő Ferenc, „az elfranciásodott magyar, egyike azon remek újságíróknak, akik tollhegyre tűzik a modern világ káoszát és feltárják, hogy olyan világban és korban élünk, amikor a kontinuitást a diszkontinuitás váltja fel".[3] Mivel korán elveszítette édesanyját, gyermekkorának nagy részét és az iskolai szünidőket is nagyszüleinél töltötte Zágrábban. Éppen ezzel magyarázhatjuk Zágráb iránt érzett rajongó szeretetét. Anyai ágról az egész rokonság kényeztette, szinte a széltől is óvta a gyenge fizikumú, érzékeny fiút, ilymódon kívánván pótolni a pótolhatatlan veszteséget. „Nekem itt fekszik anyám a Mirogojban[4], te őrzöd a 'nyugalom kertjében', s itt voltam gyerek is (...) Véletlenség csupán, hogy nem itt születtem. Hivatalos szülőhelyem mintha csak a te külvárosod lenne. Az volt a hétköznap, az iskola, a betegség, az unalom, te voltál mindig a jutalom, az ünnep, az öröm, az ajándék. Az volt az idegenség, a kitagadottság, az anyátlanság, a tél, te voltál ópapa, ómama, füge, játék és nyár" (28–29.). Mivel gyermekkorában gyakran járt rokonlátogatóban Zágrábban, a gyermek Fejtőn szeretettel csüngő, többnemzetiségű család fontos szerepet játszott jellemének kialakulásában. Mint ahogyan maga is mondja a könyv második kiadásának előszavában: „'Zwei Seelen wohnen ach! in meinen Busen', mondhatnám a német költővel, de talán több lélek is lélegzik ott, mint kettő. Gyerekkorom óta babonának tartom azt a felfogást, hogy az embernek mindenáron egyetlen identitásra kelljen szorítkoznia" (15.). Iskoláit Nagykanizsán fejezte be, majd érettségi után Pécsett, az Erzsébet Egyetem bölcsészkarán folytatta tanulmányait. A pécsi fiatalok egyetemi csoportosulásában az egyik kiemelkedő egyéniség lett. Katolizált, de az egyház tanítása és a mindennapi élet közötti ellentmondás miatt nem látta a társadalmi problémák megoldásának lehetőségét egyházi keretben, s ez szinte szükségszerűen elvezette a kommunista mozgalomhoz. Az 1929-től Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanuló Fejtő már 1930-ban fontos szerepet játszott a fiatal baloldaliak szervezkedésében. 1931-ben megismerkedett József Attilával, kettejük közt meghitt barátság alakult ki. Részt vett az illegális ifjúkommunista mozgalomban, baloldali folyóiratok szerkesztésében. Ezidőtájt kezdődött irodalmi munkássága is. 1932-ben letartóztatták, de Fejtő már letartóztatása előtt fokozatosan kezdett kiábrándulni a kommunizmusból, elsősorban a párt vezetőinek középszerű, szektás viselkedése miatt. A börtönből kiszabadulva véglegesen szakított a mozgalommal. Több, elsősorban baloldali irányultságú folyóiratnak dolgozott. 1935-ben József Attilával és Ignotus Pállal megalapította a *Szép Szó* című irodalmi folyóiratot. „Mindenek előtt ez Attila vágya volt (...) Valami olyant akart alapítani, ami különbözik a többitől, ami csak az övé, egy olyan folyóiratot, amely megingathatatlanul képviseli a humanista és demokratikus elveket"[5]. 1938-ban a *Szép Szó* munkatársaival előadást tartott Makón. Az előadásról írt cikkében annak a véle-

[3] DONAT, Branimir utószavából, In: FEJTŐ, François, *Memoari. Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989, 259. (az eredetileg horvát nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm.)

[4] A Mirogoj, mint ahogyan az Fejtő idézetéből is kivehető, a zágrábi temető.

[5] FEJTŐ, François, *Memoari. Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989, 80.

ményének adott kifejezést, miszerint a parasztság erőteljesebben ellenáll a náci demagógiának, mint a középosztály. Letartóztatták és elítélték. A fellebbezésre várva megtudta, hogy mindenképpen börtönbüntetés vár rá, ezért Párizsba szökött, ahol több tekintélyes folyóirat megjelentette írásait, majd fokozatosan egyre jelentősebb helyet foglalt el a francia kulturális életben. A második világháború befejeződése után Magyarországra visszatérve elégedetlenül szemlélte a helyzet alakulását, majd ismét visszament Párizsba, ahol Magyarország Külképviseletén, majd a France Presse távirati irodánál dolgozott. Figyelemmel kísérte nemcsak a magyarországi, hanem a többi komunista ország eseményeit, és a kelet-európai helyzet szakértőjévé vált. Könyveiben főként e térség történelmét tanulmányozza, választ keresve a mai kor kérdéseire.

A mű keletkezése

Ha feltesszük a kérdést, hogyan is keletkezett Fejtő *Érzelmes utazása*, nem kell sokáig keresnünk a választ. Maga az író felel rá: „1934 nyarán meglátogattad legkedvesebb városodat, ahol a nővéred élt a családjával."[6] Az idézet Fejtő Zágráb iránti érzelmeit illetően is sokatmondó. Erről a nyaralásról 1935-ben cikket jelentetett meg a *Nyugatban*, s alig néhány nappal ezt követően, Dormándi László felkínálta neki a lehetőséget, ha az útinapló könyvvé kerekedne, szívesen kiadná. Fejtő elfogadta az ajánlatot, és hozzálátott *az Érzelmes utazás* megírásához, mert maga is érezte annak szükségességét, hogy „a zágrábi és dalmáciai utazást, az apai, anyai emlékek közt való kalandozást folytatni kellene egy másik utazással, amelyben saját énemet keresném, saját gondolataimat tisztáznám, hiszen ezek még zavarosan, ellentmondásosan keringtek bennem.(...) És ahogy a könyv kialakult, a családtörténeti fölfedezések, az adriai tájak élvezetéhez és a börtönből való szabadulás adta megkönnyebbüléshez hozzájárult egy másik szabadulás fölött érzett öröm is: szabadulás az ideológiai kötöttségektől, attól a szektás társaságtól, amelytől már letartóztatásom előtt is elidegenedtem (...) Ezentúl már azt is megengedhettem magamnak, hogy függetlenül gondolhassam, amit gondolok, láthassam, amit látok, és tévedhessek is." (9–11., a szerző előszavából)

Sterne *A Sentimental Journey*-ének címét 'plagizálva' és a mű példáját szem előtt tartva az ésszerűség és érzelem szerencsés kapcsolatát alkalmazva, a világ külső jelenségeit egy belső világon, az egyén tudatán keresztül szemlélve és a napló és útirajz műfaját használva hangulatairól, érzelmeiről írt, ugyanakkor addigi politikai nézeteit is felülbírálta, s ezáltal a szocializmusnak a nyugati kultúrában gyökerező változatához közeledett. (vö. 12., a szerző előszavából) Azt, hogy az író könyvében bizonyos mértékben leszámolt élete előző korszakának ideológiájával, egyes korabeli kritikák is bizonyítják. Harminchét évvel később a marxista irodalomkritikus, Agárdi Péter renegátsággal vádolja a szerzőt.[7]

Zágráb képe az Érzelmes utazásban – Irodalmi képeslapok

Az *Érzelmes utazás* sokrétű mű, elemzése minden bizonnyal több szempontból is érdekes feladat lehet. Tanulmányunkban a mű Zágráb képét vizsgáljuk, amelyet ugyan

---

[6] FEJTŐ Ferenc, *A Duna-parttól a Szajna-partig. Hova repül az idő?*, Budapest: Belvárosi Könyvkiadó – Cserépfalvi Könyvkiadó, 1996. 92. (fordította Takács Márta)

[7] Vö. AGÁRDI, Péter, *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*, Budapest: Gondolat, 1982, 66–79.

különálló képek alkotnak, a könyv olvasása folyamán azonban ezek a mozaikkockák egységes egésszé állnak össze. Mielőtt ezeknek a különálló képeknek az elemzéséhez kezdenénk, lássuk, miként is definiálhatnánk őket. Ha abból indulunk ki, hogyan határozta meg Aleksander Flaker a tájleírás fogalmát, akkor láthatjuk, hogy a művészi próza szerkezetén belül kétségkívül tájleírásról van szó, habár a tájleírás az irodalomban eleinte csak a hely jelölésére korlátozódott. Az ember a természet részeként csak az irodalmi romantika korában jelent meg. A táj, a város, az egyes városi helyszínek leírását még a realizmus is alárendelte a jellemábrázolásnak.[8] Fejtő tájleírásai azonban leginkább az ugyancsak Flaker által meghatározott irodalmi veduta (književna veduta) definíciójához állnak közel. Eszerint azon elbeszélői és költészeti egységek részletei, amelyeket a város mindenapi életének bemutatásában a képzőművészeti jellegre való irányultság jellemez, irodalmi vedutának tekintendők.[9] Ha ezeket a meghatározásokat Fejtő Zágráb leírására kívánjuk alkalmazni, láthatjuk, hogy egyikük sem fedi azt teljes egészében, habár egyes jellemző vonásokat pontosaknak kell elfogadnunk. Kétségkívül rendelkeznek ezek a leírások tájleíró jelleggel, és a városi helyszínek bemutatásában is dominál a képzőművészeti jellegre való irányultság, ugyanakkor a Fejtő Zágráb képét alkotó egyes, különálló mozaikképek gyakran nincsenek részletesen kidolgozva, nemegyszer vázlatszerűek, csak néhány ecsetvonással veti őket papírra. Ezeket a város vagy a város környékének helyszíneit leíró, képzőművészeti jelleggel bíró többé vagy kevésbé részletes képeket, mozaikkockákat, a továbbiakban irodalmi képeslapoknak nevezzük. A következő részlet találóan ábrázolja azokat a sajátosságokat, amelyek igazolják az irodalmi képeslap fogalmának bevezetését:

„Reggel elmentünk nővéremmel a piacra, a nagy piacra a Jellasics tér felett. Régen a Jellasics téren volt a piac, sokat jártam ott nagyapámmal. Az öreg maga vásárolt mindig (...) mindig vett valami nyalánkságot s ha volt, kedvenc gyümölcsömet: fügét (...) vég nélkül alkudozott és pletykált a kofákkal, akik mind ismerték s már messziről köszöntötték. Mindig olcsóbban vásárolt, mint akárki más. A piac tarkállott a színes népviseletű parasztoktól, zsibongott a jókedvű vásárlóktól s a zsivajban élesen rikkantottak a rikkancsok s a fagylaltárusok. Utána kicsit üldögéltünk, lejjebb, a Zrínyi téren. (...) Szomorú, hogy most hiába mennék a Gundulicseva ulica 49. alá, hiába futnék fel a második emeletre, az ajtón más név áll már (...) Kár meghalniuk a nagyapáknak, (...) ahogy kár volna és igazságtalan, ha a Jellasics tér egyszerre csak megszűnne zsibongani. Tág cimpákkal szívtam az édes, az émelyítő halszagot.

Vásároltam is játékot (...) Kis parasztfiútól vettem, alig volt nagyobb s éppoly vézna volt, mint nővérem fia, maga gyártotta vitorlásokat árult, korai család fenntartó, néhány fillérért. (...) A csirkés asszony magyarul beszélt (...) Öreg, fonnyadt, amilyenek nálunk a parasztasszonyok (...) Kérdezni akartam tőle egyet-mást. (...) csak azt kérdeztem, hogy van? Köszönöm kérdését – felelte...” (26–28.).

Az irodalmi képeslapok egyik sajátossága, hogy gyakran két idősík szerepel bennük: a zágrábi útinapló írásának ideje és az író gyermekkora, s ezek az idősíkok időnként összefonódnak. Az idézett részletben Fejtő nővérével a piacra indul, de azzal, hogy meghatározza a helyszínt a jelen után a múltban is, azonnal idősíkot vált, s a továbbiakban elmondja, hogyan vásárolt be a nagyapja. A kofák alakja a piac forgatagába

[8] Vö. FLAKER, Aleksandar, *Umjetnička proza*, In: Škreb, Z.– STAMAĆ, A. (szerk) *Uvod u književnost*, Zagreb: Globus, 1986 (četvrto poboljšano izdanje), 355–356.

[9] Vö. FLAKER, Aleksandar, *Književne vedute*, Zagreb: Matica hrvatska, 1999, 26–27.

vezeti, majd emlékeiben felmerül egy mozzanat, amikor hazafelé menet megpihentek egy padon a Zrínyi-téren.[10] Az emlékektől vezettetve állapítja meg: kár, hogy szeretteink meghalnak, de éppúgy kár volna a Jellasics térért[11] is. Ezzel a kijelentéssel vissza is tér a jelenbe, és játékot vásárol a piacon. Ahogyan váltakoznak az idősíkok, úgy változnak a helyszínek is. Az idézet közléssel kezdődik: ma a piac a Jellasics tér fölött van, az író emlékképei által azonban pillantok alatt mi is a régi pacon, a Jellasics téren termünk.[12] A jelenben játszódó irodalmi vedutát kiegészíti a múlt irodalmi vedutájában tarkálló népviseletek színpompája. A piac két idősíkból összeálló vizuális percepciójához akusztikus elem is járul: a piac zsivaja és a rikkancsok kiáltásai, ami a múltból hallatszik át, de a lárma mindenképpen megvan a jelenben is, mint ahogyan az olfaktórikus percepció is, a halszag, ami az írót a múltból visszavezeti a jelenbe. Láthattuk tehát, hogyan áll össze a piac képe Fejtőnél két idősikból.

Fejtő zágrábi irodalmi képeslapjainak másik jellegzetessége az emberek leírása. A képzőművészetben a vedutákon gyakran megfigyelhetők apró emberi alakok, embercsoportok, mint a tájkép, illetve a háttér díszítő, élénkítő elemei. Ezeknek azonban nincs jelentős funkciójuk a kép tartalmát vagy motívumát illetően. Az irodalmi vedutákban általában nincsenek is ilyen alakok. Mint ahogyan láthattuk, Fejtő leírásaiban megjelennek emberek, igaz gyakran mint jellegtelen tömeg, de az is előfordul, hogy miután egyikük kiválik a csoportból, egyéni tulajdonságokat nyer, sőt még párbeszédet is folytat az íróval.

Az említett sajátosságokat az irodalmi veduta bizonyos minőségi kiegészítőjének, értéktöbbletének tekinthetnénk. Ennek ellenére indokoltnak véljük az irodalmi képeslap fogalmát, éppen azért, mert a Zágráb képet nemcsak képzőművészeti élményként éljük meg, hanem mert ezt az élményt kiegészítik különféle információk is az emberekről, az irodalomról, napi-politikai eseményekről. Továbbá, az irodalmi képeslapok a már említett képzőművészeti jellemzők mellett egyrészt érzelmi telítettségűek, ami az író gyermekkori emlékeiből fakad, másrészt az újságíró Fejtő tudósításai emberi elkötelezettségről tanúskodnak.

Fejtő irodalmi képeslapjait a következőképpen csoportosíthatjuk:

– a város mindennapjainak külső tereit bemutató képzőművészeti jellegű irodalmi képeslapok, amelyek lehetnek részletesek, de ugyanúgy csak néhány vonással megrajzolt külső helyszínek is;

– a mesterségesen létrehozott, parkosított vagy a természetben urbanisztikai változtatások által létrejött külső tereket bemutató képzőművészeti jellegűek, mint pl. a Maksimir park[13] vagy a Botanikus kert;

– a természetet bemutató képzőművészeti jellegű irodalmi képeslapok, mint pl. a Sljeme[14];

---

[10] A Zrinjevac, a Zrínyi tér a zágrábi főpályaudvar előtt elterülő parkosított tér, tőle nyugatra a második párhuzamos utcában, a Gundulićeva utcában (Ivan Gundulić, horvát költőről kapta a nevét) éltek Fejtő nagyszülei.

[11] Zágráb főtere, Josip Jelačić, horvát bánról (a magyarok Jellasics néven ismerik) nevezték el.

[12] Fejtő gyermekkorában a piac a Jellasics téren volt, 1934-ben, amikor ismét Zágrábban tartózkodott, már kész volt az új városi piac, a Dolac, a Jellasics tértől mintegy ötven méterre északra. Vö. MILČEC, Zvonimir, *Pozdrav iz Zagreba*, Zagreb: Mladost, 1987, 36.

[13] Maksimilijan Vrhovac (1752–1827) zágrábi püspök létesítette a püspöki birtokon tervszerűen kialakított parkot, amelyet róla neveztek el Maksimirnak.

– a város mindennapi életét bemutató, nem lokalizálható irodalmi képeslapok;
– embereket bemutató,
– napi politikai eseményeket bemutató,
– az irodalmi életet bemutató irodalmi képeslapok.

A város mindennapjainak külső tereit bemutató képzőművészeti jellegű képeslapok

Vizsgáljuk meg közülük először azt, amelyik a Jellasics teret[15] ábrázolja:

„Mennyire szívemhez nőtt a Jellasics tér is, annak a Jellasicsnak szobrával közepén, akinek kivont kardja Magyarország felé mutat fenyegetően. Nem kár, mondd, hogy nem másfelé húzta ki akkor a kardját, hogy nem hazám fiával, Kossuthtal szövetkezve húzta ki, kicsit mintha ma is szégyenkeznünk kellene emiatt! De ez a nagy tér szobrával közepén s körül kellemes, világosbarna házaival, a virágárusok bódéival, a horvát hímzéseket áruló parasztokkal s a népességgel oly színes, eleven, mintha a tenger mellett lenne. Ha szimatolok, érzem már a tenger szagát is, nem képzelődöm, a halpiacról hordja a szagot a szél...” (30.).

Ezt a képeslapot irodalmi vedutának is tekinthetnénk. A helyszínt meghatározzák azok a lényeges elemek, amelyek alapján pontosan felismerhetjük: Jellasics lovasszobra, az épületek, a virágárusok, a hímzéseket kínáló környékbeliek, de olfaktórikus percepió, a halszag is kiegészíti. Fejtő színpompás irodalmi képeslapján mintha csak Menci Klement Crnčić, horvát festő és grafikus *Jelačićev trg* (Jellasics tér) című képének leírását olvasnánk. A minőségi többletet, amely alapján irodalmi képeslapról beszélhetünk, az jelenti, hogy az író Jellasics lovasszobrát említve leírja a közös, magyar–horvát múlttal kapcsolatos gondolatait is.

Említsük meg a Zrínyi teret is, amely kétszer is megjelenik, de nem mint konkrét élmény, hanem az író emlékképeként, igen érdekes módon. A tér látványa csak egy pillanatra villan fel előttünk, az, ami az írót lenyűgözi, az akusztikus percepció, a filagóriából hallatszó katonazene, a csengettyű tiszta hangjának emléke (vö. 30.).

Az Ilica, Zágráb főutcája ugyancsak az emlékezetében jelenik meg, szeretett sétálni a keskeny utcán az emberek közt tolongva, megcsodálta a drága áruval tele kirakatokat. Egy pillanatra a gőzsikló képe is felmerül emlékei között (vö. 29., 30., 31.). A Vadászkürtöt (vö. 171.) már a jelenben említi, de csak tényszerűen, bármilyen leírás vagy érzelmi töltés nélkül.

Röviden, néhány vonással megrajzolva jelenik meg a székesegyház az öreg, gótikus nagynéni metaforában (vö. 30.), és a csak néhány ecsetvonással odavetve a színház, mint a tárgyi valóság szinesztézia által ábrázolt képe: a színház sárgásbarna színe olyan, „mint az Erzsébet hídnak, olyan könnyed, behízelgő, dallamos is” (31.).

Igen érdekes a Felsőváros leírása, amit nem is tekinthetünk irodalmi vedutának, mert hiányzik belőle a képiség. A budai Várhoz hasonlítja, majd a Felsőváros déli oldalán húzódó Strossmayer sétányon,[16] üldögélve előbb nagybátyjára emlékezik, azután a múltba kalandoznak gondolatai: a legfontosabb színtereket megszemélyesíti és törté-

[14] Zágrábtól északra, a város közvetlen közelében húzódó hegység, a Medvednica legmagasabb csúcsa a Sljeme (1035 m magas), magát a Medvednicát gyakran a Sljeme néven emlegetik.

[15] A város központi terét 1850-ben nevezték el Josip Jelačić horvát bánról, 1880-ban állították fel a bánt ábrázoló lovasszobrot, A. D. Fernkorn (1813–1878) bécsi szobrász alkotását.

[16] Josip Juraj Strossmayer (1815–1905) diakovói püspök, a horvát közélet kiemelkedő alakja, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia alapítója

nelmi helyzetbe állítja, amelyben az óváros örökösen rivalizáló két része, a Káptalan és a polgári lakosságú Felsőváros most látszólagos békességben él egymással, de a felszín alatt ott lappang az állandó ellentét a püspöki és világi hatalmak között. Az alattuk elterülő, fejlődő Alsóvárost megtűrik ugyan maguk között, de le is nézik (vö. 31.).

Megemlíti még a szanatóriumot[17] is, ahol a szülőotthonban nővérét látogatja meg, miután megszületett a második gyermeke: „Szép, magaslati helyen fekvő, kertes és tetőteraszos, tiszta épület; lábadozó betegek sütkéreztek a kertjében." (170.). E képeslap minőségi többletét nyilvánvalóan az örömteli eseményből fakadó vidám hang adja, de a szép épület, a napsütéses idő ugyancsak a derűs hangulatot indokolja.

A mesterségesen létrehozott, parkosított vagy a természetben urbanisztikai változtatások által létrejött külső tereket bemutató képzőművészeti jellegű képeslapok

Ezek a képeslapok főleg az író emlékezetében megjelenő helyszíneket mutatják be. A Tuskanec[18] először olyan helyszínként jelenik meg, ahol a gyermek Fejtő a féltékenységtől gyötörve sétál nővérével és az udvarlójával. Később a budapesti Városligethez hasonlítja, de csak a szerepe hasonló, a Tuskanec erdős domboldal, az író serdülőkori vágyakozásainak színhelye (vö. 24., 30.).

A Maksimir park a következő helyszín, a pesti Népliget hasonmása, az emlékképek a park lankáin a fűben hempergő, gondtalan gyermek Fejtőt varázsolják elénk (vö. 31.).

A növénykert, a zágrábi Botanikus kert leírása is gyermekkori élmények felvillanó képeiből (aranyhalak, a medence mohos fala, morzsák a halak etetéséhez) áll össze (vö. 31.).

Csak egyetlen, a természetben urbanisztikai változtatások által létrejött külső teret bemutató képzőművészeti jellegű helyszín képe jelenik meg, amelynek élményanyaga a jelen. A zágrábi temető a Mirogoj, a „nyugalom kertje" (vö. 28–29.), ahol anyja van eltemetve. Fejtő könyvében részletesen leírja, milyen mély hatással volt rá anyja elvesztése, itt is megkísérti a képzelet világa, anyjának alakja szinte megelevenedik előtte. Talán éppen emiatt meglehetősen szűkszavú a temető leírása: „Felhős, szeles délelőtt volt, s Nádával kisétáltunk a temetőbe, anyám sírjához. A temető, 'Mirogoj', szép, csendes liget a városon kívül, magas kriptafallal övezve, kellemes lehet benne pihenni." (99.). Nővére megmutatja neki a tragikus véget ért „...Radics[19] sírját, díszhelyen fakereszttel s fényképével (...) a sírja körül halomban a temérdek friss virág, cserép és koszorú." (100.).

A természetet bemutató képzőművészeti jellegű irodalmi képeslapok

Ilyen képeslap az, amely a Sljemet ábrázolja. Összehasonlításképpen idézzünk egy század eleji útikönyvből: „Jobbról előtűnik a Sljeme hegylánca. Végső nyúlványán Zágráb kezdete, fölötte a hegytetőn Medvedgrad omladéka. Néhány perc még s előt-

[17] Ma gyermekkórház a Klaićeva utcában. Vö. AGIČIČ, Damir Bolnice, lječilišta i mjesta za rekreaciju, In: KOMAN, Marina (szerk.), *Moj Zagreb, tak imam te rad*, Zagreb: 1999, 222–223.

[18] A zágrábiak egyik kedvenc sétahelye, a nyugati lejtőjén terül el annak a dombnak, amelyen a Felsőváros fekszik.

[19] Stjepan Radić (1871–1928) politikus, a Horvát Parasztpárt alapítója, a belgrádi parlamentben merényletet követtek el ellene, és belehalt sérülésébe.

tünk a kép."[20] Fejtő szintén vonattal érkezik Zágrábba. Lássuk, hogyan látja ő a várost: „A mozdony hosszan, ujjongva sípol. A távolban feltűnik a Szljeme kékesszürke árnya. Az állomásokról kosaras nénikék tolonganak a kocsiba, s már le sem ülnek..." (20.). Ebben a kinetikus vedutában a tájat a mozgó vonat ablakából látjuk, a Sljeme pillanatképekből áll össze, amelyekbe helyenként a Zágráb környéki falvakból a városba utazó embereket ábrázoló filmkockák vegyülnek. Persze, nem lehet nem észrevenni az író és a többi utas izgatottsággal teli várakozását sem. A Sljeme körvonalai a későbbiekben még néhányszor megjelennek, de csak a háttérben, amikor az író anyja életének eseményeit kutatja.

A természetet bemutató helyszíneknél nem jelenik meg mint konkrét kép, de érdekességként, az információ szintjén meg kell említeni a Száva folyót, amelyben 1934-ben Fejtő még fürdött (vö. 46.).

A város mindennapi életét bemutató, nem lokalizálható irodalmi képeslapok

Ezek a képek valójában csak egy pillanatra villannak fel valamely esemény hátterében. Ilyen például a „söröző", a „söntés", vagy kissé pontosabban, de mégsem lokalizálhatóan „a főutca egy söntése" és „egy vendéglő" egy mellékutcában. Mind egy-egy helyszín, amiről legfeljebb annyit tudunk meg, hogy ott ittak az újszülött egészségére vagy vacsoráztak „egy kisvendéglő hársai alatt, míg óriás fényszórók fenyegető sávokat vetettek az égre." (46.).

Az embereket bemutató irodalmi képeslapok

Az embereket bemutató irodalmi képeslapoknak nincs irodalmi veduta jellegük, az író utal ugyan bizonyos épületekre, de ezek az adott pillanatban nem érdeklik, inkább csak az események hátteréül szolgálnak. Ezek a leírások azért fontosak mégis, mert általuk valamilyen információt, hírt, tudósítást kapunk az emberekről és a történésekről. Nincs képzőművészeti jellegük, de bizonyos képiséggel mégis rendelkeznek, de ezek is hozzájárulnak a város teljesebb megismeréséhez.

Nézzük meg, hogyan is látja Fejtő a zágrábiakat. „Vizsgálva nézegetem járókelőidet is, megvallom, tetszenek és irigyellek értük. Férfiaid hangosak, jókedvűek, barnák, látszik, szeretik az italt, a sportot, a táncot – asszonyaid és lányaid jó alakúak, (...) bármerre nézek, mind olyan szép lábúak, hogy elakad a lélegzetem a csodálkozástól." (32.) Belső tulajdonságaik alapján is megkísérli jellemezni őket: „Temperamentumos nép a zágrábi s ez tetszik nékem. Viharosan tud szeretni és gyűlölni, s nem kellenek nagy okok, hogy szeretetét vagy gyűlöletét lángra lobbantsák." (75.). A zágrábiak külsejét az egyes embereket megfigyelve írja le, de temperamentumos természetükre vonatkozó megjegyzését itt a színházi nézők, vagyis a tömeg viselkedéséből vonta le.

Napi politikai eseményeket bemutató irodalmi képeslapok

Az embereket most nem mint egyéneket látjuk, hanem olyan csoportokban, amelyeket valamilyen közös cél, társadalmi-politikai elkötelezettség tömörít, habár ez nem szükségszerűen és nem mindig van így. Láthatjuk ezt egy esti tüntetés alkalmával, amikor a sötétség leple alatt fiatalok csoportjai futkosnak az utcákon, felkeltve a járó-

[20] WALKÓ László, *Budapesttől Velencéig*, Budapest: Atheneum, 1910. (negyedik kiadás), 22.

kelők figyelmét. Macsekot[21] és a szabadságot éltetik, s éljenzésükhöz az emberek is csatlakoznak. Az író már előzőleg is tett említést a falakon látható vastag betűs „ Éljen Macsek!", „Éljen a szabadság!" feliratokról (vö. 85.). Fejtő nem von le semmilyen következtetést, csak észreveszi és közli velünk a tényeket: „Mindenki és mindig politizál, az utcán, az üzletben, a lakásban, a piacon, a kiránduláson, reggelinél, ebédnél, vacsoránál." (84.). Ha az újságíró Fejtő az ilyen apró eseményeket lejegyzi, még inkább figyel a nagyméretű aktuális történéseke, ahol az embereket ismét olyan tömegként láttatja, amelyet valamilyen közös eszme kapcsol össze. Először is megfelelő helyet keres, ahonnan figyelemmel kísérheti, mi is történik. A Jellasics tér és az Ilica sarkán emelkedő háztömb egyik épületének, Fejtő szerint a 'felhőkarcolónak'[22] a tetőteraszáról szemléli az eseményeket:

„Az új felhőkarcoló tetőteraszára mentünk, a tér sarkán, ahonnét messze látni lehetett mindent. (...) Már öt óra felé becsukták a boltokat (...) mind nagyobb hullámokban tódult a nép a Jellasics térre és a tér körüli utcákra. Amerről a Maria Bistrice-i búcsúsokat várták, sorfalak alakultak az utcán, minden ablakban emberek szorongtak, és megakadt a közlekedés. Harmincezren vonultak a püspök után Maria Bistricére gyalog, szegények és gazdagok, minden társadalmi osztályból. A püspök, úgy látszik, nagyon népszerű, fiatal, szép embernek mondják, aki ért a beszédhez és maga is gyalog ment, aktatáskával és bottal (...) Fél hét felé taps hullámzott végig a téren, feltűntek a búcsúsok (...) a zenekarok zúgása s az asszonyok Mária-énekei furcsa hangzavarban keveredtek össze, valláshoz azonban az egész körmenetnek annyi köze volt csak, hogy a megváltás tüze égett a tömegben, ha profán füsttel is..." (172–173.).

A fenti részletet panorámaszerű vedutaként jellemezhetjük. Fejtőt itt kevésbé érdeklik a város képzőművészeti jellegzetességei, bár csaknem topografikus pontossággal láttatja a helyszínt. Újágíróként az a fontos számára, hogy tudósíthat egy rendkívüli eseményről. Pontosan tájékoztat arról, hol, mikor és mi történik. A fiatal püspök, Alojzije Stepinac[23] népszerűségét jól érzékeli, de találóan érzékelteti az izzásig hevült légkört is, amit a tiltott horvát zászló megjelenése okozott. „Hat év után először látta meg ez a nép a maga zászlaját, (...) amelyet addig tilos volt kivinni. A püspök kivitte, (...) és amerre ment, felujjongtak az emberek, tapsoltak és a kezüket lóbálták. A tiltott zászló minden tilalmasnak, minden szabadságvágynak és elégedetlenségnek jelvénye lett..." (173.). Ennek az eseménynek a leírásával újabb képet nyertünk a városról, a városban élő emberek életéről, nemzeti érzésük intenzitásáról, de nem elsősorban képzőművészeti hatásával, hanem magukkal a történésekkel.

Az irodalmi életet bemutató irodalmi képeslapok

A Zágráb irodalmi életét bemutató képeslapokat igen egyszerű elképzelni, szinte magyarázni sem kell. Az egyik oldalon van Fejtő 'riportalanya', akit csak megemlít, esetleg részletesebben is leír, a beszélgetés helyének jelölése, míg a másik oldalon üdvözlet helyett az író észrevételei az irodalmi életről, eseményekről, az irodalmi élet

---

[21] Vladimir Maček (1879–1964) horvát politikus, Radić halála után a Horvát Parasztpárt elnöke

[22] Ez nem a mai 'felhőkarcoló', amely építését ugyan már akkor tervezték, felépítésére azonban csak az 50-es években került sor. Vö. IVANČEVIĆ, Radovan, *Blok Zakladne bolnice u Zagrebu – spomenik moderne arhitekture*, Čovjek i prostor, Zagreb: 1983., br. 6 (363), 30–33.

[23] Alojzije Stepinac (1898–1960) 1934. június 24-én szentelték püspökké, 1937-ig koadjutorként működött. 1998-ban II. János Pál pápa boldoggá avatta.

egy-egy alakjáról. Az e meghatározást szó szerint illusztráló példa az, amelyen Miroslav Krleža vázlatszerűen megrajzolt alakja jelenik meg. Fejtő meglátogatta a horvát írót. Milyennek látta? „Miroslav Krleža fekete, molett, kissé puhának látszó, középmagas ember, erősen kopaszodó hajjal, kicsit alázatos, kicsit gőgös, de legtöbbször gúnyosan villanó szemekkel." (160.)

Az irodalmi képeslap másik, igen terjedelmes részét Fejtő Zágráb irodalmi életéről szerzett információi alkotják. Az ismereteket gyűjtve több helyszínt is megemlít, mint például a Kóló sörözőt vagy a ma is a Horvát Nemzeti Színház mellett található Kazališna kavanát (Színházi Kávéházat), de minden külön hangsúly nélkül, ahol egy újság, a *Novosti* (Újság) és egy meg nem nevezett ifjúsági folyóirat szerkesztőjével beszélget a horvátországi helyzetről, a horvát irodalomról. Itt hallja először Miroslav Krleža nevét. A városban sétálva egy kirakatban meglátja a *Hrvatska revija* (Horvát Revű) című folyóiratot. Szerkesztője tájékoztatja a folyóirat jellegéről a horvát irodalomról, tőle hall a Horvát Maticáról[24], majd újra Krležáról. Nem mulasztja el egy másik, baloldali folyóirat, a *Književnik* (Irodalmár) megismerésének lehetőségét sem és újra a horvát irodalomról és Krležáról érdeklődik. Hogy a magyar, elsősorban a kortárs magyar irodalmat mennyire ismerik a horvátok, arról a két szerkesztő ismeretei tanúskodnak: ami keveset tudnak, azt is Krleža közvetítésével. A *Nova Europa* (Új Európa) folyóiratban még 1922-ben jelent meg Krleža *Petőfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige* (Petőfi és Ady a magyar irodalom két lobogója) című tanulmánya, 1930-ban pedig a már említett *Hrvatska revija* jelentette meg *Madžarski lirik Ady Endre* (Ady Endre, a magyar lírikus) című esszéjét. Alig néhány hónappal az esszé zágrábi megjelenése után, Bajza József a budapesti bölcsészkar professzora *Horvát költő Ady Endréről* címen írt cikket, amelyben elismerőleg nyilatkozik Krležáról.[25] Krleža tehát nem volt teljesen ismeretlen a magyar olvasóközönség számára, mégis, Fejtő az, aki részletesebben megismerteti a magyar olvasókkal. Látogatásakor gyanakvó ember fogadja: „Dühösen és párbajozva társalogtunk. Lehet, hogy ellenszenves voltam neki. Valószínűbb azonban, hogy egyszerűen bizalmatlan volt. Honnét tudhatta, ki vagyok s ki küldött hozzá? Hiszen el lehetne képzelni, hogy valakihez valaki ma elmenjen puszta kíváncsiságból, rokonszenvből és érdeklődésből? Félórás csatározás után feladtam a viadalt. Elvből nem felelt egy kérdésemre sem. Belenyugodtam abba, hogy beszéljünk arról, amiről ő akar, a magyar irodalomról." (161.) A barátságosnak éppen nem mondható beszélgetés ellenére, Fejtő mintegy nyolc oldalt szentelt a Krležával való találkozás leírására. A magyar olvasó számára a legfontosabb üzenet még a találkozás előtt elhangzott, amikor a dr. J. B. a *Hrvatska revija* szerkesztője felhívja Fejtő figyelmét Krležára: „S megkérdem, ki a legnagyobb regényírójuk? Lejegyzem nehéz nevét: Miroslav Krleža. Ki a legnagyobb drámaírójuk? Habozik, aztán felel. Miroslav Krleža. Ki a legnagyobb esszéistájuk, legnagyobb költőjük? Talán az is Miroslav Krleža?

– Igen, ha jól meggondoljuk, az is Miroslav Krleža." (92.)

---

[24] A Matica hrvatska (Horvát Matica) a 19. sz.-ban a nemzeti újjászületési mozgalom idején a horvát kultúra terjesztése céljából alapított intézmény, főként a könyvkiadást támogatta.

[25] Vö. LŐKÖS, István, *Hrvatsko-mađarske književne veze*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1998, 127–128.

Összefoglalás

Fejtő zágrábi tartózkodását figyelemmel kísérve észre kell vennünk érzelmi kötődését a városhoz. Ebből következik, hogy másmilyen szemmel nézi és másként látja, mintha csak átutazóban lenne és később leírná az itt szerzett benyomásokat. Az érzelmi kapcsolaton kívül hozzájárul ehhez még emberi, írói és újságírói kíváncsisága is. Észrevételeit irodalmi képeslapokban foglalja össze s általuk nekünk, az olvasóknak üzen. Az irodalmi képeslapok képzőművészeti jelleggel bírnak, ami lehet erősebb vagy gyengébb intenzitású, vagy csak sejtetik ezt a jelleget. A várost megjelenítő leírások azonban sohasem maradnak meg a képiség szintjén. Bemutatják a város mindennapjainak helyszíneit, a mesterségesen létrehozott, parkosított vagy a természetben urbanisztikai változtatások által létrejött külső tereket, sőt az érintetlen természetet is, emellett beszámolnak a zágrábiakról, az aktuális eseményekről, az irodalmi élet jelenségeiről, ami mindenképpen minőségi többletet jelent a kizárólag képzőművészeti jellegű ábrázoláson túl. A magyar olvasó ezáltal teljesebb, a zágrábi valóságot hívebben bemutató képet nyer a városról. Nem elhanyagolandó az a tény sem, hogy Fejtő az első magyar író, aki útinaplójában részletes képet nyújt Miroslav Krležáról, ami nagymértékben hozzájárult a horvát író korai megismeréséhez és magyarországi népszerűségéhez.

MENCI KLEMENT CRNČIĆ: JELLASICS TÉR (1911)

MANN JOLÁN

Kánonproblémák Molnár Ferenc színdarabjainak magyar és horvát kritikáiban

A magyar irodalom horvátországi recepciójának történetében Molnár Ferenc drámáinak fogadtatása egy érdekes, ellentmondásoktól sem mentes fejezetet alkot. E fejezet 1904-ben kezdődött, amikor Eszéken bemutatták *A doktor úr* című drámáját, és gyakorlatilag napjainkig tart – Molnár Ferenc változó intenzitással ugyan, de az egész huszadik század folyamán megszakítás nélkül jelen volt Horvátországban. Ahol tehát szintén érvényes volt az a mind a hazai, mind pedig a külföldi Molnár-recepciót jellemző sajátosság, mely szerint műveivel nemcsak egy szűk kör, esetleg egyének, hanem mindvégig tömegek kerültek kapcsolatba. A század első felében Molnár néhány műve megjelent nyomtatásban[1], darabjait az ország több színházában játszották, Zágrábon kívül Eszéken, Varasdon, Zárában és Splitben. A század második felében azonban a recepció jórészt csak egy műre korlátozódott, *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regényre, mely az évek során több kiadást és újrafordítást ért meg.[2] Amennyiben ennek színpadi adaptációitól ezúttal eltekintünk, szembeötlik a Molnár-darabok befogadási folyamatának egy horvátországi jellegzetessége, amely lényegesen eltér a – Molnár esetében elsősorban német vagy angol nyelvű – nyugati világétól. Míg ugyanis a nyugat-európai és amerikai színpadokról a második világháború után sem tűntek el drámái, addig a horvát színházak 1940-ben játszottak utoljára Molnár-darabot.[3] A színház intézménye csak a század első felében biztosította Horvátországban a széleskörű befogadóközönséget, ezt a későbbiekben egyedül a közoktatás garantálta Molnár kötelező olvasmánnyá lett ifjúsági regénye révén.

A negyvenegy színművet számláló legnagyobb terjedelmű magyar drámai életműből (melyből több darab soha nem került színpadra), *A Pál utcai fiúk* dramatizált változatait nem számítva, de figyelembe véve a német nyelvű vendégjátékokat, tizenhat különböző darabot mutattak be Horvátországban a múlt század első négy évtizedében. Némely darab esetében gazdagítja a palettát a felújítások nagy száma, illetve a fordítá-

---

[1] Az ördög: *Djavo*, (ford. Srdjan Tučić), Eszék, [1910?]; Égi és földi szerelem és más novellák: *Rajska i zemaljska ljubav i druge novele* (ford.: Franjo Madjarević), Zágráb, [é. n.]; Színház: Ibolya: *Teatar: Ljubičica*, (ford.: T. Skrbić), ?, [193?.]; A zenélő angyal: *Ljubav u Veneciji* (ford.: Kalman Mesarić), Zagreb, 1940; A zöld huszár: *Zeleni husar* (ford.: Eugen Ormai), Cetinje, 1955.

[2] *Junaci Pavlove ulice* (ford.: L. Matijević), Zagreb: Mladost. 1962-től 1991-ig tizenhat kiadásban; *Dečaci Pavlove ulice* (ford.: Mladen Leskovac), Novi Sad, Beograd 1954-től folyamatosan; *Junaci Pavlove ulice* (ford.: Zlatko Glik), Zagreb: Znanje, 1996.; Legújabb horvát újrafordítása: *Dječaci Pavlove ulice* (prev.: Neven Ušumović), Zagreb: ABC Naklada, 2002.

[3] Az Eszéki Nemzeti Színházban 1940. június 4-én játszották az 1910. március 31-i bemutató óta huszonhatodszorra és utoljára Molnár *Az ördög* című drámáját. A Molnár-drámák térhódításának Horvátországban is ugyanúgy kultúrpolitikai okok vetettek végett, mint az ötvenes évekbeli Magyarországon.

sok különböző szövegváltozatai. Zágrábban összesen nyolc Molnár-drámát mutattak be horvát előadásban. Az első volt ezek közül *Az ördög* (1910), ezt követték *A farkas* (1913), *A testőr* (1915), a *Liliom* (1925), az *Olympia* (1929), *A jó tündér* (1931), a *Nagy szerelem* (1936) és a *Delila* (1939) című színművek.[4]

Az utóbbi időben aktuálissá vált a Molnár-életművel kapcsolatos olyan izgalmas kérdések vizsgálata, mint amilyenek művei hazai befogadása, ill. azok az okok, melyek színdarabjainak külföldi sikerei mögött rejlenek.[5] Molnár kapcsán egy ilyen indirekt megközelítésmód igénye azonban nem új keletű. Indokoltságára már a húszas években felhívta a figyelmet Karinthy Frigyes: „Nem is érdektelen kísérlet, az író megértésében különösképpen tanulságos: egy Molnár-darabot nem puszta szemmel, hanem az újságbírálatok többé-kevésbé felkészült szemüvegén át forgatni szemünk előtt: ilyen rikítóan markáns színekkel dolgozó szerző esetében még a színes üvegeken keresztül is éles képet kapunk."[6]

A horvát színikritikák érvelési szempontjai között gyakran találhatunk olyan jegyeket, melyek feltűnő hasonlóságot mutatnak a korabeli magyar értelmezésekkel. Mindkettő esetében felismerhető a kétpólusosság, az egymásnak ellentmondó nézetek kifejtése – hol a rajongás, hol pedig az indulatos elutasítás hangja. Ez utóbbi okai a horvát recepció esetében részben kultúrpolitikai vagy pusztán politikai jellegűek voltak, melyeket a két ország között akkoriban fennálló feszült viszony hozott létre.[7] Ebből a szempontból a horvátok Molnár-recepciója nem különbözött a Monarchia egyéb népeiétől, melyek közül egyedül az osztrák befogadás esetében nem kell számolnunk ilyen, a priori negatív kritikákat eredményező tényezők meglétével.

Az indulati indíttatású és igen gyakran, de nem szükségszerűen negatív kritikára azonban magyarázatul szolgálhat az a kétségtelen tény is, mely szerint Molnár művei aktívan foglalkoztatták korának nemcsak magyar, hanem más kultúrák közegében is formálódó irodalmi közvéleményét. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy a kritikusok egyértelműen szakítani tudtak volna a gyakran inkább értékelő, mint értelmező megközelítéssel. Nem hagyhatták azonban figyelmen kívül Molnár egyöntetű színpadi sikereit (hogy nem pusztán a közönség helyi jellegű érdeklődéséről volt szó, arra ott volt bizonyítékul a világsikerek ténye), s a műfaj kiemelkedő művelői a darabok aktualitására és időtállóságára vonatkozó kérdésekkel foglalkoztak.

A befogadás, értelmezés ezen ellentmondásossága végső soron az irodalmi kánonképzés folyamatának szerteágazó problematikájára vezethető vissza. Az irodalmi kánonhoz, azaz a valamilyen szempontok alapján mértékadónak tartott művek csoportjához való tartozás kritériumainak egyike a befogadás megismételhetőségének kérdése,

---

[4] Az előadások további adataihoz l. HEĆIMOVIĆ (1990).

[5] Molnár szinte az egyetlen olyan 20. századi magyar író, aki valóban világszerte ismertté vált. Európa csaknem minden országában játszották, ill. ma is játsszák a színműveit, vannak klasszikus Molnár-darabok, melyeket újból és újból felújítanak, művei nyomtatásban is megjelentek, anélkül hogy mindezt a mindenkori magyar kultúrpolitikának szorgalmaznia kellett volna. Eljutott Európán kívüli színpadokra is, különösen kedvelt volt a tengerentúlon, de Japánban például szintén játszották.

[6] Karinthy Frigyes: *Utólagos jegyzetek a Molnár-darabokhoz és a kritikákhoz*, *Nyugat*, 1926/9. I. 276.

[7] A magyar darabok sikerei kapcsán a horvát kritika részéről gyakran tapasztalható negatív, indulat által vezérelt hozzáállást udvariasan elhallgatta Slavko BATUŠIĆ a magyar dráma zágrábi útjáról írt informatív jellegű tanulmányában. L. BATUŠIĆ (1978).

melynek feltételei alapvetően különböztek a két országban. Magyarországon, eredeti közegükben magától értetődően nyomtatásban is megjelentek Molnár drámái, míg Horvátországban erre egy példától eltekintve a múlt század első felében nem került sor. Így itt a megismételt befogadásra csak a színházi újrendezések nyújtottak volna lehetőséget, Zágrábban azonban egyetlen bemutatott Molnár-drámát sem újítottak fel.[8] Az ottani kritikák időnként éltek az összehasonlítás lehetőségével, amikor az éppen aktuális Molnár-darab kapcsán felidézték a már korábban bemutatásra kerülteket; az emlékezésnek ez az irányított gesztusa azonban nem helyettesíthette a mű közvetlen befogadásának megismételt élményét.

Molnár drámáinak mind a hazai, mind pedig a külföldi befogadási folyamatában a kiindulópontot egy olyan probléma jelentette, amely, nem Molnártól függetlenül, a korszak nagy vitáinak, alapkérdéseinek egyikévé vált: a nemzeti és az általános, nemzetközi jellegű művészet közötti dilemma, amely végső soron a kánon nemzeti jellege és nemzetközisége problémájaként is megfogalmazható. Bár ez a dilemma látensen jelen volt mind a magyar, mind pedig a horvát színpadon Molnár és követői[9] előtt is, csak felléptük után vált világosan érzékelhetővé. A magyar dráma jelenlétét Horvátországban a XIX. század közepe óta jelentkező, jórészt nemzeti jellegű drámák biztosították. Molnár volt az első olyan magyar szerző, aki a magyar sztereotípiákat mozgósító nemzeti dráma után egy hangsúlyosan új, modern típust honosított meg a hazai színpadon, a szomszéd népek drámaíróiban pedig tudatosította a választás lehetőségét. A nyugati színházak ajtajait a magyar dráma előtt, pontosabban annak csak ezen új változatai előtt pedig elsőként Molnárnak sikerült megnyitnia.

A probléma megnevezésére vezeti be Móricz Zsigmond 1912-ben a szerinte a magyar drámaírásra a kezdetektől jellemező *poláris elválasztódás* kifejezést[10], továbbá a nemzeti drámák íróit *keleti pólusúaknak*, míg a nemzetközi művek szerzőit *nyugati pólusúaknak* nevezi.[11] Móricz ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez a különbség csak látszólagos, és a nagy művek esetében a két pólus együttes jelenléte tapasztalható. Ennek illusztrálására éppen Molnár *Az ördög* című drámáját választja, rámutatva a darab magyar jellegzetességeire, amelyek csak azért tűnhetnek idegennek, mert újak.

---

[8] Eszéken azonban egyes Molnár-drámákat többféle feldolgozásban is láthatott a közönség, *Az ördög* például 1910–1912-ben, 1916-ban, 1918-ban, 1921-ben és 1939–40-ben, a *Liliom*, 1918-as bemutatója után, 1921–1922-ben és 1932-ben volt műsoron.

[9] Zágrábban a két világháború között szereplő Molnár-követők Fodor László, Bús-Fekete László, Bókay János és Indig Ottó voltak.

[10] Móricz Zsigmond: *Magyarosság és nemzetietlenség*, *Nyugat*, 1912/8. II. 707.

[11] Móricz szerint a XIX. század magyar drámájának három nagy kánondarabja (Katona József *Bánk bánja*, Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéje* és Madách Imre *Az ember tragédiája*) közül egy sem tartozik a tipikusan nemzeti irány drámái közé. Móricz gondolatmenetét követve megállapítható, hogy mind a mai napig sajátos a *Bánk bán* magyarországi sorsa, hiszen a shakespearei hagyományok felvállalása mellett egyúttal ez a színdarab lett a *reprezentatív magyar nemzeti dráma* is. A három dráma közül csupán egy, *Az ember tragédiája* került bemutatásra horvát színpadon, de megkésve, csak 1915-ben, már Molnár sikerei után. Mivel korábban elsősorban Szigligeti Ede, Szigeti József és Tóth Ede népszínművei szerepeltek műsoron, a magyar dráma horvátországi recepciója Molnár előtt csak a nemzeti, keleti irány darabjaira vonatkozott.

A nemzeti és nemzetközi kánon problémája fölveti a művészetek egyetemességének és kultúrafüggő viszonylagosságának[12] kérdését. Molnár drámái határesetnek számítottak e téren. Ezeknek az első megközelítésre a nemzeti karaktert nélkülöző daraboknak az egyéni, viszonylagos jellegét egyes magyar és horvát kritikák egyaránt kiemelték. A horvát kritikák Molnár drámáinak egyéni, nemzeti karakterét – azt, amit a hazai konzervatív kritika észre sem vett vagy kevesellt – sokszor negatív értékeléssel emelték ki, ezt azonban gyakran nem a szövegből kiindulva, hanem a magyarokra általában vonatkozó negatív sztereotípiákat alkalmazva tették. Az effajta szemlélet főleg a múlt század első két évtizedére volt jellemző és megközelítőleg 1913-ra, *A farkas* bemutatója idejére érte el egyik tetőfokát.[13]

A kánon egy másik alapvető kérdése, a fordíthatóság volt az az ok, amely már a kiindulóponton eltávolította egymástól a két fél kritikusainak véleményét. A nemzeti kánonhoz való tartozás érvét a hazai kritika gyakran Molnár nyelvhasználatára rámutatva hangoztatta. Molnár e téren igazi újító volt, szövegei megszületésükkor a beszélt nyelvi fordulatok irodalmi nyelvbe emelésével, merész nyelvhasználatukkal tűntek ki. Kosztolányi Dezső, akit a korszak magyar írói közül talán a legmélyebben foglalkoztatták a modern művészi nyelvhasználat lehetőségei, egyenesen nyelvművésznek nevezte Molnárt, ami az ő tollából fokozott dicséretet jelentett. Kosztolányi Molnárnak a nyelvhasználat terén betöltött kánonalakító szerepére, valamint a szavak iránti érzelmi viszonyulására mutat rá: „(...) Molnár Ferenc nyelvművész. Szereti a szavakat, ahogyan az embereit. De kínozza is. Akárcsak a csirkefogó a kiscselédet. Szeretetből. Kemény szeretetből. Kegyetlen szeretetből. Kitépi a szárnyukat, megcsonkítja és elferdíti őket (...) pofozza, aztán megint elhajítja. Csúnya magyar szavak, mondja nekik, ti furcsák és dadogók, ordináré ligeti szavak, ti piszkosak, komiszak, ti... édesek...”[14]

Molnárnak ezek az újításai a mai befogadó számára éppen azáltal váltak észrevétlenné, hogy időközben maguk is a kánon részévé váltak. Molnár azonban azért nem tekinthető e téren kánonalkotónak, mert nem teremtett új nyelvi kánont, mint például Ady Endre, „csupán” átalakította a művészi nyelvhasználatot.[15] A művészi nyelvhasználat kérdése volt tehát az a pont, ahol a horvát és a magyar kritikák leginkább eltávolodtak egymástól. A fordítások, amelyek már maguk is interpretációnak számíthatók, nem közvetíthették a szövegek ennyire nyelvfüggő egyediségeit. Ehhez még hozzáfűzendő, hogy Molnár drámái általában a német közvetítőnyelv segítségével születtek újjá horvátul, ami természetesen tovább növelte annak az esélyét, hogy elvesszenek az eredeti nyelvi megoldásai, gyakran anélkül, hogy előbb átalakultak volna valami mássá az új nyelvi kontextusban.[16]

---

[12] V. SZEGEDY-MASZÁK (1998), 7.

[13] L. pl. az alábbi lapokban megjelenő kritikákat: *Obzor*, 1913. nov. 18.; *Slobodna Riječ*, 1913. nov. 18.; *Hrvat,* 1913. nov. 18.; továbbá a problémához: MANN (2001), 87–100.

[14] Kosztolányi Dezső: *A Hét*, 1909. dec. 12., 830.

[15] Az irodalmi kánon átalakítójának, nem pedig alapítójának Veres András nevezi Molnárt, elsősorban mint műfajújítóra tekintve rá, aki a szalonvígjátékból indult ki és eljutott a Veres által szerepvígjátéknak nevezett új műfajhoz. VERES, (1998), 319., 322.

[16] Molnár Zágrábban bemutatott nyolc darabja közül csak kettő alapjául szolgált magyar eredeti. Fordítójuk Kalman Mesarić író, kritikus volt, aki 1931-ben *A jó tündér*t, 1939-ben a *Delilá*t és 1928-ban a csak az Eszéki Nemzeti Színház műsorán szereplő *Farsang*ot fordította horvátra.

A kánon szempontjából való megközelítés egy másik esetét példázza az a mindkét országban tapasztalható kritikusi törekvés, amely megkíséreli meghatározni Molnár drámáinak helyét a múlt klasszikusaihoz és a kortársakhoz képest, neveket rendel mellé, írói módszereit másokéhoz hasonlítja. A magaskultúra köréből ennek során többek között Goethe, E. T. A. Hoffmann, Ibsen, Lev Tolsztoj, Thomas Mann, Gerhart Hauptmann, Pirandello, Ivan Cankar neve hangzott el.

Az ördög címszereplője egyértelműen sugalmazza a Goethével való összehasonlítást, a zágrábi kritikus azonban emellett rámutat Molnár módszerének újdonságára: „Wenn Molnar den Teufel auf die Bühne bringt, einen modernen Teufel, so ist dies nicht das Originelle an dem Stücke, denn das haben Andere vor ihm auch schon getan. Aber die Art, wie Molnar dies tat, ist noch nicht dagewesen; sein Teufel ist nicht ein realer Teufel, wie etwa Goethes Mephisto, er ist gewissermaßen die Symbolisierung, besser: die Personifikation der Leidenschaften (...)."[17] Akadt olyan kritikus[18], aki Madách *Tragédiáját* is a darab rokonai között említette, ez annál is inkább figyelmet érdemel, mert ennek a magyar drámának a zágrábi bemutatója még váratott magára. Elsősorban a nyelv, a szellemes molnári szójátékok kapcsán emlegetik többen Oscar Wilde nevét, azonban inkább elmarasztalva, mintsem dicsérve ezekért Molnárt. Volt olyan vélemény, mely szerint Wilde-del Molnár „kávéházi cinizmusa"[19] tart rokonságot, a konzervatív szellemű *Budapesti Szemle* szerint pedig írói módszere, hiszen „Minden Wilde-vígjáték két részből áll (...) szellemes és szellemtelen ötletek sorozatából"[20], míg Kosztolányinak még „a Wilde-re emlékeztető képtelen szójátékok és bántó paradoxonok" kapcsán is akad elismerő szava, hiszen Molnár tollán ezek „annyira áthasonulnak, hogy szinte egészen az övéi" lesznek.[21]

A kortársak közül a kritikákban szereplő egyik leggyakoribb név Gerhart Hauptmanné. Ez általában feltétlen rangot jelent: „Molnár eredetisége abban rejlik, hogy kivételesen szellemes és merész párbeszédben képes volt összekapcsolni a szimbolikust a realistával – majdnem azzal a zsenialitással, amellyel Hauptmann vezette be (...) Krisztust az emberek közé. Ebben rejlik művének mélysége és irodalmi értéke."[22]

Mind a horvát, mind pedig a magyar kritika igyekezett megnevezni a molnári színdarab gyökereit. Nem volt ebben nehéz észrevenni a kötődést a francia hagyományhoz, de magáról a szerzőről is köztudomású volt, hogy színházi pályafutását a francia szalonvígjátékok, Henry Bataille és Henry Bernstein több drámájának fordítójaként kezdte. E két, a triviális irodalom köréhez tartozó írót Molnár neve mellett többször emlegette a horvát kritika is, ám elsősorban kései darabjai kapcsán a húszas évek végén és a harmincas években, miután már a korábbi értelmezők Hauptmann, továbbá Ibsen, Pirandello,[23] Wedekind,[24] személyében megnevezték azokat a szerzőket, akik a két

[17] *Agramer Zeitung*, 1910. nov. 22., 6.
[18] *Obzor*, 1910. nov. 20., 2.
[19] Ibid.
[20] *Budapesti Szemle*, 1907. 131. sz., 467.
[21] *Budapesti Napló*, 1907. ápr. 11., 10.
[22] *Hrvatsko Pravo*, 1910. nov. 21., 3.
[23] *Novosti*, 1925. április 25.
[24] *Obzor*, 1925. ápr. 25. Ez a *Liliom* bemutatója alkalmából írt kritika Wedekind „vizionárius bölcselkedésének hatását" fedezi fel Molnárban, a horvát irodalomban pedig Josip Kulundžić

franciával ellentétben a ma érvényes világirodalmi kánon szerzői. Az *Olympia* bemutatójakor megjelent egyik kritika felsorolja azokat a Bataille-ra és Bernsteinre jellemző kellékeket, amelyek a molnári színműnek is legfőbb külső ismérvei: „a feszült drámai szituációt, a párbeszéd virtuóz vezetését, az élesen megrajzolt karaktereket, amit átmeg átsző az olykor kicsit banális, olykor azonban igen bizarr szellemesség."[25] Hét évvel később pedig egy zágrábi kritika azért tartja értelmetlennek a szalonvígjátékkal, társalgási színművel való kísérletezést a háború utáni horvát színpadon, mert ott ezt a műfajt ekkor már teljesen elhanyagolják, így Molnár *Nagy szerelem* című darabja Bernstein *Reménységéhez* hasonlóan csak középszerű előadásban kerülhet a nézők elé.[26] Ezzel szemben a magyar vélemények már igen korán megegyeztek abban, hogy Molnár minőségileg is újat ad a francia szerzőkhöz képest, akiknek eszközeit továbbfejleszti, miközben egy sajátos, utánozhatatlan dramaturgiát teremt, amely bár láthatatlan, de annál szívósabb szálakkal kötődik a magyar valóság talajához.[27] A minőségi különbségre Fenyő Miksa hívta fel elsők között a figyelmet. A *Liliomról* írt kritikájában Bataille-t csupán többé-kevésbé jól megírt, érdekes cselekmények szerzőjeként említi, vele szemben Hauptmannt és Molnárt igazi művészeknek tartja.[28] A két francia szerző és Molnár közti mindennemű mélyebb kapcsolatot a legerőteljesebben Ady Endre tagadta az alábbi szenvedélyes szavakkal: „én volnék az első, aki üvöltve káromkodnék, ha merne akadni valaki, aki rest ítélettel, kényelmesen, magyar Bataille-nak vagy pláne magyar Bernsteinnek merné minősíteni Molnár Ferencet."[29] Molnárt líraisága miatt tartja különbnek az előbbinél, amely ok nem sokkal korábban már Fenyő Miksának is fő érvéül szolgált, Molnár megítélésében pedig központi kategória lesz.

Molnár valamennyi drámája közül kétségtelenül a *Liliom* vált a hazai és nemzetközi kánon részévé. A magyar kritika szempontrendszerében a minden áldozatra kész jóság felmutatása volt e darab maradandóságának egyik (valószínűleg fő) záloga. Nem „szívhez szóló" érzelgősségről van itt szó természetesen, hanem a „szívet megszólító"[30] darab hitelességéről, amelyre a kritika a remekművek ráérzésszerű, intuitív felismerésével válaszolt. A hiteles érzelmi szál megfelelt a korabeli impresszionista, szubjektív

Éjfél és Miroslav Krleža *Farkas* című drámáiban, valószínűleg elsőként mutatva rá a krležai és molnári dráma közös gyökereire.

[25] *Jutarnji List*, 1929. december 7.

[26] *Jutarnji List*, 1936. május 16. Henry Bernstein darabjai a Monarchia idején és utána is egy időben kerültek a magyar és a horvát közönség elé – *A tolvaj* például 1907-ben, az *Izrael* 1909-ben, a *Reménység* 1935-ben – így a horvát kritikus érvelése, amely a publikum e műfaj iránt mutatott érdektelenségére is céloz, nem szolgálhat magyarázatul a gyenge színházi produkcióra.

[27] A fenti megállapítás a jelen irodalomtörténészéé, itteni szerepeltetését az indokolja, hogy jól összefoglalja a Molnárt értő és vele kortárs kritikusi véleményeket. NAGY, (1996), 94.

[28] Liliom. Molnár Ferenc drámája: *Nyugat*, 1909/24. II. 672.

[29] Molnár Ferenc színpada*: Nyugat*, 1910/24 II. 1909.; AEÖPM X. 108.

[30] Hasonló érveket sorol fel Ady korai színikritikáiban más szerzők műveinek értékelésekor. Idézi VARGA (1982), 251.: Vö. Thury Zoltán *Katonák* („A Katonák még mint színmű nem állja ki a kritikát, de a benne erősen megnyilatkozó élet és igazság már kényszerít arra, hogy *kérdezzük meg a szívünket*." [kiem. M. J.], Ady Endre: Katonák, *Debreceni Hírlap*, 1899. jan. 7., AEÖPM I.² 67.) és Bródy Sándor *A dada* c. darabjáról írt kritikáit. Utóbbi a zágrábi közönség előtt *A tanítónő* c. drámájával lett népszerű, mely 1915-től még három évig volt műsoron.

kritika igényeinek, amelynek szóhasználatában az erre utaló *líraiság* és a *szentimentalizmus* vissza-visszatérő fogalmakká váltak. Molnár később egyes kevésbé sikerült darabjai azért voltak kudarcra ítélve, mert nem mindig tudott az érzelmek felmutatásában mértéket tartani.[31] Ám még az általában értékállónak tartott művek esetében is felmerült a giccs vádja, mint például a *Liliom* mennyországban játszódó hatodik képe kapcsán.[32]

Kosztolányi Dezső a líraiságot Molnár drámáiban az eredetiség ismérvének tartja, az egyéniség hiteles megnyilvánulásának. A kánon problémáját kétfelől is érinti, amikor ugyanabban a kontextusban említi a líraiság ismérve mellett a világirodalom nagy alakjait. Az ördög felléptetéséről írja: „(...) a néző, aki ennek az ötletnek diadalmas szépségétől megindul, nem találgatja, hogy a bűnnek, az ősi cinizmusnak, a hirtelen ébredő emberi vágynak micsoda alakjával áll szemben, hogy allegóriát, szimbólumot lát-e, mert érzi, hogy mindez ennél is több: poézis. (...) Hoffmann fantasztikus titokzatossága, Thomas Mann miszticizmusa jutna eszünkbe, ha nem lenne itt minden oly egyéni, annyira a szerző egyéniségére valló."[33] A szentimentalizmust, mint alkotói módszert, a művészi átlényegülést, a tulajdonképpeni ihlet állapotát is említi: „Mintha akkor – az írás pillanatában – egy idegen szív dobogna a mellében. Csupa lágyság, könny és mély, büszke szentimentalizmus."[34] Hogy a líraiság és szentimentalizmus, mint az irodalmi érték ismérve, mennyire szilárd kategória volt, arra egy több mint húsz évvel később, ugyanennek a darabnak a repríze kapcsán született magyar kritika hívhatja fel a figyelmet: „Az ördögben erős lírai alap van, mely lépten-nyomon átüt az agyondekorált külsőn, s ami benne ma is hat, az ennek a szívnek egy-egy dobbanása."[35]

A horvát kritikus líraiság és szentimentalizmus problémáját összekapcsolja a realitás és irrealitás találkozásával, amit, mint a molnári dráma állandó, érzékelhető, de mégis megfoghatatlan kellékét és talán legfontosabb ismérvét, a „szürke fátyolszerű függöny" metaforájával érzékeltet: „Molnár összes drámáját félig-meddig fantasztikus színjátékként képzelte el, egyfajta misztikus átlényegülés során, embereit pedig olyan cselekmények alakjaiként, melyek messziről sejtetik, hogy az élet egy fura történet, valóság és álom vékony szövete. Darabjai ezért a költészet határán játszódnak, és ha nem is jelentenek valódi költészetet, gyakran a költészet benyomását keltik."[36]

Molnár egyes sikeres drámái – mint például *Az ördög*, *A farkas* vagy *A testőr* – olyan okok miatt nem válhattak a kánon részévé, amelyeket, összefoglalva a kritikák érvrendszerét, a *nemes erkölcsi célzat* (azaz az üzenet, a mondanivaló) *hiányaként* említhetjük. Gyakran ebben az összefüggésben tesz különbséget a kritika tartalom és forma között is, ahogyan ez *Az ördög* zágrábi bemutatójáról írottakban olvasható: „A drámát gondosan pazar dekoráció kíséretében mutatták be, amint azt az effajta mű meg is kívánja, amelyben a forma és elmésség elnyelte a probléma egészét. Végül azonban Molnár *Az ördög*évél mégsem mondott semmit."[37]

---

[31] Például a *Csoda a hegyek között* vagy *Az ismeretlen lány* című drámáiban.
[32] L. pl. a következő kritikákat: *Esti Szabad Szó*, 1948. márc. 27., 2.; *Obzor*, 1925. ápr. 25., 2.
[33] Kosztolányi Dezső: *Budapesti Napló*, 1907. ápr. 11., 10.
[34] Kosztolányi Dezső: *A Hét*, 1909. dec. 12., 830.
[35] Rédey Tivadar: *Napkelet*, 1929. 9. sz., 702.
[36] *Obzor*, 1915. január 6., 3.
[37] *Narodne Novine*, 1910. november 21.

A nemes erkölcsi célzat hiányát több kritika szerint is az erotika jelenléte eredményezte, amely azonban csak rövidtávú sikert biztosíthat a daraboknak, így azok kizárják magukat a klasszikusok sorából. Egyes szélsőséges érvelések azonban a probléma kapcsán nemcsak a kánon, hanem az irodalmiság kérdését is érintik, amikor e darabok mindenfajta irodalmi értékét elvitatják. A hivatalos magyar akadémiai vélemény szerint az 1910-ben bemutatott magyar daraboknak – köztük Molnár *A farkasának* –, amelyekben „a nemi problémáknak (...) majdnem kizárólagos, szemérmetlen és kíméletlen tárgyalása" zajlik, „az irodalomhoz vagy éppen a költészethez (...) semmi vagy igen kevés a közük és ha a közönség végignézte őket, úgy fognak le- és eltűnni, mintha sohasem léteztek volna, legfeljebb hogy egy jövendő irodalomtörténet-író az egyiket vagy a másikat egy beteges korszaknak a jellemzésére fogja idézni vagy elemezni ...".[38]

A *Liliom* nemcsak a hazai nemzeti kánon, hanem más nemzeti kánonok részévé is vált[39], s az okok között, amellett hogy Molnárnak talán ez a darabja felelt meg legteljesebben a líraiság és szentimentalizmus elvárásának, még további sajátosságok is szerepeltek. Ezek közül az egyik a *Liliom* modernsége, amely több volt, mint a szerző más korai darabjainak aktualitása. Tersánszky Józsi Jenő a *Liliomot* azért tartja remekműnek, mert az „egy teljesen nagykorú írás. Ez a Liliom egy magyar, egy budapesti, egy önálló és maradéktalan Molnár-írás", aminek éppen az mutatja legnagyobb értékét, hogy először megbukott Budapesten. Megbukott, mert új volt, mert magyar volt, mert budapesti volt. Mert a kiskorú tömeg még nem merte (és most sem meri) szépnek és nagyszerűnek tartani azt, ami minden idegen kölcsönzés nélkül ő maga, amíg erre az olasz, vagy német, vagy más idegen rá nem süti az értékbélyegzőt."[40] Milan Begović pedig, a másik jelentős horvát író, aki Miroslav Krležán kívül véleményt mondott Molnárról, szintén e dráma modernségét emeli ki és egyben érettségét hangsúlyozza, amikor Liliom alakjáról azt írja, hogy „a nagyvárosi aszfalt gyermeke", maga a mű pedig kulcsfontosságú a szerző pályáján, mert „összegyűlt benne mindaz a sokféle vonás, amely Molnár költői személyiségét alkotja és amelyek mellékesen megtalálhatók különböző darabjaiban, novelláiban és tárcáiban".[41]

Annak, hogy a Liliom vált Molnár kánondarabjává, a másik oka a korábban már említett erkölcsi, tegyük most hozzá, társadalmi célú üzenet, a „mondanivaló" kódolása lehetett. Ez utóbbira főleg a baloldali érzelmű kritika volt fogékony, de értéknek ismerte el a konzervatív tábor is. Kivéve, ha benne, mint például a *Liliom* utolsó két képében, blaszfémiát fedezett fel. A kánon meghatározásának igényével, szinte programszerűen szűkült le ily módon a baloldal szemében a molnári életmű három műfaji-

---

[38] Heinrich Gusztáv: *Jelentés a Voinits-jutalomról*, *Akadémiai Értesítő*, 1911. márc. 15., 110. Bár a konzervatív szellemű hivatalos irodalmi körök véleménye, ha nem is volt ennyire lesújtó, általában közel állt a fent idézettekhez. Molnár, mint a *Liliom* szerzője azonban már korán elnyerte az élő klasszikus rangját, ugyanis előadásaiban elismerően tért ki rá Beöthy Zsolt egyetemi tanár, a korszak kétségbevonhatatlan szaktekintélye.

[39] A *Liliom*, mint a külföldön is legsikeresebb Molnár-darab, az aktuális nemzeti kánon részeként hódított Ausztriában, Németországban és Amerikában egyaránt. Ausztriában osztrák népi színművet látott benne a kritika, míg Molnárt nagy osztrák színpadi szerzők nevével együtt emlegette, Németországban pedig a II. világháború után egyes jelentős hazai szerzők elé helyezte. Vö. NAGY (2001), 70., 73.

[40] Molnár Ferenc Lilioma: *Nyugat*, 1929/11., II. 770.

[41] *Večer*, 1925. május 2., 4.

lag is reprezentáns darabra: egy regényre *(Az éhes város)*, egy novellára *(A széntolvajok)* és egy drámára *(Liliom)*.[42]

A „mondanivaló" hiánya az irodalomban a századfordulón sem tartozott a bocsánatos bűnök közé Közép-Kelet-Európában, ahol a művész társadalmi elkötelezettsége hagyománynak számított.[43] Molnár színpada mindazonáltal képes volt feltenni olyan kérdéseket, melyek érintették e probléma legaktuálisabb vonatkozásait, így egy volt azok közül az utak közül, amelyeken a századelő irodalmának magyar újítói elindultak. A molnári színművet időről időre rehabilitálni kívánó szándék mindenkori egyik fő érve ezért éppen az volt, hogy Molnárnak nincs ugyan „mondanivalója", több darabja azonban azáltal, hogy megszólítja a közönségét, mégis mond valamit.

A horvát recepció során a baloldali irányultságú kritika nem fogadta be tartósan, a kanonizáció szándékával Molnárnak ezeket a „válogatott műveit". Ennek egyik fő oka az lehetett, hogy a baloldal mértékadó gondolkodójának számító Miroslav Krleža az irodalmi hazugságok körébe sorolva többször is visszautasította Molnár drámáit.

A Molnár-drámák recepciótörténetének horvátországi fejezetében a kritikák között megkülönböztetett figyelmet érdemel Miroslav Krleža véleménye. Főként azért, mert – író, költő lévén – nézőpontja eltért a kor színikritikusainak, újságíróinak nézőpontjától. Ily módon megközelítésmódja feltehetően inkább párba állítható Ady és Kosztolányi kiindulópontjaival. A valóságban azonban Krleža, Adytól és Kosztolányitól eltérően, nem nyilatkozott elismerően Molnár művészetéről. Főként baloldaliságával magyarázható, hogy Molnárban a polgári társadalom divatos íróját látta, aki drámáiban felszínes rutinszerűséggel közelítette meg témáit.[44] A húszas évek elején a magyar irodalomról írt esszéjében Molnárt a magyar irodalmi hazugság egyik példájaként említi: „Molnár »Ördögei« és Lengyel »Tájfunjai«, Rákosi Viktor feljtonjai, amelyek ma az úgynevezett magyar irodalmat képviselik, evidens hazugságok. Ez a hazugság nem volt ilyen plasztikus néhány évvel ezelőtt, de ma nyugodt lélekkel megállapítható, hogy mindez Pesten nem irodalom és nem a szellem és az ész műve, hanem csak papír és »blöff«; zsidó konjunktúra, profit, reklám, katolikus egyház, császári és királyi »waffenrock«, »k. u. k. Dienstreglement«, és mindennek a magyar problémához igen kevés köze van. A magyar probléma, a negyvennyolc utáni Vörösmartyhoz hasonlóan, kétségbeesetten vergődik, a cigány zenéjét és a szél fütyülését hallgatja ..."[45] Krleža szenvedélyes szavai közül témánk szempontjából három megállapítást érdemes kiemelni. Mindhárom megállapítás a kánonképződés problémájához kapcsolódik. Az első, amely a Trianon utáni magyar valóság tudatában megkérdőjelezi Molnár műveinek *időtállóságát*, egyúttal a magyarországi Molnár-bírálók egyik visszatérő szempontja lesz. A másik két megállapítás egyetlen, újnak a legkevésbé nevezhető kérdést jár körbe, amikor kétségbe vonja a modern irodalom felsorolt képviselőinek *aktualitá-*

---

[42] Révész Mihály, a *Népszava* kritikusa például a kánon meghatározásának igényével ezt a három Molnár-művet emelte ki: *Népszava*, 1919. február 16., 11.

[43] Másként gondolkodtak erről például az Egyesült Államokban. Benjamin Glazer, a *Liliom* angol fordítója szerint: „Ha a magyar írók a filozófiai igazságot néha fel is áldozzák a szellemes sziporkázásnak, vagy a művészi meggyőződést alá is rendelik az olcsó sikernek, ezért mi, amerikaiak, annál kevésbé tehetnők kifogást, mert nekünk ez a legjellegzetesebb hibánk." *Pesti Napló*, 1922. jan. 28., 6.

[44] Đorđe Zelmanović: *Molnár Ferenc*, in: *Krležijana 2 (1999)*, 53.

[45] *Petefi i Adi, dva barjaka mađarske knjige*, in: *Nova Evropa*, 1922. április 11., 354.

sát, elvitatva tőlük a magyar probléma felvetését. Eközben nosztalgikus vágyódással idézi meg a XIX. század örökségét, mintegy *kizárólagosnak tekintve a tegnap kánonját*. Ezt tette kilenc évvel korábban Octavian Goga román költő is, aki a modern magyar irodalom létezését tagadó esszéjében Krležához hasonlóan állította szembe Molnár városi, a „nemzeti jelleget mellőző" írásait Petőfi költészetével. Goga szerint Molnár vígjátékaiból „(...) kiérezheted a szemita szellem hideg humorát, fölforgató cinizmusát és mesterkéltségeit".[46] Ebben az összefüggésben említi Krleža is Molnár kapcsán a zsidó konjunktúrát. Krleža azonban kilenc év távolából tovább megy, amikor kiszélesíti az általa hazugságoknak nevezett jelenségek körét, utalva a Habsburg-mítosz kellékeire.

Krležát pályakezdésekor mindazonáltal jobban foglalkoztatta Molnár művészete, mint arra a fentiek következtetni engednek. Molnárt lehetséges magyar irodalmi példái között említi egyik 1916-os naplófeljegyzésében.[47] Korai drámái összefoglaló címének, az ún. legendáknak ötletéhez minden valószínűség szerint hozzájárult Molnár példája is, aki a *Liliom* alcíméül a *Külvárosi legenda* meghatározást választotta. Ösztönzésképpen hathatott Krležára némely olyan dramaturgiai fogás is, amelyhez a magyar író pályája során többször is visszatért. Ezek közül feltétlenül említést érdemel a Molnár által különösképpen kedvelt *színház a színházban* módszere, mely talán csak *A testőr* Puccini-betétjében szolgál hatásvadász célokat, míg *A farkas* híres álomjeleneteiben a valóság és az álom ütköztetésével vagy a *Játék a kastélyban*[48], de az 1921-es *Előjáték a Lear királyhoz* és a *Marsall* című egyfelvonásosokban a valóság és a színház, a realitás és a játék szembeállításával, a dramaturgiai autoreferencialitás részét képezik.[49] Molnár színpadtechnikai szempontból is újszerű álomjelenetei Krleža *Michelangelojának* vagy *Farkasdjának* álomjeleneteiben köszönnek vissza. Molnár is elsősorban az önidézés[50] során éri el az autoreferancialitást, valószínűleg ez szolgálhat magyarázatul az intertextuális utalásokra, ill. a művei kapcsán annyiszor emlegetett önéletrajzi jellegre. A kompromisszumos megoldással fel nem oldható *drámai szituáció* felcserélése a végletekig élezett ún. *dramaturgiai szituációra*, mely megtorpan a drámai szituáció végkifejlete előtt, Molnár szintén kedvenc kánonalakító módszerei közé tartozott és nem nélkülözte kora és közönsége polgári viszonyainak bírálatát sem.[51] A molnári színműben

---

[46] Octavian Goga román költő kora magyar irodalmára vonatkozó megállapításainak Magyarországon komoly visszhangja lett, többek között Adyt is válaszra késztette. 1913. január 7-én a *Românul* című aradi lapban megjelent cikkét egy hónap múlva hozta le a *Huszadik Század*: „Egy anachronizmus: magyar nemzeti kultúra" címmel Braun Róbert fordításában és kommentárjaival. Braun Róbert: „Goga Oktavián a magyar kultúráról", *Huszadik Század*, 1913. 2., 204–212. A cikk nyomán támadt vitát ismertette a horvát (*Obzor*, 1913. okt. 1., 1.) majd ez alapján tájékozódva a szlovák sajtó is (*Slovenský denník*, 9. listopada 1913.) A vitáról l. még Kiss Gy. Csaba: *Irodalom és polgárosodás a századelőn: Egy irodalmi vita tanulságai*, *Magyarország itt marad*, Pozsony: Kalligram, 1993., 85–94.

[47] Krleža, (1977), 166. „Mihez kezdjünk ezzel a mi egyosztályos népiskolánkkal és iskolásainkkal az irodalomban? Zsebeink tömve vannak könyvekkel: Baudelaire, Burckhardt, Renan, Sorel, Labriola, Nietzsche (...) 'Ifjú horvát irodalom'? Karinthy? Molnár vagy Heltai?"

[48] A bécsi Burgtheater 1928-as vendégjátékában a zágrábi közönség is láthatta ezt a darabot, a húszas évek végén pedig Žarko Vasiljević fordításában bemutatták az Eszéki Nemzeti Színházban is.

[49] ČALE FELDMAN (1997), 139–140.

[50] Ibid. 141.

[51] HANÁK (1992), 21–23.

ezek a viszonyok kisebbfajta földrengést élnek át, a végső megoldást azonban a szereplők egymással kötött kompromisszuma jelenti, amiként ez Krleža *Léda* című drámájában is történik.

Végezetül a fentiek ismeretében felmerülhet a kérdés, hogy beszélhetünk-e horvát–magyar összefüggésben egy specifikusan térhez kötődő szellemi háttér meglétéről, mint ahogyan a magyar Molnár-szakirodalom a recepciónak ezt a fontos sajátosságát nem mulasztja el megemlíteni a bécsi sikerek kapcsán, monarchikus szellemi hátteret[52], illetve a húszas évektől annak virtuális létezésmódját feltételezve ezek mögé. E szerint még ez utóbbi, poszttrianoni korszakban is joggal feltételezhetjük a magyar irodalom sajátos recepcióját a szomszéd népeknél, amelyek esetében a magyar irodalom befogadásának küszöbei, korlátai (Rezeptionsschwelle) korántsem áthidalhatatlanok, és inkább nyelvi, mint kulturális természetűek.

Mivel Molnár drámáinak horvátországi recepciója során a kritika általában taglalta azokat a többségében a kánon hatókörébe eső problémákat, amelyek a magyar kritikákat is foglalkoztatták, a monarchikus szellemi háttér feltételezés Horvátországgal kapcsolatban is jogosnak mondható. Szükséges azonban különbséget tenni a Monarchián belüli további szellemi hátterek között és felfigyelni például az osztrák és a horvát Molnár-recepció eltéréseire. A fent megfogalmazott kérdés természetesen nemcsak a Molnár-színművek kapcsán tehető fel, megválaszolásához azonban kulcsfontosságú ezek befogadástörténetének vizsgálata.

IRODALOM

BATUŠIĆ Slavko: Magyar drámák a Horvát Nemzeti Színház műsorán: *Szomszédság és közösség* (szerk.: Vujicsics D. Sztoján), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972., 403–421. ĆALE FELDMAN Lada: *Teatar u teatru u hrvatskom teatru*, Zagreb: Naklada MD, MH, 1997.

GOMBOCZ István: Párhuzamok és hasonlóságok Arthur Schnitzler és Molnár Ferenc színműveiben: *Filológiai Közlemények*, 1981/4., 423–435.

HANÁK PÉTER: A dramaturgia látszatdrámaisága: *Színház*, 1992/9., 21–24.

HEĆIMOVIĆ Branko: *Repertoar hrvatskih kazališta (1840–1980) I–II.*, Zagreb: Globus, JAZU, 1990.

KRLEŽA Miroslav: *Dnevnik 1914–17, Davni dani I.,* Sarajevo: Oslobođenje, 1977.

KRLEŽIJANA 1–2, (szerk.: Velimir Visković), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže, 1993, 1999.

MANN Jolán: A céltábla érintése: Molnár Ferenc drámáinak horvátországi recepciója a kritika tükrében: *Hungarologische Beiträge 13.*, Universität Jyväskylä, 2001.

NAGY György: *Molnár Ferenc a világsiker útján*, Budapest: Tinta, 2001.

NAGY Péter: A magyar dráma életrajza: *Határkő*, Budapest: Argumentum, 1996.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A művészetek egyetemessége és viszonylagossága: *Irodalmi kánonok*, Debrecen: Csokonai, 1998.

VARGA József: A színikritikus Ady: *Ady és műve*, Budapest: Szépirodalmi, 1982.

VERES András: Molnár Ferenc, a kánonalakító: *Helikon*, 1998/3., 319–325.

[52] GOMBOCZ (1981), 424.

POMOGÁTS BÉLA

Tudós Kolozsváron

EMLÉKEZÉS JANCSÓ ELEMÉRRE

Három évtizedet kell hátrálnom az időben, hogy Jancsó Elemér emberi alakját felidézzem. 1971 őszén közel egy hónapot töltöttem Kolozsváron, akadémiai ösztöndíjjal, hogy az ottani Egyetemi Könyvtárban, illetve a bukaresti akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában és levéltárában, azaz az egykori református kollégium gyűjteményeiben kutassam az erdélyi magyar irodalom Trianon utáni kezdeteinek dokumentumait. Olyan, talán csak néhány számot megért folyóiratokat böngésztem, amelyek a nagy budapesti könyvtárakban nem voltak megtalálhatók. Búvárkodásom eredménye több kilónyi cédula volt, amelyet egy cipősdobozba csomagolva hoztam haza, hogy azután a biharkeresztesi határátkelést megelőzően mindent elkobozzanak tőlem a román határőrség gyanakvó beosztottai. Hiába mutogattam a bukaresti akadémia által kiállított kutatási engedélyemet, semmit sem használt, az igen értékes jegyzetek odavesztek, azóta sem kaptam vissza őket, pedig milyen nagy szükség lett volna rájuk néhány esztendővel később, midőn a transzilvánista irodalom eszmei hátteréről írtam könyvemet (amely azután 1981-ben került az olvasók elé).

Nos, Jancsó Elemérrel akkor: 1971 őszén barátkoztam össze igazán. Ismertem őt már korábban is, budapesti látogatásaiból, *A felvilágosodástól a romantikáig* című könyvének dedikált példányát ma is őrzöm, ezt 1969 januárjában, első kolozsvári utam alkalmával kaptam tőle. Igazi barátság: a mester és a tanítvány barátsága azonban 1971 őszén alakult ki közöttünk, gondos romániai vendéglátóim: a bukaresti akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai ugyanis engem az akkor vadonatújnak számító (azóta alaposan lezüllött) Napoca szállodában helyeztek el, az egykori Rákóczi út elején (mint szakértő barátaim mondották volt, abban a szobában, amelyben mindig működött a rendőrségi lehallgató berendezés!), éppen szemben azzal a házzal, amelynek első emeletén Jancsó Elemér tágas lakása foglalt helyet. Elemér valahogy megkedvelt engem, ismerte korábbi, Kuncz Aladárról írott könyvemet, a könyv hőséhez tanítványi szeretet és emellett valamiféle rokonság fűzte, így a szívébe fogadott.

Felhatalmazott, hogy ha este visszatérek szállodai szobámba, ez úgy tíz és tizenegy óra között szokott megtörténni, és égni látom dolgozószobájában a lámpákat, minden teketória nélkül sétáljak át, kapok egy jó kávét és elbeszélgetünk. Ezek az ajándékba kapott szemináriumok, legnagyobb örömömre, vagy két héten keresztül folytak, ha nem is minden éjszaka, de meglehetős gyakorisággal. Módomban volt megismerkedni a tudós kolozsvári tanár igen gazdag könyvtárával, amely ritka erdélyi magyar folyóiratokat, hetilapokat is tartalmazott, újságkivágás gyűjteményével, amely rendszerezve foglalta magába az erdélyi magyar irodalom legfontosabb „szekundér-irodalmát", még az író életét követő napihíreket is, és persze betekinthettem Jancsó Elemér félig készen álló vagy éppen a befejezéshez közeledő műveibe is. Ritka könyveket is kaptam tőle, például a negyvenes években Kolozsváron megjelentetett Erdélyi Ritkaságok című könyvsorozat azóta is nagy becsben tartott néhány kötetét, ezeket többnyire ő rendezte sajtó alá.

A késő esti látogatónak Jancsó Elemér is örvendezett, nehezen aludt el, nagyrészt a túlságosan is sok kávé elfogyasztása következtében, szeretett beszélgetni, vagy inkább beszélni, mintha ilyenkor szabadult volna fel az egész napos egyetemi robot és a mindinkább idegesítő romániai közélet lelki feszültségeitől. Óriási tárgyi tudása volt, szinte mindent tudott Erdély magyar kultúrájának sokévszázados történetéből, de szívesen mesélt a két világháború közötti korszak íróiról is: Kuncz Aladárról, Reményik Sándorról, Dsida Jenőről, Szabédi Lászlóról. Én természetesen lelkesen hallgattam ezeket az olykor hajnalig tartó „szemináriumi" előadásokat, akkor „tanultam bele" az erdélyi magyar irodalom történetébe, és Jancsó Elemér nem csak a tényekre, az adatokra emlékezett vissza hihetetlen memóriájával, az emberi arcokat, egyéniségeket is hitelesen, plasztikusan tudta megjeleníteni. (Így azután Bóka László és Komlós Aladár után alighanem ő lett az a professzorom, akitől a legtöbbet tanulhattam, igaz, már az egyetemi kurzusok elvégzése után.)

De ki is volt ez a korán öregedő, hatalmas ismeretanyagával, már csak politikai óvatossága következtében is sohasem kérkedő, inkább a könyvtárak és levéltárak csendjében meghúzódó irodalomtudós, akinek mostanában szinte még a nevét sem emlegeti az utókor, holott közvetlen tanítványai számos romániai és magyarországi egyetemen reprodukálják mindazt, amit egykor az ő – talán kevésbé izgalmas, de mindig tartalmas – előadásain és szemináriumain szívtak magukba? Valóban, ki volt Jancsó Elemér, a kolozsvári irodalomtudós, a hatalmas erudícióval dolgozó filológus, a tanár- és tudósnemzedékeket felnevelő tudós tanár?

Jancsó Elemér Marosújváron született 1905. április 10-én, az Erdélyi Fiatalok mozgalmában később nagy szerepet játszó fiatal orvos és publicista Jancsó Béla öccseként. A kolozsvári Református Kollégiumban végezte középiskolai tanulmányait, 1922-ben tett érettségi vizsgát, ezután négy esztendőn keresztül a hírneves budapesti Eötvös Kollégiumban tanult, magyar-francia szakon. 1926-ban *Erdélyi jelleg a magyar irodalomban* című (azóta is kéziratban maradt) értekezésével szerzett doktori fokozatot. Ezt követve két esztendeig a párizsi Sorbonne-on tanult, majd 1929-ben a kolozsvári egyetemen is diplomát szerzett. Egészen 1942-ig egykori iskolájában, a Református Kollégiumban tanította a magyar és a francia irodalmat. Igyekezett megismerni a világot, *Északafrikában* című útirajzában az arab világban szerzett tapasztalatait, *Északi rokonainknál* című könyvében finnországi útiélményeit örökítette meg, *A bukovinai magyarok mai helyzete* című beszámolójában pedig a bukovinai székelyek küzdelmes sorsáról adott képet, alig egy évtizeddel az ottani magyarságnak a Bácskába történt áttelepítése előtt (amelyet aztán 1944 őszén véres és kalandos menekülés követett a titóista partizánok gyilkos erőszakoskodása elől).

Közben rendre jelentek meg a fiatal tudós tanár nagyobb méretű szakmai tanulmányai, azok az írásai, amelyek későbbi irodalomtörténeti munkásságának alapvetését adták. Így első komolyabb tanulmánya, a *Kritikai harcok a romanticizmus százéves fordulója körül* című írása az Erdélyi Irodalmi Szemle című folyóiratban, ez elsősorban francia példák alapján (a párizsi egyetemi tanulmányok során megismert értelmezések nyomán) adott képet a romantika-kutatás fellendüléséről, amely az egész európai tudományosságban (a magyar tudományosságban is) érzékelhető volt a két világháború közötti korszakban. Jancsó Elemér Erdélyből hozott erős racionalizmusa, illetve már fiatalon is megmutatkozó társadalomtudományi érdeklődése következtében mindenesetre elkerülte azt az utat, amelyet húszas években igen divatos szellemtörténeti irány nyitott, és amely a romantika bizonyos mitizálásához, egy „örök romantika" képzeté-

nek felépítéséhez vezetett. Ebben a tekintetben nem a német, hanem a francia romantika-kutatásban és -értelmezésben kereste az eligazító gondolatokat, mindenekelőtt Souria *Histoire du romantisme en France* című összefoglalásában, amelynek értékei között különösen a tudományos objektivitást emelte ki.

A későbbi tudományos munka korai megalapozását szolgálta az Erdélyi Tudományos Füzetek 65. számaként napvilágot látott *Az irodalomtörténetírás legújabb irányai* című terjedelmes tanulmány, amely bevallottan azzal a szándékkal készült, hogy az egyelőre még tapogatódzó és útját kereső erdélyi magyar irodalomtörténet-írás (főként ifjú) képviselőit megismertesse „azokkal a módszerekkel és tudományos eredményekkel, amelyek ma a nagy nyugati népeknél divatosak". A tanulmány írója négy ilyen – általa vezető szerepben látott – áramlatot kíván bemutatni: az összehasonlító irodalomtudományt, a szellemtörténeti irányt, az August Sauer és Joseph Nadler nevéhez fűződő regionális irodalomtörténet-írást, amely főként a német történetírásban terjedt el, és tulajdonképpen a német „törzsek" (a poroszok, bajorok, szászok, svábok, stb.) művelődéstörténetének feldolgozása révén kívánta bemutatni „az egyetemes németség irodalomtörténetét" (ezt az irányzatot a tanulmányíró Joseph Nadler neve után „nadlerizmusnak" nevezi), végül pedig a társadalomtudományi irányt, amely Taine miliőelmélete és az angolszász szociologizmus nyomán az irodalom történetében a társadalomtörténetnek egy különleges lenyomatát keresi.

A későbbi irodalomtörténeti kutató munkát megalapozó tanulmányból kitetszik, hogy a fiatal kolozsvári irodalomtudós ez utóbbit, vagyis a szociológiai irodalomfelfogást tartja a leginkább célravezetőnek. Az irodalmat mindenképpen a társadalom életviszonyainak teljességében helyezi el, s nem kívánja az esztétikai jelenségek szűkebb körére korlátozni. „Az a felfogás – hangoztatja –, hogy az irodalmat csak a maga irodalmiságában, esztétikumában vizsgáljuk, ma már megdőltnek tekinthető. Az irodalom megértéséhez egész sereg irodalmon kívüli dolog is hozzátartozik. Így a közönség, a kiadók, a korszellem, a társadalmi osztályok, az egyéni és tömeglélektan, az ízlés, a világpolitika és a világirodalom jelenségeinek vizsgálata is. Minél több szempontból nézzük és vizsgáljuk valamely kor egy-egy kimagasló alakját vagy irodalmi jelenségeinek kiemelkedő csoportját, annál teljesebb, hűbb, igazabb és maradandóbb képet nyerhetünk a letűnt korszakok irodalmáról."

Az ifjú Jancsó Elemér szellemi orientációját és irodalomfelfogását legbeszédesebb módon talán az 1934-es évszámot viselő *Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban* című tanulmány mutatja. Ez az írás az irodalom társadalomtörténeti szerepére hívja fel a figyelmet, fontosnak tartva az író és az olvasóközönség kapcsolatának vizsgálatát. „Az irodalomszociológus – jelenti ki a kolozsvári tudós – felboncolja az irodalmi élet összes lehető és felkutatható jelenségeit és összefüggéseit. Kutatásai középpontjában természetesen az irodalom áll, de ennek az irodalomnak nem tulajdonít misztikus, mágikus jelentőséget. Rámutat az író és a műve értékére, de rámutat az írónak az olvasóval, s ez utóbbin át az egész jelenkori társadalommal való kapcsolatára. Természetesen a művész sajátos egyéniségét is kell értékelnie, de értékmérője már nem az a társadalomtalanított örök »művész« lesz, akivel eddig olyan gyakran találkoztunk kritikai irodalmunkban. Az irodalmi jelenségek vizsgálatában mindvégig dialektikus kell, hogy legyen a ma irodalomtörténésze. Az eseményeket mozgásukban vizsgálja és e mozgás irányából, intenzitásából vonja le következtetéseit, értékítéletét".

Mindez kétségtelenül a marxista irodalomfelfogás hatásáról tanúskodik, mint ahogy az is bizonyos, hogy Jancsó Elemér 1945 utáni munkásságának többször is deklarált elvi

irányultságát a marxista irodalomszemlélet jelölte ki. Mindazonáltal a marxista szemléletnek azoktól az abszurd túlzásaitól, amelyek különösen az ötvenes években meghatározták az erdélyi magyar irodalomtörténet-írást és irodalomkritikát (még Gaál Gábor munkásságában is!) Jancsó Elemér mindig is távol tartotta magát. Az ő „marxizmusa" valójában abban állott, hogy a hagyományos, tényfeltáró irodalomtörténeti pozitivizmus rendszerét erősebb irodalomszociológiai megközelítéssel egészítette ki. Jellemző mozzanata volt mindennek, hogy a marxista szellemiséget képviselő ideológusok közül leginkább csak Lukács Györgyre hivatkozott. Imént idézett irodalomszociológiai alapvetésében pedig meglehetős határozottsággal utasította el az irodalom társadalmi szerepét kiemelő elemzésmód világnézeti, ideológiai elkötelezettségét, vagyis a marxista elmélet feltétlen elfogadását, és inkább csak az irodalomszociológia, mint módszer lehetőségei mellett sorakoztatott fel érveket. „A szociológiai módszer és életszemlélet – olvasom tanulmányában – sokak szerint egyoldalú világnézeti lekötöttséget és állásfoglalást jelent... Holott a szociológia csak eszköz, módszer, de az irodalomban való felhasználása nem vezet szükségképpen világnézethez, csupán a tények objektív és teljes megmagyarázása vonhat maga után ilyen vagy amolyan világnézeti állásfoglalást."

A budapesti egyetemen és a párizsi Sorbonne-on kialakított irodalomfelfogással ugyanakkor nagyon is jól összefért az a kritikai küzdőszellemről is tanúskodó gondolkodás, amelyet a fiatal Jancsó Elemér a harmincas években kibontakozó fiatal erdélyi magyar író- és tudósnemzedék mozgalmaiban képviselt. Az úgynevezett „második erdélyi nemzedék", amelyhez Jancsó Elemér is tartozott, a harmincas évek elején lépett fel, és nem egyszer az „első nemzedékkel", illetve az általa képviselt „helikoni irodalommal" vitába szállva kereste a maga helyét és feladatait. E „második nemzedék" már eleve adott valóságként vette tudomásul a romániai társadalom, a kisebbségi lét következményeit, népi orientációt, megfontolt reálpolitikát és erkölcsi megújhodást hirdetett, gondolkodására egyszerre hatott az a plebejus demokratizmus, amelyet a (magyarországi) népi mozgalom, és az a szociológiai érdeklődés, amelyet az (Erdélyben is erős) marxista baloldal képviselt.

Ennek a „második nemzedéknek" volt mozgalomszervező központja az Erdélyi Fiatalok című folyóirat, amelyet László Dezső és Jancsó Elemér bátyja, a fiatalok mozgalmaiban vezető szerepet betöltő Jancsó Béla szerkesztett, mellettük Mikó Imre, Dsida Jenő, Bányai László, Balázs Ferenc, Demeter János, Vita Zsigmond és Jancsó Elemér vett részt tevékenyebben a folyóirat munkájában. Az ifjúsági mozgalom kezdetben a társadalmi és erkölcsi megújulás eszményeit képviselte, és csak fokozatosan fordult később politikai irányba. 1931-ben jelent meg a „második nemzedék" fellépését bejelentő *Új Arcvonal* című antológia, tizenkilenc fiatal író, közöttük Bányai László, Flórián Tibor, Gagyi László, Jancsó Elemér, Kovács Katona Jenő, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kovács György, Kováts József, László Dezső, Méliusz József, Szemlér Ferenc, Thury Zsuzsa és Wass Albert írásaival.

Jancsó Elemér itt közölt tanulmánya: *Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931* arra vállalkozott, hogy a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyar irodalmi kultúra tapasztalatait és eredményeit helyezze kritikai mérlegre. Nem annyira szellemi és erkölcsi megújulást, hanem szociális felelősségtudatot és népi elkötelezettséget hirdetett. „A ma írója – jelentette ki – sorsközösséget kell vállaljon szenvedő és elnyomott embertársaival, saját értelmeinek és individualitásának feláldozása árán is." A baloldali Korunkban kifejtett nézetekre hivatkozott, midőn a fiatal nemzedék feladatait jelölte meg. Elutasította a transzilvánista ideológiát, helyette az internacionalista egyetemességet javasolta.

„Ti az »idő katonái« vagytok – fordult nemzedéktársaihoz –, legyetek bátrak és tépjék szét a romantika hazug fátyolát. Egyéniségeteket és művészeteteket állítsátok a közösség szolgálatába, ismerjétek fel a közös emberi bánatot, a közös örömet és a közös akaratot. Ne csináljatok Erdélyből szentséget, de szeressétek úgy, mint ahogy szeretnünk kell azt a földet, ahol az élet élni kényszerít. Erdély remegéseiben a világ szívverését keressétek és ha magyar ember arcába néztek az egész emberiség tükrét lássátok meg benne. Mert ma, mindnyájunk sorsa közös és nincs nagyobb feladat, mint beleolvadni az emberiség hatalmas egységébe és azzal együtt vállalni a közös újjászületés nehéz, de kiharcolható útjait!"

A „második erdélyi nemzedék" eszmei tájékozódásának nyomán foglalta össze az erdélyi magyar irodalom másfél évtizedes fejlődéstörténetét a Nyugat 1935-ös évfolyamában közölt *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig* című terjedelmes tanulmányában is. Ebben az írásában összegző képet ad az erdélyi irodalom kialakulásáról, az irodalmi intézmények megszervezéséről, az „első nemzedék" jelentősebb képviselőinek munkásságáról, majd a „második nemzedék" fellépésének körülményeiről, a fiatalok eszményeiről és eredményeiről. Az összefoglalást itt is kritikai megjegyzések zárják le, a tanulmány írója úgy látja, hogy „a kisebbségi élet sérelmeit, sorstragédiáit alig dolgozta fel egy-két írónk, és a jelennel való elégületlenséget legtöbbje vagy a történelmi regény meséjébe burkolta, vagy elrejtette a szimbolikus líra bársonyköpenyébe. Az élet és az irodalom tehát e téren is más és más síkon mozogtak és a két sík csak néha és rövid ideig haladt párhuzamosan egymás mellett. Az erdélyi magyar ifjúság nagy részének egyik legértékesebb felismerése az irodalom helyes szerepének meglátása a társadalmi összefüggések nagy hálózatában".

A harmincas évek fiatal írói bizonyos kritikával fordultak az idősebb nemzedék munkásságához, egyszersmind bírálták a transzilvánista „ideológiát", abban a meggyőződésben, hogy ez az eszme nem hozta meg a tőle várt eredményeket, nem segítette elő az „erdélyiség" külön tudatformájának kialakulását, amely lehetővé tette volna az Erdélyben élő három nemzet (a magyar, a román és a német) összefogását, és egy sajátos erdélyi autonómia kialakítását. (Mindez persze nem a transzilvánizmus magyar híveinek mulasztása volt: az erdélyi román értelmiség nagyrésze a nagyromán nemzeti ideológia elszánt híve lett, az erdélyi szászok pedig 1931 után a nagynémet birodalmi gondolatban keresték eszmei támaszukat.) Mindenesetre a transzilvánista remények megingása okozta azt, hogy a „második erdélyi nemzedék" meghatározóbb érdeklődéssel fordult a magyar nemzeti irodalom határok fölötti érvényesítendő egységének eszméjéhez, és a korábbinál kisebb szerepet adott a regionális erdélyi magyar kultúra stratégiájának.

Mindez Jancsó Elemér összefoglaló tanulmányából is kiolvasható. A tanulmányt ugyanis a kolozsvári fiatal tudós a következőkkel fejezi be: „Elkülönülés-e az erdélyi irodalom az általános magyar literatúrától? Bizonyára nem. Ma, tizenhat év után talán még kevésbé, mint eddig. Az erdélyi irodalom sokat hangoztatott transzilván jelszavai ellenére nem más, mint az összmagyar irodalom egyik provinciális elágazása. Magyar irodalom Erdélyben és nem »erdélyi« magyar irodalom. Ha majd irodalomtörténészeink megírják a XX. század gazdag magyar irodalmának élettörténetét, bizonyára jelentős szerepet fognak Erdély magyar irodalmának is tulajdonítani. De miként a francia romantika gyökerei Rousseauig nyúlnak vissza, a jövő irodalomtörténésze is fel fogja ismerni a közös őst, ami a mai széttagolt magyar lelkiterületeket valamikor összefogta: Ady Endrét és a Nyugatot."

Jancsó Elemér nem minden kritika nélkül szemlélte az előtte járó „irodalomalapító" nemzedék eszményeit, mégis ő vált az 1918 után megszülető erdélyi magyar irodalom első történetírójává, aki minden nemzedéki vagy világnézeti kritikája ellenére is méltányos és hiteles képet rajzolt az Erdélyi Helikon körül gyülekező irodalom nagy értékeiről. Az előtte járó erdélyi magyar irodalomtörténet-írók, Kristóf Györgyre és György Lajosra gondolok, jobbára Erdély magyar irodalmi kultúrájának régebbi korszakait dolgozták fel, a transzilvánista irodalom első felkészült és szakavatott kutatója a Párizsból hazatért fiatal tudós lett, aki már első tollpróbái alkalmával szívesen rajzolt kisebb-nagyobb portrékat a huszas évek népszerű erdélyi magyar íróiról, így Makkai Sándorról, Sipos Domokosról, Bárd Oszkárról, Szombati Szabó Istvánról, Szentimrei Jenőről, majd először az Ifjú Erdély című folyóirat 1933–1934-es évfolyamában, majd könyvalakban is megjelentetett *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve* című munkájában foglalta össze az „első nemzedék" költőinek eredményeit.

Ebben a kis könyvben Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László, Szombati Szabó István, Bárd Oszkár, illetve a „szabadverselőknek" nevezett Bartalis János, Szentimrei Jenő és Olasz Lajos munkásságát mutatta be, abban (az előszavában kifejtett) meggyőződése jegyében, miszerint: „Az erdélyi irodalomról írni ma nemcsak hasznos dolog, de sürgető kötelesség is." Ehhez aztán még a következőket tette hozzá: „Az irodalomtörténész feladata a ma irodalmával szemben csupán az, hogy rámutasson ne csak az egyes írókra és irányokra, de az irodalom kulturális és társadalmi vonatkozásaira is. Ha a figyelmet ezek iránt felkeltette, úgy feladatát sikerült betöltenie." Ezt a rövid összefoglalást több kisebb-nagyobb tanulmány követte, így 1942-ben az Erdélyi Füzetek első számaként jelent meg a Reményik Sándor költői munkásságát feldolgozó nagyobb tanulmány. Jancsó Elemér arra készült, hogy nagyobb összefoglalásban vet számot az erdélyi magyar irodalom huszadik századi történetével, az imént idézett kis líratörténetben jelezte, hogy előkészületben áll *Az erdélyi magyar irodalom története 1914-től 1934-ig* című hatszáz lapos könyve, ez a műve azonban, jóllehet több alkalommal is szóba hozta tervezett megjelentetését és természetesen továbbírását, sohasem került az olvasók elé. Magam annak idején, az írásom bevezetésében jelzett 1971-es látogatások alkalmával, még láttam Jancsó Elemér erdélyi irodalomtörténetének vaskos kéziratkötegét: nem tudom, mi lett ennek a kéziratnak a sorsa, talán érdemes volna legalább részleteit hozzáférhetővé tenni az érdeklődő olvasók számára.

Mindazonáltal a kolozsvári tudós később is nagy szeretettel és komoly gondoskodással foglalkozott a huszadik század erdélyi magyar irodalmával, ezt jelzik a Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című emlékiratához (1965-ben), illetve Berde Mária *Tüzes kemence – A szent szégyen* című regényeihez (1967-ben) írott nagyszabású bevezető tanulmányai, valamint azok a levélközlések, amelyek során a többi között Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Bárd Oszkár, Kuncz Aladár, Berde Mária, Szántó György, Szemlér Ferenc, Gaál Gábor és mások leveleit adta közre. Ugyancsak a Trianon utáni Erdély művelődési viszonyainak ismertetéséhez tartozik *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében* című, 1935-ben Budapesten megjelent könyve, amely az erdélyi magyar iskolaügy 1918 és 1931 közötti történetét dolgozta fel, abban a teljesen jogos meggyőződésben, hogy a kisebbségi megmaradás jórészt az anyanyelvi oktatás intézményein múlik.

Jancsó Elemért irodalomtörténet-írói érdeklődése mindazonáltal inkább a múlt, mintsem a közelmúlt kutatásához vezette el: a 18. és 19. századi magyar, illetve erdélyi magyar irodalom, mindenekelőtt az erdélyi felvilágosodás és a reformkor eszme- és iro-

dalomtörténeti feltárásához. Ezen a téren valóban egyedülálló tudományos teljesítményt produkált, ennek eredményei általánosságban is beépültek a magyar irodalom történetének feldolgozásába. Korábban mint a kolozsvári református kollégium tudós tanára, 1942 és 1944 között mint az akkor felállított Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa, majd 1945-től mint a Bolyai Tudományegyetem (illetve 1959-től, ennek felszámolása után, mint a Babes-Bolyai Tudományegyetem) tanára tett igen sokat annak érdekében, hogy a 18. század végének és a 19. század első felének erdélyi művelődés- és irodalomtörténete a maga valóságában mutatkozzék meg az utókor előtt. Ebben a tekintetben Jancsó Elemér kutatásai, nagy tanulmányai és szövegkiadásai rendkívül jelentősek, minthogy elsőnek hívta fel a figyelmet a felvilágosodás eszméinek erdélyi elterjedésére, hatására, illetve azokra a szellemi mozgalmakra és küzdelmekre, amelyek a 18. és 19. század fordulóján alakultak ki Erdélyben az akkori nyugati gondolkodás és kultúra honosítására. Ebben a tekintetben volt jelentékeny tanári munkája is, ennek keretében nemzedékek egész sorával ismertette meg az európai eszméket és eszményeket.

Az erdélyi magyar felvilágosodás történetének jobb megismerését szolgálták nagy tanulmányai, illetve szövegközlései, így *Erdély a felvilágosodás századában* (1937), *Erdély műveltsége a XVIII. század második felében* (1942), *Erdélyi jakobinusok* (1947), *A jakobinus mozgalom hazai hagyományai* (1957) és *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez* (196) című tanulmányai, *A felvilágosodástól a romantikáig* című, 1966-ban megjelent tanulmánykötete, továbbá Aranka Györgyről, Batsányi Jánosról, Bod Péterről, Barcsay Ábrahámról, Kazinczy Ferencről, Bölöni Farkas Sándorról, Gyarmathi Sámuelről, Döbrentei Gáborról, Jósika Miklósról, Mikó Imréről és másokról írott portrévázlatai. Ugyancsak fontosak szövegkiadásai, így az általa 1939-ben megindított *Erdélyi Ritkaságok* című könyvsorozat tizennégy kötete, ezek között Káli Nagy Lázár színháztörténeti feljegyzéseit és Bölöni Farkas Sándor *Nyugateurópai utazásai*t ő maga rendezte sajtó alá. Két szöveggondozása különösen figyelmet érdemel: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai* címen 1955-ben sajtó alá rendezte az Aranka György által létrehozott „tudós társaság" iratanyagát, *Mint az égő fáklya, mely sötétben lángol* címmel pedig 1962-ben szerkesztett igen gazdag szöveggyűjteményt a felvilágosodás irodalmából.

Az erdélyi felvilágosodás történetének kutatási eredményei között külön is meg kell említeni Jancsó Elemérnek azokat a munkáit, amelyek az erdélyi szabadkőművesség történetét dolgozták fel. Az erdélyi szabadkőműves páholyok mindig is a nemzeti kultúra művelésének és terjesztésének műhelyei voltak, nem csak a 18. és 19. században, midőn a legkiválóbb főurak, főpapok és írók tartoztak a páholytagok közé, hanem a két világháború közötti időben is, midőn az erdélyi magyar irodalom számos kiválósága, egy időben még Tamási Áron is, a szabadkőművesek közé tartozott. A kolozsvári Unio páholy tagja volt különben maga Jancsó Elemér is, akinek *Az erdélyi szabadkőművesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században* (1933), *Az Unio szabadkőműves páholy ötven éve 1886–1936* (1937) című tanulmányai, illetve különösen *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században* (1936) című monografikus feldolgozása adatokban rendkívül gazdagon mutatják be azt a történelmi szerepet, amelyet az erdélyi szabadkőműves páholyok töltöttek be a felvilágosodás eszméinek terjesztésében és a magyar nyelvű kultúra ápolásában.

Ugyancsak a felvilágosodás és a reformkor kutatásának munkálatai során születtek Jancsó Elemér színháztörténeti tanulmányai és kiadványai, amelyek mindenekelőtt az erdélyi, a kolozsvári magyar színjátszás történetét tekintették át. Első színháztörténeti tanulmányát 1939-ben Káli Nagy Lázárnak az *Erdélyi Ritkaságok* című könyvsorozat

első köteteként közreadott *Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792–1821* című emlékiratának bevezetőjeként írta (ez azután különlenyomatként is megjelent), ezt követték *Az erdélyi magyar színészet bibliográfiája 1792–1942* (1942), *A kolozsvári magyar színjátszás* (1943), *Adatok a kolozsvári színház történetéhez* (1943), *A kolozsvári magyar színház útja a romantikától a realizmusig* (163), *A Shakespeare-kultusz* kialakulása a felvilágosodás korában és a kolozsvári magyar színház (1965), *Teatrul maghiar* (Fejezet az *Istoria teatrului in Romania* című összefoglaló kézikönyvben, 1965), *A kolozsvári Állami Magyar Színház története keletkezésétől napjainkig* (1967) és *A kolozsvári magyar színház múltját illető színháztörténeti kutatások* (1968) című nagyobb tanulmányai, illetve kisebb könyvei. Ilyen módon Jancsó Elemér színháztörténeti munkássága a kolozsvári magyar színjátszásnak szinte az egész történetét áttekintette: eredményei ebben a tekintetben Janovics Jenő színháztörténeti munkásságához foghatók. Aki tudja, hogy az anyanyelvi színjátszásnak – az iskolai oktatás és a szépirodalom mellett – milyen kiemelkedő jelentősége van az erdélyi magyarság identitásának fenntartásában, az mindenképpen nagyra értékeli Jancsó Elemér színháztörténeti tevékenységét.

A kolozsvári tudós rendkívüli szorgalommal dolgozott az 1945-ös korszakváltás után eltelt közel három évtizedben is, visszapillantva pályájára mindazonáltal némi sajnálkozással kell megállapítani, hogy azoknak a feladatoknak az elvégzését, amelyeket az ő kezébe tett le az erdélyi magyarság tudományos életének története, végül is megtagadták tőle a kedvezőtlen körülmények. Jancsó Elemér írhatta volna meg a felvilágosodás és a reformkor erdélyi magyar művelődéstörténetét, tulajdonképpen egy nagyszabású monográfiában, amely a teljesség filológusi igénye értelmében tekinti át a 18–19. századi Erdély szellemi életét. A tudományos élet korlátozását és nyílt elnyomását szolgáló romániai kommunista rendszer ezt nem tette lehetővé, következésképp Jancsó Elemérnek bevezető tanulmányok írására, kisebb-nagyobb sajtó alá rendezési feladatokra kellett fordítania filológusi képességeit. Úgyszintén nem tudta megvalósítani azt (a már említett) tervét, hogy feldolgozza az erdélyi magyar irodalom két világháború közötti történetét.

Bevezetőként beszéltem arról, hogy 1971 őszén (októberében) gyakran voltam az éjszakai „bagolyéletet" élő kolozsvári tudós vendége. Hazatérésem után Jancsó Elemér súlyos influenzás fertőzést kapott, és a kórházban néhány nap múltán, 1971. november 12-én eltávozott az élők közül. Halála akkor mélységes gyászt váltott ki az erdélyi magyar értelmiség köreiben, hamarosan napirendre került műveinek egybegyűjtése is. 1972-ben a bukaresti Kriterion kiadó adta közre irodalomtörténeti tanulmányainak *Irodalomtörténet és időszerűség* című kötetét, majd 1976-ban *Kortársaim* című kötetét, amely az 1918 utáni erdélyi irodalom és tudományosság alkotó egyéniségeiről adott személyes megállapításokban és emlékekben is gazdag képet. Sajnos, mindkét kiadvány a cenzurális kényszerűségek áldozata lett, az eredeti szövegek szinte minden esetben kisebb-nagyobb csonkításokkal jelentek meg. Valójában most (a tudós születésének közelgő századik évfordulója alkalmából) kellene megjelentetni egy gazdagabb válogatást irodalomtörténeti és színháztörténeti tanulmányaiból. Jancsó Elemér alakját és munkásságát azonban szinte elfeledte az utókor (különben sok más érdemes erdélyi íróval és tudóssal egyetemben). Pedig mindazok megérdemlik emlékük és munkásságuk életben tartását, akik nehéz időkben: az erdélyi magyarságot sújtó kettős (társadalmi és nemzeti) elnyomás évtizedeiben igyekeztek fenntartani a hagyományokat és általuk a közösségi kulturális identitást. Fenntartani, óvatosan, mégsem bátortalanul – „ahogy lehet".

„Sorshiányban szenvedünk”

CSOÓRI SÁNDOR: FORGÁCSOK A FÖLDÖN

Hosszú évek (inkább évtizedek) kellenek még ahhoz, hogy tankönyvbe illő világossággal láthassuk, mi is történt a múlt század utolsó évtizedében Magyarországon. Annak kiderítésére pedig, hogy mindeme történelmi, társadalmi, gazdasági, szociológiai (stb.) változások következtében miféle lelki, tudati-, szellemi és érzelmi traumák játszódtak le a társadalom *egyes* embereinek *mindennapi* gondolkodásában a tudományos vizsgálatok talán nem is alkalmasak. S ebbe a két problémahalmazba – másként szemlélve: két koncentrikus körbe – zárva helyezhetjük el a magyar értelmiség, a magyar *írástudó társadalom* szerepét és felelősségét, amelyet majd úgyszintén hosszasan és alaposan kell (mert érdemes, sőt fölöttébb tanulságos) megvizsgálni, rekonstruálni és értékelni. Tudvalévő persze, hogy már ez ideig is igen sok (túlontúl sok) könyv, tanulmány, cikk és egyéb közlemény próbálta meg bemutatni e – kétségkívül – történelmi fontosságú változásokat, ámde joggal lehet tartani attól, hogy ezeknek a műveknek a zöme túlnyomó többsége irányzatos, „pártos” eredetű, elkötelezettségű és végkicsengésű. (Bármelyik pártra vagy szellemi-ideológiai irányzatra gondolhatunk egyébként.) Másfelől e tudományos (?) dolgozatok szerzőinek egyelőre minél kevesebb szempontot, diszciplinát volt tanácsos figyelembe venniök, s a (vélt) nagyobb politikai hitelesség és hatás kedvéért kívül kellett rekeszteniök számos egyéb, például a *morális* vagy az *érzelmi* tartományokban megbúvó emberi motívumot. Azaz: az egyéni és a közösségi lét e két talán legfontosabb azonosító és kohéziós elemét, erejét. Magyarán: elsősorban a láthatót, a tapinthatót, a megragadhatót kellett rögziteniök. A szellemi, tudati és lelki jelenségek nagy része ennélfogva csak futólagosan, tehát elnagyoltan volt érinthető.

Csoóri Sándor viszont (jóllehet – szerencsére – nem társadalomtudósként) az emberi és közösségi terrénumot pásztázza már évtizedek óta. Nem a „rendszerváltás” idején kezdte, s persze nem is ott fejezte be. Ellenkezőleg. Azt mondhatjuk, hogy „a nemzet mint közös ihlet” József Attila-i eszménye, fogalma, gondolata Csoóri egész életművének egyik kitüntetetten fontos témavilága. Tanulságos és meggyőző végkicsengésű (e tekintetben is) összegyűjtött esszéinek két vaskos kötetét (*Tenger és diólevél*. Bp., 1994. Püski,) tanulmányozni, hogy érzékeljük: világképének középpontjában – évtizedek óta – „a nemzet primátusa” áll. S e folyamatállapot a lényegét tekintve töretlen: az 1997-ben megjelent esszé- és publicisztikakötet (*Szálla alá poklokra*. Miskolc, Felsőmagyarország.) csaknem kizárólag ezzel a problémakörrel foglalkozik, miként

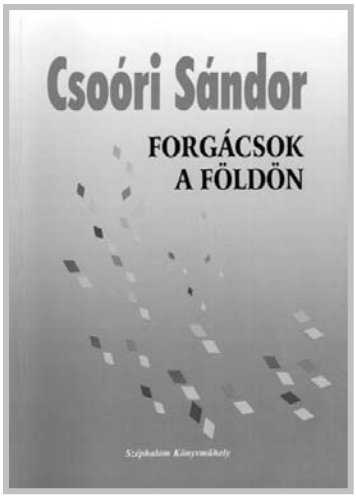

Széphalom Könyvműhely
Budapest, 2001
246 oldal, 1500 Ft

a 2001-ben (Görömbei András szerkesztésében) napvilágot látott *Forgácsok a földön* is.

Sok mindenről el lehet tűnődni e folyamatos „makacsságot" („megszállottságot"?) látva Csoóri Sándor írói pályáján. Mindenekelőtt azonban kapcsoljuk ki a „makacsság" és a „megszállottság" nem mindig dicséretes tulajdonságokat asszociáló állapotminősítéseket, maradjunk inkább – józan egyszerűséggel – a szolidabb és – főleg – tartalmilag kifejezőbb *következetesség* állapotrajzánál. A következetesség megtartása Csoóri Sándor számára nem volt könnyű a Kádár-Aczél korszak idején sem, de vajon mi volt ez a kilencvenes évek elejétől megkezdődött, és baljós perspektívával fenyegető szellemi pergőtüzekhez képest? Azokhoz képest például, amelyek Csoórit megpróbálták kiiktatni a magyar szellemi életből. Ez a vágyakozás – láthatólag – nem teljesedett be. Nagyrészt – nyilván – a szóban forgó célszemély messze átlagon felüli állóképességének köszönhetően, de – minden bizonnyal – hasonlóan fontos e küzdelem kimenetele szempontjából magának a már említett világképbeli eszményrendszernek az *életképes*sége. Életképessége – számos betegsége ellenére is – *a mindennapokban.*

Csoóri Sándor személyes és írói életútjánál maradva látni lehet, hogy az ő világképében már a hatvanas évektől kezdődően (l. pl. a *Gondolattársítások* című esszéjét 1967-ből) a *valódi* liberális és a *valódi* közösségelvű személyiségfelfogás nem idegen egymástól, sőt éppen hogy kiegészítik egymást, mi több: így összekapcsolódva egymást ki is teljesítik. E szellemi és érzelmi jelenség tengelye körül bontakozik ki Csoóri Sándor valószínűleg leginkább ismert, a legtöbb érdeklődő olvasó számára ismerős írói-gondolkodói arculata: a politikakritikától elválaszthatatlan esszéírása a magyar sorskérdésekről. Középpontjában a Bethlen Gábor-i és a Széchenyi István-i magyarságeszménnyel és országépítő gondolatrendszerrel; másfelől a Horthy Miklós, illetőleg a Rákosi Mátyás, majd kicsit később a Kádár János nevével jelezhető 20. századi magyar történelmi zsákutcák erőteljes kritikájával és az 1956-os forradalom valódi értelmének és jelentőségének a fölismerésével. Ez az írói világkép magában foglalja továbbá a népi írói mozgalom nagy nemzedéke (mindenekelőtt Németh László, Illyés Gyula és Veres Péter) szellemi erejének átörökítési igényét; de ezen túlmenően: a *teljes* magyar irodalmi múlt vállalását. Elhíresült, az *Egy nomád értelmiségi* című esszéjében (1978-ban) világosan megfogalmazza, kimondja, hogy a „sokáig használaton kívülre helyezett sorskérdésekről egyszer csak kiderült, hogy léteznek. Kiderült, hogy amit romantikus és nacionalista tajtéknak véltek bennük, az se feltétlenül az, de újra gondolandó gond."

„Újra gondolandó gond": éppen ez az az állandó témaelem Csoóri Sándor esszéírásában, amely meghatározza és a legnagyobb éltető erővel táplálja is ezt az esszéírást. A *Szálla alá poklokra* és a *Forgácsok a földön* írásai akár egy kötetben is megjelenhettek volna, hisz annyira rokon, majdhogynem azonos a témaviláguk. Különbözőségük inkább csak a keletkezési idejük miatt van, tehát kronológiai jellegű eltérésből fakad. Ez a „kronológiai" fogantatású különbség persze nem(csak) azt jelenti, hogy az időben előbb keletkezett írások – értelemszerűen – az előbbi kötetbe kerültek, a későbbiek pedig az utóbbiba. A tényleges különbség – persze ez is a kronológiai eltérésből fakad – lélektani, hangulati. A két kötetcím is markánsan jelzi ezt: a „pokol" fogalom fölkeltette szinte izzó erejű szenvedés asszociációt e szóban forgó második gyűjteményben a „forgácsok" szelíd, sőt némiképpen rezignált hangulata váltotta föl. S nemcsak a címben, de a tartalom lényegi egészében is. Az előző könyv inkább drámai, ez utóbbi inkább lírai. Az *idő* múlása ugyanis láthatóvá tette, hogy a mindenkori politikai hatalom legföljebb gyorsítani vagy lassítani képes – például – a nemzeti tudat gyöngülési fo-

lyamatát, de sem meggátolni, sem pedig véglegessé preparálni nem. Úgy tetszik, hogy ez a jelenség – hullámzó tendenciák szerint – korfüggő és nem politikafüggő történelmi képződmény. Csoóri Sándor helyesen reagál a fölismerésre: nem hadakozik a megfoghatatlannal, hanem az emberi gondolkodás még (vagy már!) viszonylagosan ép vonulataira apellálva, arra építve, az *érvek* sokaságát sorakoztatja föl a nemzeti tudatvesztésnek a magyarság *többségét* (nagy többségét) károsan érintő hatásaira.

A demokrácia szentségét és sérthetetlenségét doktriner axiómaként vallókkal szemben ismét rámutat – például – arra, hogy a kilencvenes évek sok tekintetben „vad demokrácia" volt (és maradt a következő évtizedre is), pozitív eredményei és értékei mellé jócskán sorolhatók negatív vonások. Már az indulás hibás volt – hangsúlyozza –, ennek megfelelően torz következményeket szült. Ahelyett, hogy legalább nagy vonalakban kialakult volna valamiféle nemzeti egység, közös akarat, már a kezdet kezdetén végbement a pártoskodás, és megtörtént a hatalom újrafelosztása. Miként már korábban is megfogalmazta: „mindent megelőzve valamilyen érzelmi-szellemi egységet kellett volna létrehoznunk [...], csak utána lett volna szabad osztódnunk a demokrácia törvényei szerint." Ezzel szemben súlyos „közösségi romlás" következett be az egész kárpát-medencei magyarság körében. A nemzet romlása háborús méreteket öltött.

Lényegében ebből a szorongató felismerésből, baljóslatú tendenciák érzékeléséből sarjadnak ki a *Forgácsok...* írásai: esszék, újságcikkek, alkalmi beszédek, tanulmányok, kritikák: a korábbi nagy Csoóri-esszékkel azonos hullámhosszon élő, hatásaikban is rokon, az érvelő, a példákat hozó, a meggyőzni kívánó igazságterjesztés e vonzó (*máshonnan* nézve persze taszító) példái és érzületei. Kevesebb ebben a könyvben a jelen idejű tényfeltárás, mint korábban. Több viszont (a szerzett tapasztalatok birtokában) a meggyőző erő és nagyobb az érvelés pontossága az *értékek*ből fölépülő történelmi nemzeteszme – szinte azt mondhatnánk – *mindennapi hasznossága*, következésképpen a nemzeteszme mint „gyakorlati" érték fontossága mellett. Dramaturgiailag is jól felépített, tehát érzékletes ez az előadásmód. A múltra (a több száz éves múltra és a Kádár-rendszerre), majd a „rendszerváltozás"-ra, illetőleg a jelenre (a kilencvenes évekre) tágul, illetőleg szűkül az írói figyelem optikája. Azaz: Csoóri Sándor szinte folyamatosan összevet, szembesít, ütköztet.

A „nemzet primátusa" – írja, hangsúlyozza többször is – a mai korban a mi életünkben, majd a továbbiakban is valódi létkérdés (sorskérdés). „Ne felejtsük: minden nemzet külön személyiség. Külön egzisztencia." A „továbbiakban" pedig azt jelenti, hogy a múlt, a jelen és a jövő – bármiféle lehetséges periodizáció ellenére is – megváltoztathatatlanul – összefüggő időfolyam. Ha tetszik: az evidenciaszerűen létező történelmi folytonosság. Csoóri Sándor a múlt és a jelen ütköztetéseiben nem a hatalomváltások és azok eredményeinek milyenségét elemzi, hanem a nemzeti hagyományok kohéziós erejének gyengülését, lazulását, pusztulását tárja elénk. Demokráciakritikája ennélfogva változatlanul éles. A „vad demokrácia" kétarcúságát abban a fölismerésben ragadja meg, amely szerint ez az állapot „egyszerre növeli szabadságunkat, önbecsülésünket, ugyanakkor veszedelmesen bomlasztja a már amúgy is széttrancsírozott nemzetet." Nem jött létre, nincs meg a demokrácia és a nemzeti érdek összhangja. A politikai diktatúra helyett ma „a világ értelmezésének az erőszaka" érvényesül. A félrevezetés diktatúrája. „A magyar fejekből hiányzik valami, ami egy közösséget jókedvű próbákra és erőfeszítésekre tudna késztetni." A „súlytalanság korában élünk" – állapítja meg: „sorshiányban szenvedünk." „A magyar szellemi élet [...] már rég nincs ihle-

tett állapotban." Szemben, ellentétben a *korábbi* évtizedekkel, akár évszázadokkal. Például azzal a „felelős" szellemi és irodalmi élettel, amely a két világháború közötti időben „izzott". De még a Kádár-korszak szellemi életével is, ahol az ország „gondolati és erkölcsi erőtartalékai" az irodalomban (és a filmben) feszültek. A politikai hatalommal szembeni ellenállás lehetőségei és valóságos színterei az alkotó szellem teremtményei, eredményei voltak. A hatalmat „a kultúra eleven jelenléte [...], a művészetekből szétsugárzó szellem" korlátozta. Ma viszont a szellemi életből is, de a politikából is hiányzik a teljes odaadással vállalható „katartikus program". Ami a „lenni vagy nem lenni" programot jelentette egykor. A szellemi teljesség helyébe a rész, a részletek (és a részecskék) tolultak, a nagyszerűségek helyére a kisszerűségek léptek.

Csoóri Sándort mindannyiszor megdöbbenti a *felejtés* ténye és ennek jelenségei, valahányszor csak találkozik velük. A felejtésé, melynek legsúlyosabb válfaja a „létfelejtés". A *lét* felejtése, amely egyenes ágon következik a kulturális és a történelmi hagyományok felejtéséből, illetőleg megtagadásából. Illyés Gyula emlékét idézve például arról szól, hogy nemcsak róla „feledkeztünk el bűnösen, hanem az irodalom, a kultúra, a hagyományaink becsületes szolgálatáról is." Csoóri felfogása szerint a *hagyomány* egyáltalán nem valami régi (netán ósdi) rekvizitum, nem valamiféle múzeumi látványosság, hanem élő, eleven (szinte mitológiai) sugárzó erő. Olyan erő, amely egy népközösség lelke mélyén honol, és onnan tör fel, hogy „sorsdöntő pillanataiban" *irányítsa* a népközösség életét. A hagyomány tehát „nagyon gyakorlatias rendezőelv", amely *rendben tartja* a nemzet évszázadait.

Mindebből – szépen, rendben – az is következik, hogy ezt a *hagyományt* legfőképpen az írott kultúrának, az irodalomnak kellene *éltetnie.* Éltetni, nehogy meghaljon, s eltűnjék tudatunkból. Csoóri Sándor illúziótlan nyíltsággal beszél jelenkori irodalmunk átformálódási tendenciáiról, nem titkolván egyértelműen elítélő véleményét, meggyőződését. Amely vélemény – tagadhatatlanul – sok évszázad tapasztalataira épül. Tapasztalati tények sokasága szól ugyanis arról, hogy az irodalomnak mindig is voltak „irodalmon túli föladatai". S aki „akár kényelemből, akár esztétikai belátásból el akar szakadni ettől a múlttól – valójában a történelemből akar kilépni." (Sajátos egybejátszása a való világ tényeinek, hogy a Csoóri által elmarasztalt irodalom *tényleg* ki akar lépni a „történelemből", *tényleg* szakítani akar a nemzeti hagyományok jó részével, illetőleg erősen kritikusan fordul feléjük.) Csoóri Sándor szóban forgó gondolatmenete még súlyosabb következményt is prognosztizál, midőn azt mondja, hogy „ahol elhal a hagyomány [...], ott fölbomlik a közösség is."

Nem ismerhetjük a magyar társadalom minden rétegének, csoportjának lélektani állapotát, lelki egészségügyét. Annyi mindenesetre jól látható, hogy Csoóri Sándor logikai szillogizmusa nemzetről, hagyományról és a közösségek borulásáról nemcsak (úgynevezett) természetes történelmi-társadalmi változások negatív eredménye, hanem tudatosan táplált, gerjesztett szellemi törekvések következménye is. Olyan szellemi törekvéseké, amelyek pontosan olyan jól ismerik a folyamat következményét, netán végeredményét, mint Csoóri. Hiszen *éppen azért*, ennek érdekében léteznek s működnek. Még bonyolultabbá teszi a helyzetet a magyar értelmiség nagy részének nyomasztó elbizonytalanodása, morális és szellemi kérdőjelei. Például a *választás* kényszere a különböző szellemi áramlatok közül, vagy éppen a valamely ideológiai-szellemi táborba való tartozás feltételeket szabó örökös pressziója. Ámde az is igaz, hogy nem kell föltétlenül a nemzeti hagyományok ellenségének lennie annak, aki mást gondol az

irodalmi műalkotás lényegéről, funkciójáról mint amazok. S azt is tényszerűen regisztrálhatjuk, hogy a viszonylag hirtelen sokszínűvé vált hazai – és ennek vonzása nyomán a határokon túli magyar – irodalom számos olyan értékes, kitűnő *művet* tud fölmutatni, amelyek nem a nemzetnek a világképet meghatározó primátusát hordozzák magukon.

Az igazi veszedelmet talán (biztosan) nem is ez jelenti. Hanem az a tendencia, az a kíméletlen szellemi nyomás, amelyben most már szinte tragikusan masszív módon a Csoóri-féle világkép ellenséges, tehát üldözendő (és lehetőleg megsemmisítendő) szellemi áfiumnak állítódik be. A modernitás, a korszerűség választóvonalai ugyanis nem e két, egymással ellenséges világkép mentén húzódnak. Nem arról van szó, hogy Csoóri konzervatív, a vele szemléletben, ideológiában (stb.) szemben állók pedig modernek. Hiszen a modern gondolkodás éppen ott kezdődik, ahol és amikor számba tudjuk venni a múlt (és a félmúlt) szellemi és tárgyi örökségét, de azzal a szándékkal, hogy ez az örökség – hogy 19. századiasan fogalmazzunk – a nemzet üdvét s ezen belül az egyén emberi kiteljesedésének a jó feltételeit szolgálja. Csoóri Sándor láthatólag ezt akarja, ezt szeretné. De erről *már nem lehetséges* semmiféle párbeszéd. A magyar értelmiség nagy része szorong. Nemigen bocsátkozik vitába. Mintha meghalt volna az irodalom, konstatálja Csoóri. Nincs „megkülönböztető öntudata vagy önérzete." Az az észrevétele is igaz, hogy a jelenkori magyar irodalom átengedi a tömegkommunikációnak a leginkább „elevenünkbe vágó" témákat, s ezzel lemond a közösség valódi nagy kérdéseibe való beleszólás lehetőségéről, majd igényéről is. Másképp fogalmazva: „ma az irodalom maradt el a korától." (Hozzátehetjük: elmarad ez az irodalom a hajdani – akárcsak a hatvanas-hetvenes évekbeli *színvonalától* is.)

Nyomasztóan eleven könyv a *Forgácsok a földön*. De nem lehangoló. Ellenkezőleg, inkább felkavaró. S ezt az olvasói benyomást nem képes semlegesíteni az a sejtelmünk sem, hogy csak kevesek számára olyan, amilyen. Mert mintha nemcsak az irodalom maradt volna el a korától, egyszersmind saját lehetőségeitől, de a még olvasók (egyre szűkülő) táborának nem csekély része is.

Monostori Imre

Valami rendben van

RÁBA GYÖRGY: A JELENLÉT FURFANGJAI

Rába György mindig gondosan tervezte meg verseskönyveit. *A jelenlét furfangjai*, úgy tetszik, az eddigi Rába-kötetek sorában is feltűnően egységes és átgondolt kompozíció. Akkor is, ha ez nemcsak tudatos elhatározás dolga volt, hanem részben az adott léthelyzet „szervezte" és „tervezte" meg. És akkor is, ha gondolat- és formavilágára nézve ez a könyve rendkívül változatos és színpompás, mint az angolparkok virágszőnyege. Vagy éppen azért: a rend a sokféleségben, a virágszőnyeg-változatosságban többet nyújt, mint az egyféleségben.

Nem szóvirágnak szánom a hasonlatot. A tapintatos emberi kézzel kiválasztott és felmutatott természeti szépség a kötet egyik jellemzője. „Soha ennyi madárfüttyöt egy verskötetben!" – írta örömteli meglepetésében Komlós Aladár egy Illyés-kötetről még az ötvenes években. (A jóleső észrevétel még Áprily és Szabó Lőrinc madártrillákban bővelkedő verseit is feledtetni tudta a kiváló kritikussal.) Ez a könyv is nehezen összeszámolható változatokban ragyogtatja föl a költészet ősi jelképeit, az énekesmadarakat, egy pillanatig sem mondva ellent annak az ornitológiai ténynek, hogy nemcsak a madárvilág „mesterdalnokai", hanem a groteszk hangú varjúfélék is az énekesmadarakhoz tartoznak.

Rába György verskultúrájának korai alakítói közt nem véletlenül emelte ki Kálnoky László Apollinaire-t. A hatás – ha nem is annyira a stílusban, mint inkább a témaválasztásban – most is megállapítható: e kötetben Rába egész versciklust szentel az állatoknak, mint a *Bestiárium* verseit író Apollinaire, vagy mint annak német kortársa, Morgenstern. Rába is humoránál van, de ő nemcsak humorizál, hanem a természet lényeinek egyetemleges testvériségét fejezi ki. Ez a gesztusa a kötet uralkodó jellemvonásának tetszik. Nem búcsúzkodásnak érzem: hosszasan érlelt bölcseleti fölismerés eredménye inkább. Arról a nem vallásos, valamiképpen mégis a valláshoz hasonló, misztikus élményről van szó, amelyet Kosztolányi így rögzít a *Hajnali részegség*ben: „Mégis egy ismeretlen úrnak / vendége voltam".

Volt rá okom régebben, hogy Rába György lényeges vonásának véljem a rejtőzést. Abban a történelmi korban, amely ifjúsága, majd – éles fordulattal – férfikora nagy részének hátteréül szolgált lángjával, üszkével és kevés vigaszt hozó szürkeségével, rejtőzve kellett élni, rejtjelesen írni, hogy élni és szólni lehessen.

Hogy ez a rejtőzködés vagy „rejtjelesség" részigazság volt, azt könnyű belátnom ma, amikor a költő jellemző gesztusa a megmutatkozás. Nemcsak ebben a verseskötetében, hanem jó tíz év óta az előzőkben is, csakúgy,

Liget Könyvek
Budapest, 2001
118 oldal, 920 Ft

mint az életmű meglepetését hozó, javarészt önéletrajzi elbeszéléskötetében, a 2000-ben megjelent *Remények és csalódások*ban. Ha régebben rejtőzködőnek vagy rejtjelesnek éreztem a költőt, most már megmutatkozónak látom, aki a modern időkhöz illő áttételességgel fejezi ki magát.

Nem csupán a történelem és a társadalmi élet szeszélyeiből kényszerült – és nem csak kényszerült – arra, amit én rejtőzködésnek, rejtjelességnek láttam. Benne lehetett olykor a magam tájékozatlansága is: néha talán olyasmit is homályosnak éreztem verseiben, ami nem az volt, csupán szűkszavú vagy utalásszerű. Hiszen Rába mindig takarékosan bánt a szavakkal, és kerülte verseiben a magyarázó mozzanatokat. Mentségül annyit mondhatok saját értetlenségemről és jó néhány kortársaméról, hogy vannak jóval áttetszőbb költők is Rába vállalt kortársai, pályatársai közt. Rábát sokáig szürrealistának tartották, s ha volt valami fogalmunk világirodalmi tájékozódásáról, tudomásul vettük, hogy a francia szürrealizmus mellett az olasz hermetizmus és az egész világlírában – így itthon is – elterjedt tárgyiasság hatott rá.

A költői önkifejezés jó másfél évszázada egyre nagyobb áttételeket kíván a lírában s minden ágon a művészben, szinte függetlenül attól, hogy milyen társadalmi berendezkedés veszi körül az alkotót. A líra életképességét bizonyítja, hogy akkor is megőrzi lényegét, amikor minden ez ellen fog össze. A vers akkor is az érzelemkifejezésre szolgál, amikor az érzelmek valamilyen okból háttérbe szorulnak, s tanácsos rejtegetni őket. Annál nagyobb szükség van rá, minél inkább ki akarja sajátítani az érzelmeket a társadalom. Akár a „felsőbbrendűséggel" szédít meg tömegeket, akár a vezérek iránti lelkesedésre és szolgálatkészségre akarja felhasználni a masszába olvasztott egyén érzelmeit, akár az árufogyasztáshoz akarja benne fölkelteni és tartósítani a vágyat –, az emberek egy része rendre megérzi, hogy a népdaltól a görög drámáig és minden jó műig minden ez ellen szól, mind őt védi a köddé változó Apollón oltalomra nyújtott karjával.

Bárki észrevehette, hogy az utóbbi tíz-valahány évben Rába György mennyire nyitottá vált, s milyen bőséggel vonultatja fel a teremtett világ szépségeit. Nemcsak az emlékezés, a visszatekintés természetes öregkori mozdulatával, hanem felszabadult világérzékeléssel. A természet mintegy érveket sorakoztat fel az ő világa mellett, amely ha nem is teret, de létjogot nyert az újabb időkben. Ez a világ értelmet ad a józan, teremtő gondolatnak és a bölcs szemlélődésnek. Egy elkapott gyerekmosoly itt egyenlő értékű a világlíra nagy műveivel. Az egykori jó tanár, aki naiv lelkesedése révén meg tudta szerettetni diákjaival az irodalmat (főként a prózakötetben megidézett Vajthó Lászlóra utalhatok), ugyanolyan becses és örökérvényű példa, mint a nők nyújtotta szédület nagy pillanatai.

Élesebbek lettek az emlékképek. Az intőkönyvekből rakott máglya ballagás után, a gimnázium udvarán, a kamaszmámor és a leforrázó SAS-behívó, majd a légibombázások, a gépfegyvertűz és a „drótsövénnyel lehatárolt panoráma" – mindez a negyvenes évek véres történelmi valósága, egyben egyéni sors. Az idő előre haladtával Rába egyre növekvő – és igenlő – gyönyörűséggel szemlélődik a teremtett világ szépségében, és közben vakító képekben villantja föl a veszélyeztetettség emlékképeit. Kontrasztok jellemzik verseit, kötetkompozícióit: tragikum és humor, fájdalom és megbocsátó irónia színei váltakoznak bennük. Az immár legendásan komoly költő és gondolkodó – akinek tudományos munkássága intézmények team-munkájával vetekszik – most már mosolyogni tanít. Hasonlóan, mint a nála egy korosztálylépcsővel följebb álló

Kálnoky László, Rónay György vagy Csorba Győző nemrégiben lezáródott költészete. Egyszer már föl kellene mérni az elmúlt század utolsó két-három évtizedét mint az öregkori líra virágkorát (Illyés!), mely talán nagyobb fordulat a magyar líra történetében, mint egy-egy mutatványosabb stílustörténeti változás. Hiszen a hazai líra évszázadokon át jobbára korán ellobbant életek munkája volt.

A *Gyermekjáték* című vers a gyermekvilágba ülteti a költő igencsak felnőtt gondolatait. A mű a szerző és az olvasó viszonyáról ad figyelemre méltó észrevételeket. A költő rejtőzik, bújócskát vagy „tűz-vizet" játszik a „hunyónak" nevezett olvasóval. A versnek két orgonapontja is van. Az egyik: „végtére én juttattalak kalandhoz": a bújócska jótékony fáradozásban, épületes élményben részesíti a hunyót; nem lehet oka panaszra, amiért a költő itt-ott „bujkált". A másik a vers poénja az auftaktos záró sorral: „ha cserkészésed majd céljára lel / mást pillantasz meg már mint kit keresel."

Ez úgy értelmezhető, hogy a költészet alanya nemcsak búvóhelyeit s álcáit váltogatja, hanem ő maga is állandóan, műről-műre változik. Nem „magva" híján, hanem sokfélesége által. Hol ezt, hol, azt az arculatát mutatja. Többnyire mást, mint amelyet az olvasó várt volna. Mást feltételezett az előzőleg olvasottak alapján, pedig azt remélte, hogy a további zárak felnyitásához már megszerezte a kulcsot. Ez igaz is, nem is: az ismerkedés fokról fokra bővül, de minduntalan minőségi ugrásokkal és váratlan, előre ki nem számítható fordulatokkal kell számolnunk. Más szóval: az életmű szervesen épül ugyan, de mindig meglepetéseket tartogat. Ha nem így volna, akkor a folytatás nem volna érdekes.

Az olvasó – a „hunyó" – maga is változik, miközben a költővel ismerkedik. Másodszorra nem ugyanabba a folyóba lép – és nem ugyanaz lép ama folyóba. Ez nem pusztán szofizma. Új értesülések, ismeretek, élmények befolyásolják a befogadót. Az egyik irányban erősítik, a másikban tompítják fogékonyságát: „...élet neved változás uram" – mondja Rába *(Mérsékelt öv)*; s ez a lélek valóságára éppúgy igaz, mint a tárgyi világra.

Maga a bújócska az út „lélektől lélekig". A rejtőzés értelme a megmutatkozás. Tóth Árpád híres gondolata az embertől emberig vezető út végtelenségéről mintha feloldást kapna Rába egyik versében: „s hídként igen a kar / a kinyújtott fivéri / amin nem két vidék / egymást ember eléri (...) amellyel egy mulandó / magát örökbe hagyja" (Egy igen és több nem). Ilyen aforisztikus nyíltsággal viszonylag ritkán nyilatkozik meg a költő (a közbevetések, inverziók itt sem „könnyítik" a gyorsolvasást, de megértési nehézséget sem okoznak). Annál nagyobb a súlya szavának, amikor eljut idáig, s ha végtelen is az út, legalább az utak itt-ott összeérnek, hála a „hídépítőknek", ez esetben a kölcsönös találkozásra törekvő költőnek, olvasónak.

Jó megtalálni az ilyen kilátópontokat Rába György kötetében. Rábukkanni az ilyen ajándékmondatokra is: „Derék bajtársam hű emlékezet / te konokul képeket vetítő / ahol én életfogytig én vagyok / akin nem fog többé már az idő / mert ez az a múlt mely mindig jövő". Vagy amit ugyanebben a versben, az előbbiek közvetlen folytatásaként olvashatunk: „örökségem testi határomon túl / határtalan világbirodalom" *(Bajtársam, az emlékezet)*. Ám azt hiszem, ezek kivételes pillanatok: az intellektualitás – mely Rába alapvető sajátosságai közé tartozik – ritkán nyilvánul meg közvetlenül. Jobban kedveli az öt-hat érzék közvetítésével megtett kerülőket: „Szemem fülem hírszerzőim a földön / egy árva perc se hulljon ki a rostán". Megkapó az érzékek-

nek ez a csillapíthatatlan ismeretvágya, melynek közvetett célja a kapcsolódási pontok meglelése a világ jóravaló erőivel.

Filozófiai vetületében a közelebbi – közvetlenebb – síkon ez ismeretelméleti követelmény, amelyet önmagával szemben támaszt. De ez tárja föl előttünk költészetének azt a tágasabb tárházát, ahol maguknak a teremtés dolgainak, lényeinek, embereinek és utóbbiak műveinek sokasága foglal helyet. Maradjunk most a „dolgoknál", melyek persze hogy maguk is mindig az emberre utalnak. Ha a versgondolat ürügyéül vagy alkalmául szolgáló tárgyakat önmagukban tekintem, már nem érzem azt a meglepődést, amelyet akkor éltem át, amikor megjelent Rába György ragyogó kismonográfiája Szabó Lőrincről, akinek ismérvei közt előkelő helyen áll a szenzualizmus. Íme a hevenyészett leltár a kötet verseinek matériájából: cirkuszporond; western-jelenet; századvégi (persze, hogy tizenkilencedik századvégi) fiákerezés; álomjelenetek, például kerékpározó filozófusokról; gyermekmesék, például Münchhausen báró kettészelt lováról; történetek és alakok az *Ezeregyéjszaka meséi*ből; anekdoták Nagy Frigyes hadjárataiból és a nagyapáról, aki kártyázás közben akkorát ásított, hogy szakorvos tette helyére az állkapcsát; világjárók, fölfedezők dzsungelkalandjai; karácsonyfa-díszítés; planétás egér, mely jóslatot húz elő a cédulákból; hétmérföldes csizmaként viselkedő bakancs. Ötletek bőségszaruja, színes, játékos világ, mely Rába számára megőrizte a szürrealista költők és festők hatását, noha már csak annyi köze van a szürrealizmushoz, mint a felnőttnek a gyerekkori hullámvasutazáshoz (no, azért egy kicsivel több). Ehhez az összképhez tartozik, hogy a gazdagság nem egy-egy versen belülre, hanem a versek rendjére értendő (a *rend* szó itt a hullámzó gabonarendekre asszociál, ahol bizonyos ismétlődés is van a részek hatalmas, egynemű, mégis változatos rendjében). A kompozíció az egyes műben szerves, takarékos. Tarkaság nincs, sokszínűség van.

Megszépíti a dolgokat az emlékezés? – Igen, de nem becukroz. A röntgen-lelet betokosodott szerelem ábráit mutatja ezüstszemcséivel, s ez korántsem osztatlan szépítés. Az érzelem vagy annak emléke megmaradt, de szinte a háborúban szerzett repeszdarab módján. És „Új nyitányért nem térhetsz kezdetedhez", mondja ki bölcsességét, azaz „Madárigazság"-át a játékos-keserű versek egyike. Fölös illúziók sincsenek tehát. Érzésem szerint a fanyar mosoly a kötet legjellemzőbb mimikája. Becses „tárgy" itt az öröm, de három lépés távolságból szemlélhető.

Rába tizenhárom versből álló „bestiáriuma" nem kisgyermekeknek szóló (felnőttek humorérzékére kacsintó) játék, mint Devecseri Gábor *Állatkerti sétá*ja, és nem nagyobbacska gyerekeknek írt érdekesség, mint Csanádi Imre *Verses állatvilág*a. Az állatokhoz fűző viszonyát az ő szavaival így lehet összefoglalni: „ős kérdéseid válaszát / nyelven túl zengi a természet / rendben van így hisz része vagy / a tenyészet leltári darabja". Ellenállhatatlanul humoros azonban ez a parányi „Brehm" – például a vakondról szóló vers-szócikk, mely a hasznos, de a kertben fájdalmas sebeket okozó kis állatok elriasztásának módszerét emeli a jelkép szintjére *(Riadalom az alvilágban)*. Önironikus, komolyan vehető önjellemzés a sün zoográfiája *(A sün)*. Szépen „rímel" a versekre a novelláskötetben *Boldog Bódi* története. Déry Tibor *Niki*je és Kertész Ákos *Kasparek*je óta a legszebb kutyatörténet irodalmunkban. Rába elbeszélő művészetéről majd még bővebben is kellene beszélni.

Milyen a kötetben az *én*? A költészet e centrális kérdése úgyszólván minden művében megszólal. Rába tárgyias költő (is). Akkor is minden az önismeret körül forog, amikor a költő leginkább megfeledkezni szeretne magáról. Vannak azért közvetlen

megnyilatkozásai az önismeretről: *Bajtársam, az emlékezés; Érzelmek pótvizsgája; Öregkori őszinteség; Nevelőim; Röntgenlelet; Amit szerettem; Barangolás az Énben; Önkommentár* – hogy csak pár címszót idézzek. A *Barangolás az Énben* a pesti utca legtolakodóbb látványosságát, a falfirkát használja szemléltető eszközéül: az Énről mások által meg nem érthető jelek maradnak az elvarázsolt városban. A versek most sem az ilyen érthetetlen jeleket szaporítják, hanem értelmezőikre, megfejtőikre várnak. A feladat korántsem reménytelen. A költő maga így látja: „már titka föltörve ne keresd / rejtély nincs nála pőrébb ösztövérebb" – könyve nyitott könyv, ha kinyitjuk; ha magunk is törekszünk rá, hogy feltáruljon előttünk.

Alföldy Jenő

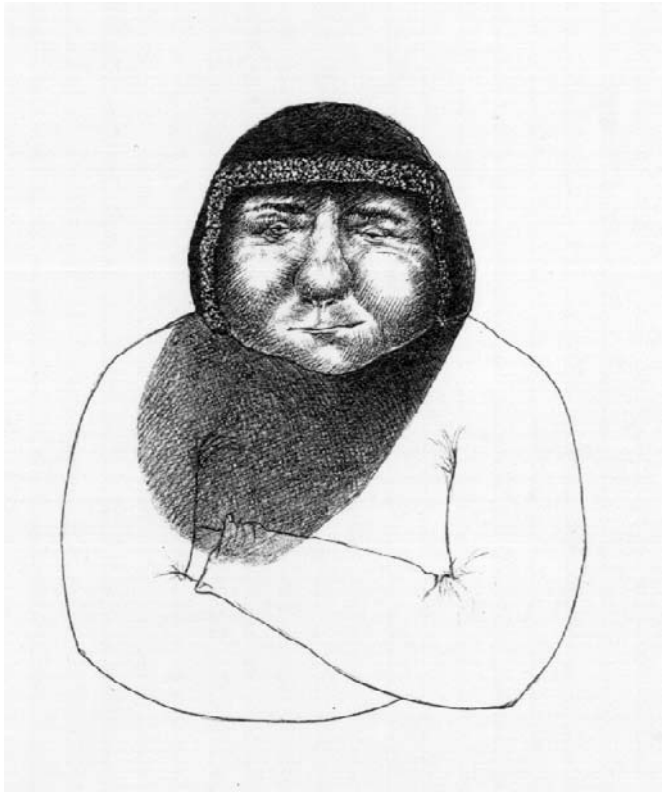

„Hát ádiő aranykor”

KOVÁCS ANDRÁS FERENC: ARANYOS VITÉZI ÓRÁK (VERSEK, 1998–2001)

Még a folyóiratokban verseit olvasóknak is szolgálhat némi meglepetéssel Kovács András Ferenc új kötete, mert e versek egymás mellé sorolva láthatóvá és egyértelművé tesznek olyan tendenciákat is, melyek az egyes műveket kevésbé határozzák meg, ám a könyv szövegeinek többségét képesek bekapcsolni egy átfogó és összehangolt líraelképzelésbe. A kontextus gondos kidolgozása tehát szinte minden esetben információtöbblettel látja el a műveket, így segítve elő bizonyos alakzatok megfelelő érvényesülését.

Két ilyen kérdésben fogalmazható meg *az Aranyos vitézi órák* sajátossága. Megítélésem szerint mindkettő kapcsolatban van a Kovács András Ferenc-recepció bizonyos állításaival és ennek a költészetnek a saját poétikai mozgásterét állandóan tudatosító eljárásaival. Elsőként: a Goya-életmű illusztrációszerű alkalmazása, mely e kulturálisan telített költészetbe kódolt olvasói szereplehetőségek bővítéseként is értelmezhető. A sorozatok *(Caprichos, Desastres, Disparates)* egyes darabjainak applikálása korántsem véletlenszerű az adott oldalon, sokkal inkább az európai festészet nagy témáit és kapcsolt ikonográfiájukat radikálisan megújító irónikus-groteszk attitűd átörökítése zajlik. Valóban érdekes, ahogyan a vizuális analógiák felfrissítik ezt a „verset verssel” modusában fogant, a szöveghagyomány felülírásába rögzült beszédmódot. Ekkor jogosan vetődhet fel, hogy a kép-szöveg összefüggések kérdésében az idődimenzió milyen struktúrákban gondolható el, ugyanis nem lényegtelen, hogy a Goya-művek valóban előzetesen szervezték a szövegek narratív sémáit, vagy pedig véletlenszerű, motivikus találkozások mentén alakult ki a könyv album jellege. (Kibédi Varga Áron rendszerében mindezt a másodlagos tárgyi szintű viszonyok halmazába sorolja, Ld.: Kép Fenomén Valóság, Kijárat, Bp., 1997, 302.) Másodjára: ez az ironikus megközelítés magyarázza a kötetcímben is megjelenő „arany” szintagma szemantikai-formai potenciáljainak az asszociatív kimerítés felé törekvő felidézését is. A motívum változatai mindenekelőtt az irodalmi mű időbeliségének problémájához fűződnek. Az „arany” szó alulstilizáló jelentésváltozatai hivatottak reprezentálni a hagyomány jelenkoriságának borgesi elképzelését, melyet a kötet eleji *Palimpszesztus és palinódia* című kisesszé vagy versmagyarázat terjeszt elő és legitimál. Az invokáció funkcióját is betöltő *Babits Mihályhoz* címzett vers minimális eltérésekkel másolja le Babits *Arany Jánoshoz* írott korai szonettjét. Az autoritás ilyen ironikus megkérdőjelezése (hi-

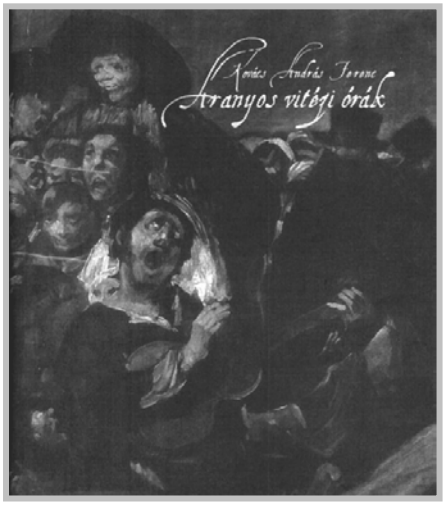

Mentor Kiadó
Marosvásárhely, 2002
106 oldal

szen Babits versét „visszacímzi" Babitsnak) több szempontból érintkezik a fentebbi megállapításokkal: egyrészt itt jelentésessé válik a szerzői név (Arany János) transzformációja, mert a vezetéknevet alkotó főnévi/melléknévi alapszó mobilitását a tradíció mobilitásával hozza összefüggésbe. Másrészt a lírai én azon modern formációit utasítja el, melyek az énelbeszélő szubjektív-humán horizontjainak megjelenítésében érdekeltek, s helyette egy markánsan jelzett szakmai-költői szubjektum jelenléte szervezi a versbeszédet. Ugyancsak rámutat a vers arra, hogy ez a poétika miképpen áldozza fel a személyiség nyelvi önépítésének koncepcióját a stiláris eredetiségeszmény látványos lefokozásával. A hagyományos alanyi költészet az álneves- vagy szereplíra körébe szorul vissza (Ld.: a Lázáry René Sándor-, Jack Cole-, Caius Licinius Calvus- vagy legújabban a Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó-oeuvre). A saját néven megjelenő versek azonban a nyelvi megelőzöttség felmutatásával tüntetnek, olvasójukat így a „gyanús befogadás" fenntartásában erősítik meg a tradícióval folytatott dialógus teljes feltérképezésének lehetetlenségét sugallva. Az intertextuális elemekkel telített versekben az elbeszélő helyzete gyakran bizonytalan, labilis, hiszen az éncentrumú elbeszélés a választott előszövegek kiegyenlítésében érdekelt. Az így létrejövő hang feloldódik a reflexióban, s maga inkább egy mozaiktudatú, végletesen textuális, az értelmezés összerendező tevékenységének kiszolgáltatott persona. A referenciális olvasat ilyen erőteljes elhárításának a következménye, hogy e poétikán belül bármely, a recepció által sürgetett irányváltás értelmezhetetlen, hiszen a verset nyelvi műalkotásként felfogó, a megszólalás diszkurzivitásának felfüggeszthetetlenségét kizárólag nyelvi szubjektumokban megvalósító líra elmozdulása újabb, implikált szereplehetőségek felé való nyitásként lenne értékelhető.

A kötetkompozíció egyik központi darabja, a *Don Francisco Madridban* című, három szonettből álló együttes további példákkal szolgálhat a Kovács András Ferenc-líra eddig említett jellemzőire. A szöveg által hordozott információk, kulturális összefüggések úgy befolyásolják a versek „gyanús befogadását", hogy az egyetlen konstans-kizárólagos olvasatban képtelen nyugvópontra jutni. A kései Góngora-költészet, illetve Goya munkássága egyszerre válnak lehetséges előképekké, s így az értelmezések kronológiai-poétikai egyenetlensége egy állandóan ingadozó létmódú, önmagát csak szövegszerű jelzésekben prezentáló elbeszélőt valószínűsít. A főcím és az alcímek viszonyában rejlő potenciális többértelműség pedig tartósan mozgásban tartja a szonettek elköteleződő értelemkonstrukcióit. A *Don Francisco Madridban*, mint főcím, tartalmazhatja a kötetben többször figurává tett szerzői nevet (pl.: Az *überullesbadeni sertésvész, Csakcsöndzöng Cángráng-gjacó félszáz* dalai), és ilyenformán *a Messzebb... Messzebb...* Babits-parafrázisával rokon vállalkozásként (mint „utazási vers") tűnik elénk. Így *a Disparates,* illetve a La *Quinta del Sordo* a szemlélődő szerző Bildgedicht-jeként konkrétan kijelöli a szöveg által nyelvileg reprezentált vizuális valóságdarabot. Ennélfogva a versek olvasójának a toposzok eredetét az adott képzőművészeti tárgy ikonográfiájában kell feltalálni. Az első vers, *a Nuevas Soledades* címével azonban a Góngora-költészet feleleventésére utal, mikor a kötet bevett metódusának a mintájára (pl.: *Késey Ady. Fragmentum, Kavafisz ismeretlen verseiből)* a szöveguniverzum ismeretlen, de létező darabjának közreadójaként (egy Góngora-szonett variánsként) ugyancsak redukálja a szerzői megnyilatkozás személyességét. A spanyol nyelvű megnevezés jól modellezi az ilyen típusú szövegműködést, hiszen az eredeti jelölőben koncentrálódó multifunkcionalitást (Ld.: 1. Góngora-mű; 2. Hagyományos spanyol szövegforma; 3. „Új magányosságok") már az egyik alapvető interpretációs aktus, a fordítás is

megbontja. A „Hányódom itt, én, Francisco de Goya" sor pedig a versteret kitágítja a klasszikus szerepvers biográfiai értelmezésének irányába is.

A mű kapcsán azonban a Goya-festészetnek olyan mély ismeretéről és megértéséről kell szólnunk, mely képi motívumok allegorikus kiterjesztésével válaszol a kötetet végigkísérő „aranykor" problematikájára. Az első szonett a *Fekete festmények* talán leghíresebb, legtöbbet értelmezett darabjának, a Saturnusnak (GW 1624) metaforikáját kölcsönzi, mikor a temporalitás természetéről szól:

„Időnk fukarlik: fattyait zabálja...
Saturnus-rágta percek, gyurmalények
Serénylenek: bélsárba fúlt a lényeg."

Az evés-rágás-emésztés folyamat mintájára elképzelt működést az Idő és Saturnus azonosítása garantálja, mely alátámasztható releváns mitológiakritikai és ikonológiai megfeleléssekkel is (pl.: Földényi F. László: A lélek szakadéka – Jelenkor, 1993, 48., 51., 82.). A táplálkozás-hasonlat megszövegezésében Kovács András Ferenc él azzal a költészetére jellemző eljárással, mely a különböző hagyományszegmentumok összevonását úgy végzi el, hogy az szubjektíve észlelt történeti-kulturális folyamatok transzparenssé tételeként érthető. A jelen esetben az általa már másutt idézett Góngora-sorok (Ld.: Góngora: *Az élet csalárd rövidségéről)* bekapcsolódhatnak pretextusként az allegória kiépítésébe. A „Hányódom itt, én, Francisco de Goya" állítmánya pedig jelentésmegosztással jelezheti a „bója-lét" minőségét, de kiteljesítheti az étkezés-allegóriát az öklendezés mozzanatával, a Saturnus-recepció egyik viszatérő kérdésével. A Saturnus-tematika komplexitása megengedi, hogy innen értelmezzük a kötet erőteljes időszembesítő jellegét, mely szövegenként megújuló probléma. Egyrészt Saturnushoz mint aranykor-szimbólumhoz tartozik az aranykor-képzetek dekonstruálásának programja. Másrészt a „Hetvenhét éve, vagy csak negyven éje" sorban a karneváli idő (szaturnália), és az azt követő időszak oppozíciójába sűríti alapvetően dualista időszemléletének sarkpontjait (húsvét – farsang; öregkor – fiatalság; jelen – „Aranyszázad" stb.).

A második szonett, *a Disparates* című, a kettősrendszerek közti határpozíciót rögzíti, melyet az egyházi év nagynarratívájához kapcsolódva a húshagyókedd tematizálásában végez el:

„Hess, húshagyó test – elhamvadt a farsang!
Rongy maskaráknak nincsen mégse pardon,
Ha hárpiás gőg tébolyog, ha szörnyek

Csontkürtje zörget, s hördülő a fals hang!
Fehér maszkák hevernek Léthe-parton.
Kesernyés szájuk ős vigyorba görnyed."

A szonett a „balgaság" felemlítésén túl eltávolodik az 1819–23 között keletkezett grafikai sorozat leírásától, és nyit a Goya-életmű tágabb régiói felé (pl.: Húshagyókedd, GW 970). A *Disparates-szel* párhuzamosan készülő *Fekete festmények* (Goya ekkor valóban 77 éves) eredeti helyszínét, a Süket házát emeli címébe a harmadik szonett. A Bildgedicht-jelleg fenntartását támasztja alá a nyelv vizuális reprezentációt célzó, erősen leíró jellegű használata, ám az attribútumok szórványos előfordulása nem összegződik egyetlen konkrét jelöletben, hanem jelzéseit a „gyanús befogadás" több irányba kötheti le (pl.: A San Isidro napi zarándoklat, GW 1626; Boszorkányszombat, GW

1623). „Az ének árnyék" Calderónt idéző konklúziója az ünnep fogalomkörébe von poétikai következtetéseket is (Vö.: *Fársángtól búcsúvétel),* melyek a szignifikánsan költőfiguraként megjelenített én tekintetében a szövegek önreflexív értelmezését sürgetik.

Az én identitásának ilyen hangsúlyos kijelölése vezethet oda, hogy ez a költészet nem tudja vagy nem akarja figyelmen kívül hagyni megszólalásának műfaji-textuális emlékezetét, előzetességstruktúráit, és ezáltal ritka pontossággal jelöli ki a befogadás első lépéseit. Az *Embléma ennen magáról* című vers például értelmezőjét a manierizmus-recepció belátásaival szembesíti, mikor idézetek, autentikus rímbokrok, illetve motívumok, szerkezeti kérdések a mintakészletként alkalmazott történeti poétikának való megfelelés és az attól való eltérés dialektikájában válnak jelentéshordozóvá.

A köteten végigvonuló aranykor-képzetek lebontását árnyalhatják azok a koncepciók, melyek az ahistorikus manierizmus mellett érvelnek (Ld.: K. A. F.: Csipkéből tekert gúzs. Mentor Kiadó, 2000, 127.). A manierizmus mint antiklasszicista alternatíva vagy mint válságkorszakok jelzője jelentkezik ezekben az elméletekben. Ezzel összefüggésben tanulságos, hogy a Kovács András Ferenc-líra saját szereplehetőségeit rendkívül gyakran keresi a magyar alteritás manierista hagyományában. Egy flexibilis manierizmus elképzelés látens jelenléte képes feloldani e poétika posztmodernitásának és értéktelített hagyományfelfogásának ambivalenciáját, mely e kötetben rendre az időszembesítés értékszembesítő párhuzamaival egészül ki. A múlt szövegeinek nem csupán bizonyos formai-alaki elemeivel létesít kapcsolatot, hanem azokat ideológiai-eszmei komplexitásukban tárgyalja. A dialógus általában a kérdésként felfogott hagyomány és a válaszként tételeződő szöveg között alakul ki (Ld.: *Messzebb... Messzebb..., A lóvátett* válaszol, *Nem lesz elég, „Ember és polgár* leszek...", *Ezredévi ódákok* stb.), eltérően a kérdező utókor elképzelésétől.

A konkrét előszövegek strukturális felidézése letisztult-klasszikus retorikai helyzeteket hív létre (melyek megjelölése sokszor a címben is megtalálható: *Invocatio ennen magához, Dicsőítő hálaének Médiából, Palatinusi gúnydal),* és általában mellőzi a modernista esztétika spontaneitást/szituációhiányt vállaló vershelyzeteit, és ezáltal élőnyelvhez közelítő változatait.

Ennek a feszültségekkel terhes intertextualitásnak jelképei is lehetnek az „arany" szó költői átértékelésének módozatai. Két eltérő szövegben *(Óarany óda, Aranyos vitézi órák)* is a cím által előrejelzett jelentéshorizontok ironikus átiratát nyújtja. Ezúttal a jelölők minimális alaki transzformációja valósul meg, hiszen a kettős szófajúság kiaknázásával mindkétszer jelentéstani szinten visz véghez bizonyos átrendeződést *(Óarany óda* – „Ó, arany, csurdé Danaéra csurgó...", *Aranyos vitézi órák* – „Lopott arany zsebórát"). A Berzsenyi-imitációként induló *Óarany* óda végig fenntartja a szapphói strófa formai konzekvenciáit, ám a mitológiai-művelődéstörténeti példatár helyébe idővel a nyelvjáték versszervező jelenlétét állítja. A bravúrt azonban itt és a kötet további verseiben is az jelenti, hogy ez a merőben szigorú, analitikus poétika dinamikusan szervezi újra az ezredforduló lehetséges költői világképeit, és képes tartósan kiegyenlíteni a konfrontálódó tradíciók elemeit. Mindeközben pedig – a hagyománytörténésnek nemcsak deskriptív rögzítőjeként, hanem valódi résztvevőjeként színvonalas művekben létrehozza a jövő hagyományának jelenkori zálogait.

Tóth Ákos

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2002. OKTÓBER 85. SZÁM

VADAI ISTVÁN

„Szenvedni annyi, mint diadalt aratni”

BABITS MIHÁLY PSYCHOANALYSIS CHRISTIANA CÍMŰ VERSÉRŐL

Az idézés a posztmodern irodalom egyik gyakori eszköze. Ilyenkor az író úgy építi rá szövegét korábbi művekre, hogy montázsszerűen mozzanatokat, felismerhető, vagy kevésbé felismerhető szövegrészeket ragad ki belőlük, és általában jelöletlenül helyezi el azokat saját szövegében. Az idézéssel többek között azt jelzi, hogy műve nem törekedhet eredetiségre a szó szigorú értelmében. Nincs abban a helyzetben, hogy minden ízében, minden mozzanatában új szöveget hozzon létre, kénytelen korábbi írók nyomdokain haladni, tőlük kapta a nyelvet, a hagyományt, gondolatainak jelentős részét. A múltbeli szövegek, motívumok, toposzok beemelése részben az azonosság vállalása. Esterházy Péter például azért idéz a *Fuharosok* című regény lapjain éppen attól a hat szerzőtől (Teilhard de Chardin, Søren Kierkegaard, Blaise Pascal, Pilinszky János, Rainer Maria Rilke, Szőcs Géza), mert a mű szellemi azonosságot vállal velük. A regény értelmezéséhez fontos a katolicizmus, egzisztencializmus gondolatköre, az egyén és hatalom viszonyának feltérképezése. Az idézett szerzők műveinek univerzuma háttérként vetítődik Esterházy szövege mögé.

De nem csak azonosságvállalás történik ilyenkor. Létrejön egy szövegbújócska is, egy játék, ahol az olvasó a rejtvényfejtő. Mivel az idézetek gyakorta jelöletlenek, az olvasó szemfülességén múlik, hogy egyáltalán felismeri-e, hogy idézetet olvas. Ez az estek egy részében nem nehéz. Az olvasóközönségnek jórészt azonos olvasmányélménye van, hasonló az alapműveltségünk. Mindenki azonnal felismeri, ha az író a *Nemzeti dal*ból idéz, vagy ha egy közismert fordulatra utal, mondjuk az *Egri csillagok*ból. Nehezebb a játék, ha az idézet kevésbé jellegzetes, ha olyan műből való,

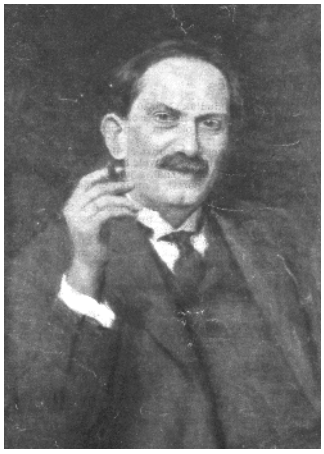

BABITS MIHÁLY
(1883–1941)

Csak egykori, távoli, talán soha el nem érhető, virtuális létmódról beszél a vers. A türelmes faragók elkészítették a szobrot, a hátoldalát is, teljesre faragták, tudván, hogy munkájuk jelentős része nem látható, vagy legalábbis az emberek soha nem láthatják. Ez a maximalizmus, a tökéletességre való törekvés lenne az ideális. Nem azért, mert haszna van, hanem mert így lenne rendjén.

amit esetleg nem is olvastunk. Ilyenkor az irodalmár jut szóhoz, egy-egy kritika vagy szaktanulmány leplezi le a szövegösszefüggéseket. Ez nem feltétlenül az író szándéka szerint való. Esterházy például egy riportkötetben (Marianna D. Birnbaum: Esterházy-kalauz, 6–10.) arról beszél, hogy az idézetek egy részét egyáltalán nem kellene azonosítania az olvasónak, azokat eredeti környezetükből teljesen kiszakítva alkalmazza. A szövegbújócskáról is szól: *„Én a következőt mondom erről: egyrészt itt kialakult ebben a pesti országban ez ügyben egy quiz-játék, ami rettenetes. Kritikus, olvasó – hogy ki mit ismer föl."*

Lehet, hogy az író rettenetesnek tartja ezt a játékot, de ha idéz, kénytelen tudomásul venni, hogy a játék létrejön. Nem hiszem, hogy a mű értelmezése szempontjából közömbös lenne, hogy egy idézetet, egy utalást értünk-e, vagy sem. Az irodalmárnak többek között az írói eljárásokat, módszereket is érdemes feltérképeznie.

Ennek az elemzésnek egy Mészöly Miklós regény volt a kiindulópontja. A *Merre a csillag jár?* című regényben egymást érik a szövegátvételek, utalások, idézetek. A legtöbbjük olyan természetességgel simul bele a szövegbe, hogy szinte észrevehetetlen. A történetben megjelenő mellékszereplők, a karneváli felvonuláson résztvevők részletező leírása például Justh Zsigmond *Párizsi napló*jából való. De szerepel a regényben Petőfi versidézet (erről egy másik elemzésben már írtam), XVII. századi nyomtatványszöveg, Mészöly Miklós versidézet, sőt kevésbé irodalmi forrás: Ráth-Végh István kultúrhistóriai kötetéből, *A könyv komédiájá*ból vett terjedelmes felsorolás is. A beemelt utalások egy része nem is szöveg, képzőművészeti alkotásokra, festményekre, metszetekre utal az író. Mindez együtt izgalmas terepe lehet a fentebb említett quizjátéknak.

Mészöly regényében egy dunántúli kisvárosról van szó, ahová a főhős ismeretlenül elvetődik. Miközben a városkában szemlélődik, melléje szegődik egy fekete kutya. Éjjel a kutyára epilepsziás rohamok törnek, s ezért orvoshoz kell vinni. Szerencsére a főhőst barátságosan útbaigazítják, így hamar rátalál az orvos lakóhelyére. Az író így mutatja be a házat:

„Az épület csakugyan messziről világított egy halom tetején, előtte pázsitos térség nyúlt le az utcáig, kerítés nélkül. A bejárathoz félkörösen szétágazó kavicsos út vezetett föl, s más dísze nem is volt a pázsitnak (virággrupp, szökőkút, ahogy szokás), csak a szembenéző két kavicsos félkörív geometriája. Az épület ugyanezt a nyugalmat utánozta. A bejárattól jobbra és balra négy-négy ablak, előttük ugyanannyi eresztartó oszlop – amitől nemcsak görögös hangulatot árasztott, de a tornácos kúriáinkra is emlékeztetett. Csupán nem meszelt falai voltak, hanem fehér márványlapok borították. A sötétre pácolt ajtó szélfáján réztábla csillant Psychiatria Christiana felírással; alatta volt a csengő. Meglepődtem kissé, a betűvéset ugyanis nemcsak elmosódott volt, alig olvasható, de négy fölösleges luk is csúfította a tábla sarkait; mintha a változó idők során az új táblákat egyszerűen csak rászegelték volna a régire."

A jellegzetesen Mészölyi leírás elemei között felbukkan egy talán nem is szándékolt utalás: a *Réztábla a kapu alatt* A. J. Cronin közismert bestsellerének a címe. Ez az orvosi hivatásnak ugyanolyan kelléke, mint a sztetoszkóp, vagy a fehér köpeny. Fontosabb ennél a réztábla szövege. Magyarra talán *Keresztény Lélekgyógyászat*nak lehetne fordítani. De nem is kell lefordítani, hiszen éppen a latin alak hasonlít kísértetiesen Babits Mihály egyik verscímére, a *Psychoanalysis Christianá*ra. Ez utóbbi talán *Keresztény Lélekelemzés* lehetne magyarul. A regényben szakorvosi rendelőt jelöl a tábla, ehhez igazította Mészöly a verscímet. Babitsnál magáról a folyamatról, az önvizsgálatról

van szó. Babits Mihály költeménye 1927. október 2-án íródott, kötetben 1929-ben jelent meg. (Abban *Az istenek halnak, az ember él* című nevezetes kötetben látott napvilágot, melyben *A gazda bekeríti házát*, és a *Cigány a siralomházban* is megjelent, s amelyről József Attila írt durva hangú bírálatot, Babitsot alaposan megsértve.) Íme a vers:

Babits Mihály: Psychoanalysis Christiana

Mint a bókos szentek állnak a fülkében
kívülről a szemnek kifaragva szépen,
de befelé, hol a falnak fordul hátok,
csak darabos szikla s durva törés tátog:

ilyen szentek vagyunk mi!

Micsoda ős szirtből vágták ki lelkünket,
hogy bús darabjai még érdesen csüngnek,
érdesen, szennyesen s félig születetlen,
hova nem süt a nap, hova nem fér a szem?

Krisztus urunk, segíts meg!

Hallottunk ájtatós, régi faragókat,
kik mindent egyforma türelemmel róttak,
nem törődve, ki mit lát belőle s mit nem:
tudva, hogy mindent lát gazdájuk, az Isten.

Bár ilyenek lennénk mi!

Úgyis csak az Úr lát mindenki szemével,
s hamit temagadból szégyenkezve nézel,
tudd meg, lelkem, s borzadj, mert szemeden által
az Isten is nézi, az Isten is látja!

Krisztus urunk, segíts meg!

Óh jaj, hova bujhatsz, te magadnak-réme,
amikor magad vagy az Itélő kéme?!
Strucc-mód fur a percek vak fövenye alá
balga fejünk – s így ér a félig-kész Halál,

s akkor mivé leszünk mi?

Gyónatlan és vakon, az évek szennyével
löknek egy szemétre a hibás cseréppel,
melynek nincs csörgője, s íze mindörökre
elrontva, mosatlan hull vissza a rögbe.

Krisztus urunk, segíts meg!

Ki farag valaha bennünket egészre,
ha nincs kemény vésőnk, hogy magunkat vésne,
ha nincs kalapácsunk, szüntelenül dúló,
legfájóbb mélyünkbe belefúró fúró?

Szenvedésre lettünk mi.

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni:
Óh hány éles vasnak kell rajtunk faragni,
míg méltók nem leszünk, hogy az Ég királya
beállítson majdan szobros csarnokába.

Krisztus urunk, segíts meg!

A költemény 8 strófából áll, mindegyik után különálló refrénsor található. A strófák párosrímű felező 12-esek. A refrénsorok érdekes szerkezetet alkotnak. Váltakozva csendülnek fel, a páratlan sorszámú versszakokat követi az egyik refrén-sorozat, a páros sorszámúakat a másik. A második refrén-sorozat tökéletesen ismétlődik, mindannyiszor *Krisztus urunk, segíts meg!* szöveggel. Az első sorozat nem törekszik betű szerinti egyezésre, a sorokat kezdő négy szótag különbözik, csak a refrénsorok második fele kötött, a létige valamelyik alakját követi a *mi* személyes névmás:

1. *ilyen szentek vagyunk mi!*
3. *Bár ilyenek lennénk mi!*
5. *s akkor mivé leszünk mi?*
7. *Szenvedésre lettünk mi.*

Ez rögtön segítséget kínál a vers szerkezeti elemzéséhez, hiszen az igeidők kirajzolják a mű idősíkjait. A vers a jelenből indul, megrajzolja a lélek félkész állapotát. Ezt szembesíti egy ideális, tökéletes lélekformával, a vágyott állapottal. A harmadik egység a jövő felé fordul, a halállal és az ítélettel vet számot. Végül a negyedik egység levonja a tanulságot, belátja, hogy az indító léthelyzet szükséges állapot.

Ezen a szálon haladva végiggondolható a költemény, követhető a költő logikája, gondolatmenete. Egyelőre azonban ne kövessük ezt a szálat, mert a refrénes szerkezet vizsgálatát még nem fejeztük be. A költemény vallásos tárgyú, és nyilvánvaló, hogy a vers formája is igazodik a tartalomhoz. A váltakozó refrén párosával rendeli egymás

mellé a strófákat. Ez az úgynevezett *szekvencia* forma. A liturgikus énekek kedvelt formai megoldása, hogy strófa és azonos metrumú anti-strófa követi egymást.

Babits ennek a struktúrának a kialakulását így írja le *Amor Sanctus* című, a középkor latin himnuszairól írott tanulmányában (Esszék, tanulmányok 1., 359.):

„Az egyházi szertartás voltaképpen dráma; a mise maga a megváltás nagy tragédiájának mindennapi lejátszása. A szertartás éneke is dráma: s már csírája és előképe a későbbi misztériumoknak. Sűrített dráma olykor, dalformában, mint a modern balladák; s gyakran a párbeszédes alak sem hiányzik. De mindig dráma és párbeszéd oly értelemben, hogy fölváltva éneklik: pap és ministráns, egyház és nép, karok és félkarok. Így valósul meg gyakorlatban a kollektív líra modern ideálja; a himnusz, egyházi használatát nézve, antifóna és responsorium: ahogy egy-egy fajtáját vagy csoportját nevezik is. Ez a váltogató éneklésmód magával hozza a strófaszerkezetet."

Hozzátehetjük, hogy ilyen szekvencia-formára épül legelső versünk, az *Ómagyar Mária-siralom* is. Megjegyzendő azonban, hogy a *Psychoanalysis Christiana* strófái teljesen egyneműek. Minden versszak azonos metrumú, ezért nem beszélhetünk szekvenciáról. Ott ugyanis éppen a szakaszok különneműsége a jellemző, és csak a párversszakok azonosak. Tehát versünk csupán a refrének váltakozó használata miatt emlékeztet a szekvencia-formára.

Babits alaposan ismerte, és különösen kedvelte a középkori latin himnuszköltészetet. Úgy gondolta, hogy ez az európai irodalom közös kultúrkincse, országhatárokat nem ismerő irodalmi emléke. *Amor Sanctus* címmel egész kötetnyi latin himnusz fordítását tette közzé. A legismertebb darabokat (például Jacopo da Todi: *Stabat mater dolorosa*) a mai napig Babits műfordításában tartalmazzák a szöveggyűjtemények. Hogy mekkora hőfokon rajongott ezekért a versekért, arról a legbeszédesebben már idézett tanulmányában, az *Amor Sanctus*ban vall (Esszék, tanulmányok 1., 350.):

„... a lírának oly gazdagságáról van itt szó, mely nélkül a mi modern költészetünk el sem képzelhető. Tudva vagy tudatlanul, mindannyian e jámbor középkori himnuszköltők örökösei vagyunk; formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, és koldusok lennénk őnélkülük. ... Ha az európai líra bármely más időbeli áramával hasonlítjuk össze ezt a költészetet: az ókori görögtől a mai angolig, bizonnyal egyet sem találunk, melynek fontossága a lírai érzés és a kifejezésmód történetében nagyobb volna, mint a középkori latin líráé. ...mily gazdag dokumentum! mily érdekes tanulmány! mily rafinált művészet! mily bűbájos poézis! mennyi ős, naiv érzés! mennyi gondolati szubtilitás! mennyi gyöngédség, finomság, szín, zene, öröm és szárnyalás! És mennyi változatosság az örökegy témában!"

S miután részletesen foglalkozik a latin himnuszköltészet korszakaival, alkotóival, formáival, éppen e költészet internacionalitását, európaiságát emeli ki tanulmánya zárómondataiban:

„S így végződik egy teljességgel nemzetközi költészetnek ezer évnél hosszabb fejlődése. Elnémult, hogy továbbzengjen más közegekben, mint az eloszlott zene az égtájak visszhangjában. S ha majd a Faust misztikus karai Abélard ritmusait zendítik föl, ha Baudelaire különös vágyakozásai a divinum vinum ízeit idézik, ha Coleridge ajkán az egyszerű Máriadal gyermeki tisztaságban csendül újra: német és angol és francia a szent, örök és anyai latint echózzák."

Irodalomtörténeti, vagy inkább szellemtörténeti könyvében, *Az európai irodalom története*ben hasonlóan fontos szerepet tulajdonít az Szent Ágostontól Dantéig ívelő korszaknak. Nyilvánvaló, hogy a *Psychoanalysis Christiana* formai megoldásai támasz-

kodnak a középkori költészet hagyományaira. A refrénes szerkezet a himnuszköltészet megoldását tükrözi. A latin nyelvű himnuszok előszeretettel alkalmazták a refrént, legtöbbször hagyományos formájában, vagyis minden strófa utolsó sora (vagy utolsó néhány sora) volt azonos.

A középkori európai irodalomban megfigyelhetünk világi jellegű refrénes költeményeket is, például Villon balladáit. A régi magyar költészetben ez nincs így, szinte alig találkozhatunk refrénes világi költeménnyel. Ha az 1601 előtti magyar nyelvű verseket vizsgáljuk, ezt számszerűen is igazolhatjuk. A *Répertoire de la poésie hongrise ancienne* (szerkesztette: Horváth Iván, H. Hubert Gabriella, Font Zsuzsa, Herner János, Szőnyi Etelka, Vadai István) adatai szerint 67 refrénes szöveg maradt ránk ebből a korszakból. Ebből a 67 szövegből 63 vallásos szöveg, és csupán 4 világi. Vagyis Bornemisza Péter híres, *Siralmas énnékem tetőled megváltom...* kezdetű búcsúverse ritka kivételnek számít. A refrénes szerkezet szinte kizárólag a vallásos költeményekben előforduló formai megoldás. (Később persze változik a helyzet, a romantika korszakában különösen kedveltté válik a refrén, gondoljunk csak Arany János balladáira, vagy Vörösmarty *Vén cigány*ára.)

Érdekes módon Babits himnuszfordításai közt hiába keresünk refrénes szerkezetet. Az is figyelemre méltó, hogy a *Psychoanalysis Christiana* szövegében felbukkanó váltakozó refrén mennyire ritka. Magyar nyelvű példaként egyetlen szöveget ismerek a régi költészetből, Thordai Benedek zsoltárparafrázisát (Régi Magyar Költők Tára XVI, 2. kötet, 246–248.) A 24 strófás költeménynek csupán az elejét idézzük:

Benned bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam,
Az te szent igazságodért, kérlek, szabadíttassam,
Éjjel-nappal én könyörgök, halld meg kérésemet!

Nincs énnékem segedelmem, Uram, te légy oltalmam,
Bátorságom vagy énnékem és örök bizodalmam,
Hajtsd énhozzám füleidet, siess, tarts meg engemet!

Erősségre ördög ellen vagy te nagy keménségem,
Szent nevedért ments meg engem, mert nincs nekem érdemem,
Éjjel-nappal én könyörgök, halld meg kérésemet!

De sietnek ellenségim titkon tőrben ejteni,
Uram, te vagy reménségem, nékik ne hagyj elveszteni,
Hajtsd énhozzám füleidet, siess, tarts meg engemet!

Ím ajánlom kezeidbe én szomorú lelkemet,
Igazmondó örök Isten, ótalmazz meg engemet,
Éjjel-nappal én könyörgök, halld meg kérésemet!

Csak hívságot követőknek rontójok vagy, Úristen,
Benned erősen hívőknek irgalmas vagy szüntelen,
Hajtsd énhozzám füleidet, siess, tarts meg engemet!

Jól látható, hogy a strófák harmadik sora a refrénsor, és kétfajta refrénsor váltakozik. Ezek ráadásul még rímelnek is egymással. Babits vélhetően nem ennek a költeménynek a formáját utánozta, hanem valamilyen latin szövegét. A *Psychoanalysis Christiana* refrénsorai éppen a rímtelenségükkel zökkentik meg a verset. Sem az előttük olvasható versszak soraival, sem egymással nem rímelnek. A 12 szótagos strófáktól eltérően 7 szótagból állnak, tehát metrikailag is különbözőek. A különállást a vers írásképe is kiemeli, a refrénsorok bekezdéssel vannak szedve, és előttük, utánuk egy-egy sorköz áll.

Érdekes, hogy a *Psychoanalysis Christiana* eltér a latin himnuszköltészet metrikai hagyományaitól. Babits, a már idézett *Amor Sanctus* című tanulmányában bemutatja a himnuszköltészet legkedveltebb metrumát, az ambroziánust, az 5+3-as felosztású 8-ast (Esszék, tanulmányok 1., 357.):

„Ambrus négyes jambusokat köt strófába, amelyek Horatiusnál is előfordultak, de csak hosszabb sorokkal váltogatva. Ambrusnál ez a vers egyedül jelenik meg, egyszerűen és egyhangúan. Hatása annál mélyebb. A fázó lélek egyszerű öltönye ez, nem pompájáért, hanem melegéért hordva. Kacérságnál több itt a szemérem, s néha oly hatást tesz, mint a haldokló vértanúlány szemérme, akiről a szent költő énekel, s aki elestében magához szorítja ruháját, hogy a bakó meg ne pillantsa illetlenül. Ez a forma az ambroziánus, mely az őshimnuszoknak kedvelt formája lett, voltaképpen modern vers már. Hisz sor s ütem szerint pontosan azonos a modern líra egyik főversével…"

A *Psychoanalysis Christiana* azonban nem ilyen. Magyaros hangzású felező 12-es sorai inkább Arany Jánost juttatják az eszünkbe. Babits versbeszéde nem áll távol Arany modorától. Elemzendő versünk rímelése pedig látványos illusztrációja lehetne Arany rímtanának. A költemény párosrímű strófákból áll, rímképlete: a a b b x. (Az x természetesen a rímtelen refrénsort jelöli.) A 8 strófás költemény tehát 16 rímpárt sorakoztat fel. Ebből a 16 rímpárból egy toldalékrím (szennyével – cseréppel), egy pedig töves toldalékrím, azaz olyan rím, ahol az egyébként tisztán rímelő szavakon azonos toldalék van (réme – kéme). A fennmaradó 14 rímpár mind asszonánc.

Arany János volt az, aki a magyar asszonánc szabályait lefektette híres tanulmányában (*Valami az asszonáncról*, ÖM X. 213–217.). Ennek alapján nevezzük asszonáncnak azt a rímet, ahol a rímelő szavaknak csupán a magánhangzói egyeznek meg, a mássalhangzók csak hasonló hangzásúak. Ezt a rímfajtát a népköltészet szívesen alkalmazta, Arany pedig máig érvényes precizitással bemutatja a törvényeit és különböző fajtáit. Néhány jellegzetes példát is felsorol, többek között *sárga halál – szárnya alá*, illetve a *nyarak – harap – arat – darab – farag – marad* összecsengéseket. A *Psychoanalysis Christiana* meglepő módon éppen az Arany által felsorolt példák közül választ kettőt is:

Strucc-módra fur a percek vak fövenye alá
balga fejünk – s így ér a félig kész Halál,

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni,
Óh hány éles vasnak kell rajtunk faragni,

Nem valószínű, hogy ez a meglepő párhuzam szándékos lenne. Inkább a véletlen játéka. Ám mégis jellemző egybeesés, helyes irányba tereli a figyelmünket, hiszen az a tény, hogy a vers szisztematikusan asszonáncokra épül, már nevezhető szándékosnak. Ezzel a rímfajtával Babits letompította a költeményt, a mű nem hivalkodik csilingelő tisztarímekkel. Mintha az ambroziánus egyszerűségéről írt soraihoz igazodna. Rímbravúrok helyett az olvasó a tartalomra, a költeményben megrajzolt képekre összpontosíthatja a figyelmét.

Forduljunk mi is a forma, a verstechnika után a költemény tartalma felé! Ahogyan azt a páros sorszámú strófák refrénjeinek felsorolásakor javasoltuk, osszuk fel a verset négy szerkezeti egységre, és haladjunk strófapáronként.

A vers alaphasonlata a félig kifaragott szobor. Erre a képre épül az első szerkezeti egység, a másodiknak az első versszaka, és a negyedik szerkezeti egység. A harmadikban nem bukkan föl sem a szobor, sem a kő, sem a faragás, vésés mozzanata. Ennek ellenére allegóriáról beszélhetünk, vagyis a teljes költeményen végigvonuló metaforáról, hiszen részletesen, több mozzanatában kifejtett, a vers végéig fenntartott költői képről van szó. A hasonlat a hasonlóval indul, vagyis a szokásos „olyan A, mint B" sorrendhez képest éppen fordítva. Ezért kezdődik a vers a *Mint* hasonlítószóval. A két versszaknyi egység első szakaszát foglalja el a hasonlat egyik fele, a refrénsorra és a második strófára marad a hasonlított megnevezése. A szoborfülkében álló szobrok kifelé, a néző felé szépen megmunkált oldalukat fordítják, ám a túloldalon nincsenek készre faragva, a szobrász nem tartotta szükségesnek, hogy az amúgy sem látható részleteket kidolgozza. Ez az indító kép. Nem véletlen, hogy milyen szobrokról van szó. Lehetnének világi alakok, királyok, hadvezérek, ám itt a vers jelleghez igazodóan szentek szobrairól van szó. A *bókos* jelző kecsességet kölcsönöz a figuráknak, bizonyára imára kulcsolt kézzel tekintenek Istenükre. Ez a finomkodó mozzanat illeszkedik a külső, szép faragáshoz. A szentek külsőre tökéletesnek látszanak.

A négy sor kettősponttal zárul, most következik a hasonlat második fele: *ilyen szentek vagyunk mi!* Vagyis csak látszólag vagyunk befejezve, csak szemre vagyunk épek, készek. Valójában mindannyiunknak van olyan fele, rejtett oldala, ahol *durva törés tátog*. A befejezetlen részt, a lelket majd csak a második strófa nevezi meg, az első versmondatot a rímtelenül koppanó refrénsor lezárja. Így a hasonlat aránytalan. Hosszú kifejtő rész után kurta, felületes azonosítás fejezi be. Szinte várja az olvasó, hogy a hasonlatnak ezt a részét is kifejtse a költő. A második strófa pedig eleget is tesz ennek az elvárásnak. Pontról pontra megfeleltethető az első strófának. A *szikla* szóra felel a *szirt*, a *durvá*nak az *érdes*, a *szemnek kifaragva* kifejezésnek a *hova nem fér a szem*. A második versmondat kérdés, arra kérdez rá, hogy milyen anyagból van kialakítva a lelkünk, hogy ilyen félkészre sikeredett. A kérdés megválaszolatlan marad az egész költeményben. A kérdőformának két funkciója is van. Egyrészt nyomatékosítja az ember tökéletlensége feletti fájdalmat, másrészt előkészít egy másik kérdést, amit majd a 7. strófa fog feltenni (*Ki farag valaha bennünket egészre?*). A két kérdőmondat szimmetrikus helyzetű, a második, illetve az utolsó előtti versszak mértani pontossággal feszíti ki a költemény ívét.

Az első strófapár, az első szerkezeti egység a *Krisztus urunk, segíts meg!* refrénsorral zárul. A himnusz-költészet hagyományos könyörgő formulája itt következtetés jellegű. Jézusnak azért kell segítenie, mert rászorulunk. Csak az ő közbenjárásával bocsátható meg hibás, hiányos, hazug vagy bűnös állapotunk. Ha ezen a szálon haladva a lélek hiányosságait, durván elnagyolt részeit a bűnnel azonosítjuk, akkor a második

strófa kérdése arra vonatkozik, hogy miért alkalmatlan a lélek anyaga a bűntelenségre. Önként kínálkozik a gondolat, hogy itt kimondatlanul is az ősbűnről, az emberiség Ádámtól örökölt bűnéről van szó. A 6. strófa *Gyónatlan* szava is ezt erősíti, vagyis a lélek hibái nem egyszerűen még ki nem alakított részek, hanem elhibázottak, jóvátehetetlenek, vagy legalábbis fájdalmas faragásra, kínra, jóvátételre szorulnak.

A második nagyobb szerkezeti egység (3., 4. strófa) megmarad a vers elején felrajzolt képnél, csak a hangsúly tolódik el. A refrénsorokban található létigék pontosan mutatják a különbséget: *vagyunk – lennénk*. Vagyis a vágyott, ideális állapot megfogalmazása következik. A nyitószó, a *Hallottunk* arra utal, hogy a jelenben ez az állapot nem lelhető föl. Csak egykori, távoli, talán soha el nem érhető, virtuális létmódról beszél a vers. A türelmes faragók elkészítették a szobrot, a hátoldalát is, teljesre faragták, tudván, hogy munkájuk jelentős része nem látható, vagy legalábbis az emberek soha nem láthatják. Ez a maximalizmus, a tökéletességre való törekvés lenne az ideális. Nem azért, mert haszna van, hanem mert így lenne rendjén. Bár így lenne – mondja a refrénsor. A türelmes faragók azonban nem a lelkek tökéletes faragói. Akikről *Hallottunk*, a *régi* mesterek valóban követ faragtak, tökéletességre törekvő szobrászok voltak. Csak egy ponton kapcsolódnak a vers vallásos jellegéhez, *ájtatos*ak. Ez hasonlóan az első strófa *bókos* szavához, finomítja a képet. Figyelemre méltó az Isten megnevezése: *gazdájuk*. Ez a kifejezés majd a *Jónás imájá*ban bukkan fel: *Óh, bár adna a Gazda patakom sodrának medret...*

Itt érdemes kitérni a lírai alanyra. A páratlan refrénsorokban megjelenő *mi*, illetve a versszakokban megjelenő többes szám első személy kollektív lírai alanyt jelöl. Valamennyiünket, akik Isten gyermekei vagyunk. Ebbe a többes számba beleértődik a lírai én is, vagyis Babits nem tesz különbséget, önmaga és a többiek között. A második strófában kifejeződő vád, a tökéletlenség, illetve ennek titkolása, meg nem gyónása, a tökéletességre való törekvés hiánya mind őrá, az egyes szám első személyű alanyra is vonatkozik. Vagyis nem különféle emberi magatartásformákat szembesít, hanem emberi, nembeli vallomást tesz a létezésről. Ez a minden emberre egyformán érvényes filozófiai gondolat teszi lehetetlenné, hogy a *régi faragók*at, lelkiekben tökéletes embereknek értsük.

A második szerkezeti egység ugyanúgy bomlik két félre, mint az első. A nyitó strófa a képi sík, a szobor-szobrász hasonlat egyik fele, a felelő strófa vonatkozik a valóságra, a lélekre. És a negyedik strófa egyetlen mozzanat kivételével semmit nem ismétel meg a harmadik ideális rajzából. Szó sincs tökéletességről, türelemről, ájtatosságról, annál inkább jellemző szavak a *szégyenkezni* és a *borzadni*. Innentől kezdve, a 4., 5. 6. strófában megváltozik a lírai alany. A *mi* helyébe a *te* lép. Pontosabban szólva a refrének fenntartják a korábbi állapotot, a *Krisztus urunk*, illetve a *mi* névmás továbbra is ott sorakozik a strófák között, de a versszakok önmegszólítóvá válnak. Itt a negyedik versszakban derül ki világosan, hogy a *te* tulajdonképpen az *én* megszólítása, csak így érthető a *tudd meg, lelkem* kifejezés. Az egyetlen mozzanat, ami összeköti a harmadik és negyedik strófát, Isten tekintete. Az Úr mindent lát, a kőfaragók félmunkáját, ájtatos szorgalmát éppúgy, mint a lélek szégyellnivaló érdességét, szennyét.

A harmadik nagyobb szerkezeti egység (5., 6. strófa) a refrénsor létigéjének logikája szerint a jövő felé pillant. Mi vár ránk? Az ötödik strófa felveti az elbújás ötletét, de azonnal el is veti. Egy már Szent Ágoston gondolatmenetében felvetődő paradoxonba ütközik az ember: *„Gyönyörködöm Isten törvényében a belső ember szerint, de más törvényt látok tagjaimban, ellenkezőt elmém törvényében."* Vagy ahogyan Babits kommen-

tálja *Ágoston* című tanulmányában (Esszék, tanulmányok, 1. 489.): „*Az akarat gyengeségének a problémája ezen a ponton a jó és rossz dualizmusának problémájává szélesül; s e probléma az ágostoni rendszer gyökerében rejlik. Mert ha minden az Igazság, és a külső világ csak ez örök Igazságnak (bármily tökéletlen) tükrözése, megjelenése – alkalmas arra, hogy belőle az örök Igazságra következtessünk –, akkor hogy lehet ez a külső világ mégis rossz? hogy küzdhet az Igazság ellen? hogy állhat avval ellentétben? hogy csábíthatja akaratunkat ellene? És ha ez az akarat egyetlen hordozója és eszköze az Értelemnek, alapténye a belső világnak, melyben ez az Igazság mintegy önmagát megélni képes: akkor hogyan lehet ugyanaz ellensége és akadálya?*"

Ha a lélek önmagát tekinti vizsgálata tárgyául, saját maga árulja el saját magát. Ő az Ítélő kéme. A vallomás kénytelen eljutni addig a pontig, hogy gyarló állapotunk méltatlanná tesz bennünket az üdvözülésre, s ráadásul e méltatlanságunkat el sem rejthetjük Isten előtt. A strucc módjára való rejtőzés ravasz képként jelenik meg. Nem a rejtőző ember a ravasz, ő *balga* – ismét egy finomkodó jelző –, a ravaszság a *percek vak fövenye*. A föveny persze az a homok ahová a strucc a fejét dugja, no meg egyúttal a perceket mérő szerkezet, a homokóra lepergő homokja. Az 5. strófa végén nagybetűs alakként bukkan fel a Halál. Ezt követi a refrénsor – ebben a pillanatban megintcsak asszociációkra okot adó módon –: *s akkor mivé leszünk mi?* Bizony porrá.

A 6. strófa mintha csak felelne az előbbi kérdésre. De nem a föveny képével válaszol, hanem egy új metaforát vezet be. Az emberi életet a cseréphez hasonlítja. A törékeny cserép szokásos mulandóság-metafora, olyan, mint a füst, buborék, elhulló virág, elszáradó fű, jégre metszett betű. Ahogyan egy XVII. századi poéta, Szőnyi Nagy István írja (RMKT XVII. 11. 32/3):

Készülsz illy nagy dühösséggel,
Hogy e' külsö embert ronts-el,
E' csak romló cserép edény,
S' igen könnyen töredékeny.

Az idézett vers azt is jól mutatja, hogy ilyenkor a *cserép* szó alatt nem tetőcserepet, hanem cserépedényt szoktak érteni. Így érthető Babits versében a 6. strófa harmadik sora: *melynek nincs csörgője*. Miféle csörgőről van szó? Az ivóedények egyik alkatrészéről. A fazekasok egyik népszerű terméke a bugyogakorsó volt. Ez egyfülű, kerekszájú vizeskorsó, a száján rostéllyal, fülén ivónyílással, belsejében csörgőkavicsokkal készült – ezek a kavicsok tartották tisztán a korsó belsejét, és csörgésük jelezte, ha kiürült a korsó. A hibás cserépedény ugyanúgy a szemétre kerül, mint az a cserépedény, amelyikben rossz ízt kap az étel. A régi közmondás szerint: *Az új fazék megtartja az első étel szagát*.

A cserép-metafora annyiban igazodik a vers legelejéhez, hogy itt is törésről, csorbaságról, hiányról van szó. Ez ugyanúgy a lélek tökéletlenségét fejezi ki, azzal megtoldva, hogy az emberi lét gyorsan mulandó. A strófa most is ráfelel a páratlan hívóversszakra. Részben azzal, hogy a rövid időre utal (*percek fövenye – törékeny cserép*), részben az elmúlás módjával (*föveny – rög*). A cserép agyagból készül, tehát földből vétetett, oda is tér vissza. *A rögbe*. Ahogyan az ember is porból vétetett, s porrá leszen.

A negyedik nagyobb szerkezeti egység (7., 8. strófa) visszatér a vers nyitó metaforájához. Ismét a szobor-kép kerül részletezésre. Miután végighaladtunk a jelen állapotá-

tól a jövőig, a bekövetkező halálig, most okadó, magyarázó rész következik. A *lettünk* befejezett alakját ki kell egészítenünk: *Szenvedésre lettünk.* Vagyis valamilyen célból. A 7. strófa kérdése megint megválaszolatlan marad. A kérdés két cél szolgál, ahogyan a 2. strófánál is megfigyelhettük. Egyrészt nyomatékosítja, hogy nem vagyunk egészre faragva, és mi magunk nem vagyunk elég erősek hozzá, hogy tökéletesedjünk. Másrészt kifeszíti a vers ívét. A 2. strófa azt kérdezte: Milyen anyagból vágták ki lelkünket? Most azt kérdezi: Ki fejezi be a megkezdett munkát?

A szobrászat eszközei jelennek meg a strófában, a *véső*, a *kalapács*, a *fúró*. Ezek azonban kínzóeszközökké válnak, hiszen nem kőszobrot formálnak, hanem eleven testet. A korábbi részeknél megfigyelt finomító jelzők (*bókos, ájtatos, balga*) helyett most már csak azt találjuk, hogy *legfájóbb*. A költemény azzal indult, hogy a lélek tökéletessé tétele vágyott, kívánt, szükséges dolog. *Bár ilyenek lennénk mi!* Ezen a ponton pedig azt látjuk, hogy a tökéletesedés egyenlő a szenvedéssel. Ezt ismeri el a *Szenvedésre lettünk mi* refrénsor. Az eddigiekkel ellentétben kijelentő módban. Elfogadja a szenvedést, mint szükséges létállapotot. Sőt, a következő strófa első sora diadalként értelmezi.

Szenvedni annyi, mint diadalt aratni. Győzelemmé tehető a létezés, ha nem szégyenkezünk, titkolózunk, bujdosunk, hanem elfogadjuk a szenvedést. Babits pályája mintha dokumentálná a verset. Pályája elején öncélú, artisztikus verseket írt. A háborús évek nyomán vált közösségi költővé. Pályája végén személyes sorsa, betegsége, szenvedése juttatja el hivatástudatának legmagasabb pontjára. Olyan versek sejlenek föl a költői pálya végéről, mint a *Balázsolás*, vagy a *Jónás könyve*, *Jónás imája*. Mindez a *Psychoanalysis Christiana* írásának idején még távol van, csupán az utókor láthatja együtt ezt a sorsot az elemzett verssel. Babits katolicizmusában teljesen érthető módon van jelen a szenvedés gondolata. Ott van az a kereszténység kialakulása óta. Jézus szenvedéstörténe a mitológiai háttér, ezért is fohászkodik a költemény Krisztushoz. A kereszténység évszázadaiban folyamatosan, újra és újra megfogalmazódik a világi javaktól való elfordulás, az aszkézis, a vezeklés, a bűntudat, és a kegyelem iránti őszinte vágy.

Isten az utolsó strófában *az Ég királya*, ítélőbíróként van jelen, és a végérvényességet, az öröklétet ígéri az arra méltóaknak. A morális kérdés az, hogy méltókká válhatunk-e az isteni kegyelemre. A babitsi válasz pedig az, hogy igen, akkor, ha vállaljuk a szenvedést.

*

És itt elemzésünk végén térhetünk vissza a dolgozat indító alapmozzanatához. Mészöly Miklós *Merre a csillag jár?* című regényével kezdtük, ott bukkant fel egy állatorvos ajtajának szélfáján a *Psychiatria Christiana* felirat. Nos a regényben a kezelésre szoruló fekete kutya nem gyógyul meg teljesen. Epilepsziás rohama ugyan lecsillapodik, de már nem húzza sokáig. A következő napon a főhős már indulni készül a városkából, amikor a főtéren különös jelenet részesévé válik. A terecske közepén üres szobortalapzat található, a téren pedig sokadalom várja a busz indulását.

„Nagyjában ekkor következett be, amire, úgy látszik, mégsem lehettem elkészülve, mert egyszerre kezem-lábam lebénult: Fekete Kutya újra reszketni kezdett, mint este a könyöklőpárnán. És beállt mindjárt a jellegzetes nyakmerevedés is, fejét egyre magasabbra nyújtva, mint egy hengeréből szabadulni akaró dugattyú.

... Ami a következő húsz percben történt, következetes volt, mint a lapozás egy könyvben, ha olvasunk. ... A roham közben erősödött; s mit este egyáltalán nem tett meg Fekete Kutya, mind sűrűbben kezdte földobni magát, és mindig másutt zuhant vissza, araszolva előrehaladt, ki kellett térni az útjából, tágítani kellett a kört, folyosót nyitni, aszerint, hogy éppen merre, hová, milyen irányba... Ha volt és lehetett számára irány ilyen állapotban. Végül, ahogy félrehúzódtak előle, a lépcsős talapzatnak ütközött. Érzékelte az akadályt, s hogy kikerülje, volt még annyi ereje, hogy kínlódva továbbdobja magát. Hogyan, nem tudom – ezen már a szemfájdító nézés sem segített –, valahogy a talapzat tetejére zuhant rá, és onnét próbált meg továbbjutni. Csak már nem sikerült. Ott maradt égnek dobott lábbal, szinte beállított mozdulatlansággal, mintha rögtön ható injekciót kapott volna. Nem emlékszem, hogy valaha is láttam volna ilyen beszédes véglegességet.

– Szobor – mondta akkor egy hang a közelben állók közül."